

E. ASSON

VANA-AEG

KESKKOOLI  
I KLASSI KURSUS  
(V ÕPPEAASTA)



---

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS 1935



E. Asson

# Vana-aeg

Keskkooli I klassi kursus  
(V õppeaasta)

21667



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS  
1935

Korrektor Th. Michelson

2



A-9341

Trükitud „Kultuur'i“ trükikojas,  
Tartus 1935. a.

## *Saateks.*

*Käesolev ajaloo õpperaamat on määratud keskkooli I klassile. Ta on koostatud vastavalt ametliku kava nõudeile. Ta pakub seletava ajaloolise teksti kõrval katkendeid algallikaist ja ajaloo-kirjandusest. Neid võib kasutada kas ühiseks lugemiseks klassis või iseseisvaks läbitöötamiseks õpilastele. Et iseseisva lugemise juures õpilased kohe haaraksid katkendi sisu, olen katkendite lõpul esitanud küsimusi. Ka peatükkide lõppu olen pannud küsimusi, et aidata koolist puudujaid õpilasi ja iseõppijaid aine läbitöötamisel.*

*Autor.*



## Sissejuhatus.

**Ajaloo aine.** Nagu igal inimesel on oma elulugu, nii on igal rahval oma ajalugu. Nagu kasvab ja areneb üksik inimene, nii kasvavad ja arenevad rahvad. Üksiku inimese eluga on üürrike, rahvaste eluga palju pikem. Üksiku rahva ajalugu jutustab juba sündmusist, mis on aset leidnud aastasade, vahel isegi aastatuhandete vältel.

Rahvad vahetuvad ajaloo näitelaval: ühed kaovad, teised tõusevad. Ajalugu jutustab vaid haridust edendavaist, nii-nimetatud ajaloolistest rahvastest, sest nemad on rikastanud oma vaimusaavutistega inimkonna kultuuri.<sup>1)</sup> Kuigi langevad ka ajaloolised rahvad, kroonib üldiselt ajalookäiku edu, areng tõusule, paremusele. Tarvitseb vaid võrrelda, kuidas elasid meie esivanemad ja kuidas elame ise, kuidas elati vanasti ja kuidas elatakse tänapäeval. Ajalugu näitab ühtlasi, miks rahvaste elu muutub kord tõusvas, kord langevas suunas; nende põhjuste selgitamises seisab ajaloo õpetlik külg. Ajalookäigu üldine edu äratab meis usku ja lootust inimessoo paremasse tulevikku.

Igapäevases elus seisab vanemate ja omaste saatus meie südamele eriti lähedal, samuti huvitab meid ajaloos oma rahva ja meie hõimlaste saatus eriti, küsimata, kas nad oma minevikus on kuulunud ajalooliste rahvaste perre. Sellepärast tutvume ajalooliste rahvaste kõrval ka kodumaa ja hõimrahvaste ajalooga. Eelkõige tutvume aga inimessoo ürgajaga, mis näitab, kuidas inimesed elasid oma kultuuri algastmeil.

**Ajaloo liigitus ja allikad.** Ajalugu jagub kõigepealt kahte ossa: eelajaloolisse ja ajaloolisse aega. Eelajaloolist ehk muinasaega, mille varasemat ajastut nimetame ürgajaks, iseloomustab kirjalikkude mälestiste, seega täpsete andmete puudumine; inimesed ei osanud veel kirjutada. Siiski on

<sup>1)</sup> Kultuuri moodustavad kõik ainelised ja vaimsed varad, mis inimesed aegade kestel on loonud oma elujärje tõstmiseks.

uuritav ka eelajalooline aeg. Vanemad inimesed jutustasid sündmustest, mis olid neile teada, noortele, need jälle oma järeltulijatele. Neist suulisest jutustusist tekkisid muinasjutud ja kangelaslood, mida anti edasi põlvest põlve. Neist jutustusist nähtub, millist tööd mingi rahvas tegi, milliseid tarbeasju tarvitas, millesse uskus jne. Nii põhinevad osalt meie teadmised eelajaloolisest ajast suuliselt edasikantud jutustustel. Kuid suulisel edasijutustamisel muutus ja moondus jutustatava aine sisu. Nii pole muinasjuttude andmed sisult täpsed, pealegi puuduvad suulised jutustused vanimatest aegadest. Sellepärast hakkasid õpetlased otsima veel teisi allikaid eelajaloolise aja uurimiseks. Hakati otsima ainelisi mälestisi. Viimase saja aasta jooksul ongi ette võetud maapõue kaevamisi ja avastatud palju leide eelajaloolisest ajast. Leitud mälestistest nähtub, millised inimesed ja loomad eelajaloolisel ajal on elanud, milline taimestik siis kasvas, milliseid relvi ja tarberiistu siis tarvitati, kuidas maeti surnuid, ehitati elamuid jne. Nii on viimase saja aasta jooksul eelajaloo allikatena suuliste jutustuste kõrval kerkinud ainelised mälestised, nagu luustikud, taimede jäänused, relvad, tarbeasjad jne. On tekkinud eriteadus, arheoloogia, mille ülesandeks on uurida neid muinasaja leide.

Uurimise suhtes soodsamais tingimuses on ajalooline aeg, millal inimesed hakkasid üles kirjutama oma aja sündmusi. Ajaloolisest ajast evime seetõttu täpseid andmeid ajaloo käigust. Ajaloolise aja tähtsamaks allikaks ongi üleskirjutised. Valitsejate käsud ja korraldused, vaimulikkude eeskirjad, õpetlaste tähelepanekud, ajaraamatud, päevaraamatud, ajalehed, kuukirjad jne. on kõik ajaloolised dokumendid, mida ajalugu kasutab andmete kogumisel. Kirjalikkude allikate kõrval on ka ajaloolisel ajal tähtsaks materjaliks ainelised mälestised, nagu ehitised, tarbeasjad, tööstustooted, kunstisaavutised jne.

Peale ülalantud ajaloo jaotuse on üldtuntud ajaloolise aja liigitus vana-, kesk- ja uus-aega; nende osade ulatuse märgime edaspidi.

### Tähtsa leiu jälil.

(Näide arheoloogi uurimistööst.)

Šveitsi õpetlane, eelajaloo uurija dr. O. Hauser jutustab raamatus „Inimene 100 000 aasta eest“ oma tähendusrikkast leiust Lõuna-Prantsusmaal Le Moustier (l. lõ mustjee) kaljuterrassis.

„Tulin õhtul hilja kontrollsoidult, väsinud ja vihmast läbimärg, tagasi oma peatuspaika. Korraga kihutab rattal sinna üks mu Le Moustier' töökolonni töolistest ja teatab, et veidi aega enne töö lõppu nad keset äsja lahtivõetud kultuurikihti on leidnud inimese luu. Nüüd ei

olnud enam pidamist! Mis tähendavad vihm või väsimus! Võtan värske hobuse ja välja läheb tee pimedasse õhe.

Kiirelt läheb sõit üles mööda 5 kilomeetri pikkust looklevat mäestikuteed ja teiselt poolt jälle alla. Tormilaternaga leiukohale — tõesti! Üks inimese jäsemeluu, teine, kolmas! Uus lehekülg eelajaloo raamatus! Avastatud maakihit on täiesti ühtlane, puutumatu sest ajast, kui inimesed siit koopast lahkusid enam kui 100 000 aasta eest.

Kuidas piinas mind leiduri uudishimu, himu näha oma leidust ja avastada uusi! Kuid leiduse suur tähendus sai mulle selgeks otsekohe, kuigi ei olnud ette näha, kas üldse on olemas täielikku luustikku, pealuud või veel midagi.

Esimest korda leida täiesti puutumata maakihist inimese luud, mille vanust saab täpselt määrata! Kui oleks alal kogu luustik, tähendaks see inimteaduse suurt rikastumist. Pääaegu ei julgenud ma seda loota. Igaks juhuks lasksin ma leiukoha katta paksu mullakorruga ja kindlustasin tähtsa koha nii kolmandate isikute palumata vahelesegamise eest.

Hommikust ööd jõudsin koju. Leiu teadsin olevat kindlustatud. Selle tähendus oli esialgu veel selgitamata. Alles mitu nädalat hiljem sain kokku kohaliku ametliku komisjoni, kes pidi jälgima edaspidist kaevamistööd ja uurima, kas leidub veel luustiku osi peale nende, mis nähtud, ja kuivõrd nad on hoidunud puutumatult.

Millise pinevusega ma komisjoni juuresolekul asusin leiukohta uuesti lahti kaevama, et vaadata, kas ka pealuu on leida! Enne nähtud luude asukoha järgi arvestasin umbkaudselt koha, kus võiks leiduda pealuu. Tõesti läks meil korda pealuu ülemist osa, lagipead, lahti kaevata. Kui palju näost oli alal hoidunud, ei saanud ma kindlaks teha, sest esialgu oli kõige tähtsam jätta pealuu täiesti puutumata oma kohale. Ainult pildistasin kogu seisukorra, seadsime kokku protokoll, katsime leiukoha uuesti kinni ja kindlustasime seda, kuidas iganes oskasime.

1908. a. märtsikuus tegin esimese leiu, viis nädalat hiljem jõudsin selgusele pealuu olemasolu kohta ja alles augustikuus läks korda kokku saada eriteadlaste-õpetlaste komisjon, kes vaevaks võtsid Lõuna-Prantsusmaale tulla minu leidu proovima. Ligi 600 kutset paljudesse riikidesse saatsin laiali, kahjuks ainult üheksa sakslast tuli kohale, pealegi suure umbusaldusega, sest niisuguse leiu võimalus tundus pääaegu uskumatuna.

Kuumalt paistis augusti päike pinevuses ootavale teadlaste rühmale, ükski ei rääkinud sõna. Oli unustamatult pühalik silmapilk, kui ma kätega mulla ettevaatlikult ära tõstsin ja pealuu hakkas paistma. Siis tegime ettevalmistused lõplikuks lahtikaevamiseks. Enne tuli uurida, kuivõrd alal on näoluustik. On ju silmade ümbrus, lõualuud ja lõuaehitus mõõduandev selletaoliste leidude tõukuuluvuse tähenduse määramisel.

Pealuu osutus väga kõdunenuks. Ei olnud mõeldagi teda kätte saada tervena. Kipsiga katmist ma ei soovitanud, laudadest toe ehitata

mine polnud pinnatingimuste pärast võimalik. Seepärast soovitasin anatoomilist äraviimist. Iga tükike, mis välja võetakse, tuleb niisuguse talitusviisi järgi märkimisele, peale kuivatamist ja konserveerimist liidetakse tükid jälle kokku. Niisugust tööd suudab läbi viia ainult väga vilunud anatoom, parimat asjatundjat aga kui professor Klaatsch ei võinud ma soovidagi. Lahtivõtmise töö jäigi tema hoolde, kuna mina seejuures iga luutükikese registreerisin. Sealjuures pildistasin ma järkjärgult kogu toimingut ja sain nii kogu väljakaevamistööst peaaegu kinematograafiliselt täpse ülevaate.

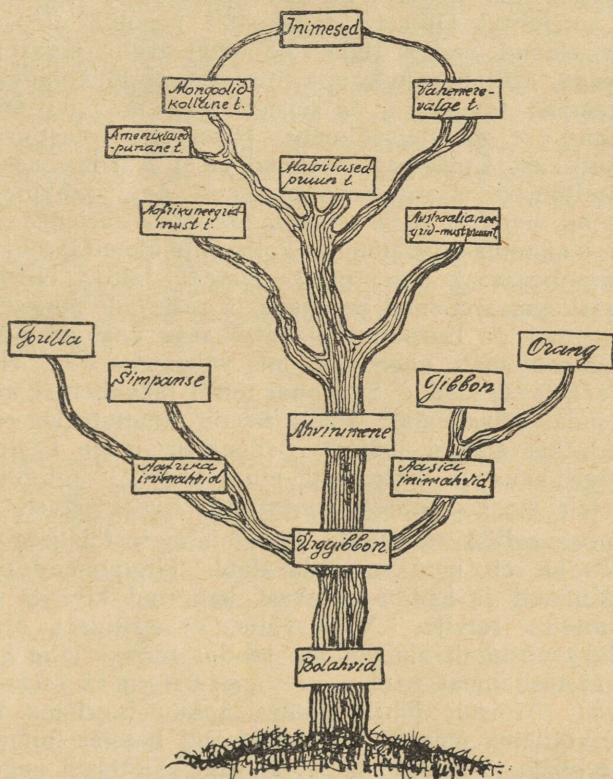
Suure hoolega paljastas Klaatsch järkjärgult näo. Vabanes otsaesine jämedate kulmukontidega silmade kohal. Lagipea oli tükkaaval ära tõstetud, silmade ja nina ümbrus lahti. Siis nägime hambaid ülemises lõualuus, suurepäraseid toredasti alalhoidunud hambaid! Juba paljastuski alumise lõualuu hammastik, kuusteistkümmend tervet, tugevat hammast lõualuus. Väike kangutamine sõrmega — ja lõualuu on teadlase käes. Rõõmuhüüded temperamentse professori suust ja — ta süleleb mind: „Me oleme ta leidnud, see on neandertali tõug kogu oma ürgsuse ja raskusega. Teie eeljaloolase aisting on saavutanud hiilgava võidu, kõik kahtlused on kõrvaldatud.“

Kuid mitte ainult luustik näitena inimessoo varasemast arenemisjärgust ei kõnelnud vägevat keelt. Maapõue lugemik avastas meile veel palju rohkem. Kõik tunnused olid olemas, et muinasaegsed koo-paelanikud selle kuue- või kaheksateistkümne-aastase noormehe olid matnud suure armastusega. Biisoni külg oli temale kaasa pandud toiduks surma teekonnal. Tulekiviriistad, parimad tollest ajajärgust, aset-sesid käe juures. Surnu pea oli nagu magamisel paigutatud kivipadjale — kõik pühaliku matmise tunnused. Haud hallist muinasajast! Inimene ise veel jäme, peaaegu loomataolise ilmega, tahapoole pöördud otsaesisega, tugevate kulmudega, raskete lõualuudega ja peaaegu ilma lõuata. Anatoomilised märgid alumise lõualuu ehituses näitavad, et see inimene veel ei ole vullanud kõnet, — ja siiski korrapärane matmine, toidu kaasaandmine ja tööriistad viimsel teekonnal — ka sel inimestõul on olnud juba oma kombed, oma usk, surematuse aimus!“

1. Kuidas toimetavad arheoloogid väljakaevamisi?
2. Millise leiu avastas dr. Hauser?

# I. Eelajalooline aeg.

**Elu tekkimine.** Tänapäeval ei leia enam õpetlaste poolehoidu tuntud piiblilooline seisukoht, mille järgi inimene on kogu oma täiuses ühel päeval sündinud maailma. Loodusteadlased väidavad, et elu tekkimine maa peal on üldse pika arenemise tulemus, et algul on tekkinud lihtsad taimed ja väikesed elusorganismid, pärast alles ilmunud täiuslikumad elusolevused,



Põlvnemispuu.

viimaks kõrgemad imetajad loomad, ka ahvid, inimahvid ja inimesed. Allseisev põlvnemispuu näitab inimese saamiskäiku loodusteaduse seisukohalt.

**Inimessoo algkodu, rahvatõud ja vanus.** Esimeste inimeste asukoha üle on palju vaieldud ja pole veel välja kujunenud ühtlast arvamust. Üldtuntud on seisukoht, et esimesed inimesed elanud Kesk-Aasias ja valgunud sealt maakera mööda laiali. Liali valgudes sattunud inimesed elama väga mitmesugustesse oludesse ja isesugusesse kliimasse. Selle tagajärjel arenenud välja mitmesugused r a h v a t õ u d, mis erinevad üksteisest naha ja juuste värvilt, näo vormilt, pealuu, põsenukide ja nina ehituselt, keha kasvult jne.

Raske on vastata ka küsimusele, kui vana on inimessugu. Üldiselt arvatakse, et juba aastat 400 000 tagasi inimene maa peal on elanud loomast kõrgema olevusena.

**Euroopa vanimad elanikud.** Euroopa vanimaiks inimesteks peetakse nn. neandertali tõugu. Nende esimesi jäänuseid on leitud Düsseldorfi lähedalt Neandertalist. Neandertallane elanud umbes 100–150 tuhat aastat tagasi; leitud luustikuosade, eriti peaja juua, otsaesise ja lõualuude ehituse järgi arvatakse temast, et ta seisnud väga madalal arenemisastmel, olnud veel rääkimisvõimetu. Neandertallastest arvatakse, et nad Aafrikast Euroopasse asunud ja et Aafrika neegrid on nende järeltulijad. Euroopast sundinud neid lahkuma Idast sisserrändajad, nendest palju rohkem arenenud aurignac-inimesed (l. orinjak-; nimetus samanimelise koha järgi ülem-Garonne'i maakonnas Prantsusmaal, kust pärit esimene leid). Need olnud sihvaka kasvuga, arenenud peajuga ja rääkijad inimesed.

Teatavasti on Euroopas pikemat aega kestnud jääaeg, vaheldudes soojemate aegade, mis võimaldas elu. Neandertali tõug arvatakse elanud Euroopas teisel jäävaheajal, aurignac-tõug neljandal jäävaheajal. Peale nende nimetatakse veel teisi ürgrahvaid, kes elanud jääajal. Jääaeg on üldse kestnud Euroopas väga kaua ja takistanud elu arengut. Võib-olla sellepärast ei leia me Euroopast inimessoo kultuuri algust.

**Inimese erilisi omadusi.** Kuigi inimesest hiljem sai looduse valitseja, ei olnud ta seda algul. Ürginimene oli abitu olevus. Küüned ja hambad, maast haaratud kivi ja nui olid tema esimesiks relviks. Võib väita, et võitluses olemasolu eest ei oleks püsinud inimene, kui loodus poleks talle kinkinud kõige väärtuslikumat relva — a r e n e m i s v õ i m e l i s t m õ i s t u s t. Mõistuse juhtis inimesi kokku hoiduma, töötama üheskoos, võitlema ühiselt. Mõistuse abil hakkas inimene valmistama relvi ja tarbeasju; mõistuse abil vallutasid aegamööda inimesed elava ja eluta looduse.

Edasi erines inimene silmapaistvalt oma rääkimis-  
võimega. Algastmel inimene ei kõnelnud; seegi oskus are-  
nes temas aegamööda. Algastmel andsid inimesed edasi mõtteid  
häälitsemisega ja liigutustega. Tahtis näiteks ürginimene koe-  
rast rääkida, siis kirjeldas ta seda käte abil või võeti abiks  
kepijoone liival. Kuid liigutuste ja joonistuste ning korratu  
häälitsemise abil rääkimine oli väga puudulik, ei saadud kuigi  
täielikult väljendada mõtteid. Tegevust ja asja omadusi oli sel  
kombel väga raske edasi anda.

Pikapeale leidsid inimesed uue mõtete avaldamisviisi.  
Nad hakkasid järele tegema loomade häält ja järeletehtud häält  
tarvitama looma nimetusena. Koerast kõneldes tegid nad selle  
häält, kitsest rääkides kitse häält, nagu teevad seda väikesed  
lapsed. Sel viisil kergendus kahtlemata inimeste mõtete vahe-  
tus, kuid kõiki mõisteid ja asjade omadusi polnud ikkagi veel  
võimalik väljendada. Viimaks jõuti äratundmisele, et pole täht-  
tis järeletehtud häält, vaid tarvis on ainult teatav häält ühendada  
alati ühe ning sama asjaga või nähtusega. Sellega oligi pandud  
alus keele arenemisele. Algas sõnade loomine. Esimesed sõnad  
olid arvatavasti ühesilbilised, kuid pikapeale muutusid nad  
kahe- ja enamsilbilisteks. Ürginimeste keel oli muidugi sõna-  
kehv. Ühe sõnaga püüti ütelda terve lause, aidates liigutustega.  
Näiteks öeldes „päike“ näidati liigutuste abil, kus päike loo-  
jub või tõuseb. Asjade kõrval hakati sõnadega nimetama ka  
omadusi ja tegevust. Pikapeale suurenes sõnade arv, rikas-  
tus keel.

Inimesed, kes elasid üheskoos, mõistsid üksteist, aga need,  
kes elasid kaugel eemal, andsid asjadele ja nähtustele teissugu-  
sed nimetused; neil arenes oma keel. Nii tekkisidki mitme-  
sugused keeled.

## Elu jää-ajal.

Kõrgeleulatava kivimäestiku juures laotus põlismetsa org. Orus  
voolas ojakene, saades vett mäestikujalalt väljapurskuvaist allikaist.  
Avaraid koopaid uhtus vesi kaljusse. Siis tuli teine aeg. Tardus jääks  
veevool ja kõik elu temas. Mõõdusid ka jää-aja aastatuhanded. Peh-  
med tuuled vabastasid koopa jääkoormast; tühjana seisis ta seal.

Ja vaata — kes tuleb sealt? Karu, tüse, hüglakasvuline elajas.  
Ta mustad silmad, pooleldi pikakarvalise naha alla peidetud, vahivad  
välkuvalt ringi. „Ilus eluase!“ pomiseb ta omas keeles. „Siia tahan ma  
asuda.“ Ja varsti kolib trobikond koopakarused koopasse.

Seal — ühel kevadehommikul ilmub koopa ette olevus, millist  
karud kunagi polnud näinud. Sirgelt seisab ta, keha kaetud kergelt  
karunahaga. Vana karu silmitseb võõrast. On see vaenlane? Pikka-  
mööda liigub vana karu, sirutab liikmeid ja näib võõra kallale tormata

tahtvat. See aga kahmab mõlemate kätega maast kivi, hõljutab seda pea kohal ja varsti vuhiseb kivi karu pealuule; alati võidukas metsaelanik langeb maha surnult. Inimene kisub suurt vaeva nähes terava kiviserva abil langenud hiiglase lihalt sooja karvase naha. Ahnelt sööb ta karuliha ja joob janu kustutuseks allikavett. Siis vaatab ta koopas ringi. See näib nagu loodud olevat teda külma ja palavuse eest kaitsma. Naha ja ülejäänud osad loomast lohistab ta koopasse, läheb siis oja äärde ja puhastab end. Saabub öö. Vabisedes ronib inimene koopasse, mässib enda karu nahka ja uinub.

Kes on see inimene, kuidas tuleb ta siia? Üle mäe on ta tulnud toitu ja pelgupaika otsima. Teispool mäge on ta elutsenud isa ja emaga ka koopas. Aga piksetorm kiskus kaljumüraka koopa kohalt alla ning tappis isa ja ema. Siis põgenes hirmunud noormees surmapaigast, eksis nälgides ringi, kuni ta tuli orgu, nägi koobast ja karu ja nälg andis talle jõudu, et ta julges üksi loomale kallale tungida. Üksinda elutseb ta nüüd koopas. Päeval otsib ta endale toitu, juurikaid ja taimi, väikesi loomi ja lindude mune. Toorelt sööb ta neid ja vesi on ta jook. Relvi katsub ta valmistada kivist, teine viis on talle võõras; riietuseks on talle karunahk. — Saabub suvi; see on parim aeg. Marjad valmivad mäeveerul, maitsvad taimed kasvavad oja ääres, seemned metsas. Aga ka õudseid pikseilmu toob suvekuumus. Must pilv tõuseb kõrgele, välgud sähvatavad, kõu kargatab; sajab vihma. Koopas istub värisedes üksiklane, hirmunult vahib ta välja. — Mis see oli? Säravalt vilksatab kiir läbi pimeduse ja iseäraline valgus leekis üles, nagu oleks päike langenud taevast. Koopa ees seisev puu lõõmab leekides. Veel kunagi pole noormees näinud tuld, uudishimust aetuna läheb ta välja, haarab kinni nähust — ja kargab tagasi — see põletab! Aga ta tunneb soojust, mida hoovab ainult päikesest. Võiks ta seda alal hoida! Ööd on külmad ja pimedad! Noormees haarab ühe põleva oksa, kannab selle koopasse, vaatleb, kuidas leek edasi lõõmab, toob rohkem oksa, rõõmustub, kui ka need tuld võtavad, rõõmustub valgusest ja soojusest. Aga tuli kustub vähehaaval, ja külmavärinaid tundes seisab mees tahmaste kätega hõõguva tuha ees.

Järgmine päev. Ta ei unusta seda soojust andvat valgust; puu oli see, mis seda andis. Kas uinub soojus ja valgus puus? Ammu oli ta märganud, et käed hõõrudes lähevad soojaks. Kui puus magab soojus, peab teda äratama. Ta hõõrub puutükke vastamisi niikaua, kuni tal õnnestub puust saavutada sädemeid. Tal ei tarvitse enam väriseda koopas talve külma pärast. Varsti märkab ta, et jääkülm vesi, mille ta tõi konnkarbiga, koopas soojenes; et toores lihatükk, mis tulle kukkus ja küpses, hästi maitseb. Ja nüüd ta teab, et tulest on rohkem kasu, kui et selle juures end üksnes soojendada.

Nii mööduvad tal suvi ja talv, kuni talle uus päev juhib eluseltsilise teele. Ka eksinud olevus, õrnem kui tema, keha kaetud palmitud rohuga. Noor naine! —

Nüüd elutsevad nad ühiselt koopas, mees ja naine. Naine mehelt õpib tegema tuld, küpsetama liha ja kala, mees naiselt oskust pikki kõrkjaid ja kõrsi katteks punuma ja ümmargusi riistu, mida ta kleepiva sauega võiab, veekindlaks tegema. Ta õpib selles vett kuumendama. Väikesed kivid teeb ta tules kuumaks ja viskab siis riista, niikaua kui vesi on omandanud soovitud soojuse.

Muudki leiutab naine. Ta on ka pikkadelt kollastelt kõrtelt mahalangenud vilja söönud. Valge on selle sisu. Kui ta mõned terad puruks hõõrus, sai sellest valge jahu, millest kuumas vees valmis maitsev puder. Siis hõõrub ta virgalt kokkukorjatud terad kahe kivi vahel puruks ja kurdab ainult, et neid rohkem pole. Aga järgmisel suvel kasvab vili koopa ees, kuhu mõned terad maha olid kukkunud. Nüüd teeb naine maa puukonksuga kobedaks, puistab sinna teri ja riputab mulda katteks peale.

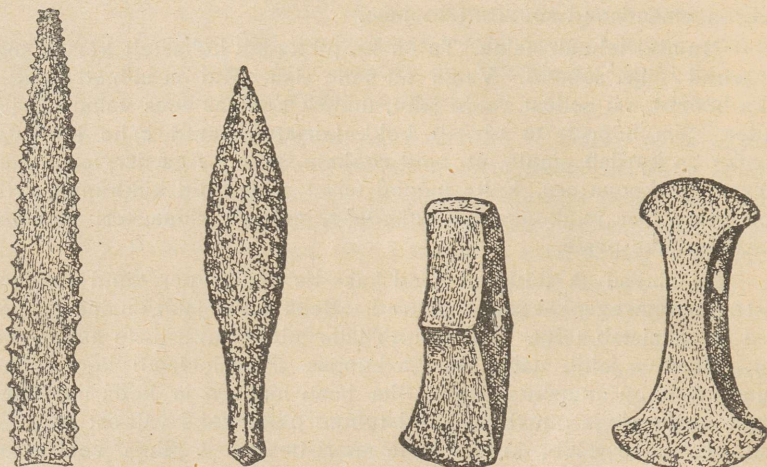
Nii elavad ja toituvad need kaks ja nende perekond suureneb. Laste sündimisega kasvavad mured. Mees käib jahil, naine kasvatab lapsi ja valmistab toitu. Seal juhtub jälle midagi uut, jälle äikesevihma läbi. Mees on jahil, naine lastega koopas. Seal jookseb koopa juurde elajas. See on metskits, kelle liha hästi maitseb ja keda mees sellepärast heameelega püüab. Kits ei tulnud üksi, kaks väikest kargles ta järel. Ja naine näeb, kuidas loom noori imetab ja piima veel udarast tilgub, kui väikesed on söönud. Seal meelitab naine looma roheliste lehtedega, silitab teda ja kogub samast udarast piima konnakarbi-koore sisse ja maitseb — oi, milline tore jook! Naine peab kitse enda juures ja see harjub temaga ja annab vabalt oma piima. Mehele, kes looma tappa oli tahtnud, seletas naine, kuidas see elades kasulikum on kui tapetult.

(Beltz — Sachkunde.)

1. Kuidas võitis ürginimene kiskja metslooma?
2. Kuidas toitus ürginimene oma algastmel?
3. Kuidas leiutas ta tule?
4. Kuidas leiutas ta viljakasvatamise oskuse?
5. Miks hakkas ta loomi kasvatama?

**Eelajaloolise aja jaotus.** Puu, kivi, metall on tavalised ained, millest inimene valmistab tarbeasju ja relvi. Seejuures tuntakse metalli kõigest 5—6000 a., kuna enne seda tarbeasju ja relvi on tehtud ainult puust ja kivist, mõningaid veel luust ja sarvest. Puu kõduneb ruttu, sellepärast pole puust riistad säilinud ürgajast. Et praegusaja metsinimesed valmistavad paljusid tarbeasju puust, on väga tõenäoline, et ka ürginimesed puust riistu on tarvitanud. Säilinud on vanimast ürgajast peamiselt kiviajad, sellepärast nimetamegi vanimat eelajaloolist aega kiviajaks. Arheoloogid jaotavad kiviaega 3 järku: esimesel ajastul, kiviaja koidikul, tarvitas inimene kivi

sellisena, nagu ta tema maa pealt leidis; teisel ajajärgul, vana-kiviajal, tahus inimene kivi ja valmistas mitmesuguseid riistu, nagu kirveid, nuge, odasid, puurisid jne.; kolmandal ajajärgul, uuel kiviajal, lihvis inimene kivi ja valmistas juba nägusaid,

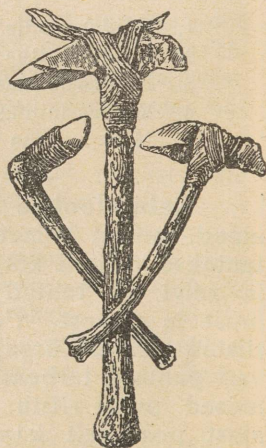


Kiviaja tarbeasju: kivisaag, kivioda, kivikirved.

otstarbekohaseid tarbeasju. Kirvest, vasarast puuriti läbi auk varre kinnitamiseks, kuna vanal kiviajal neid külge seoti. Uuel kiviajal arenes ka keraamika ehk savitööstus, mille tooted on seda tähtsamad, et nende valmistamisel ilmutasid kiviaja meistrid oma maitset. Meistri osavus ilmutas end peamiselt vormiandmisel ja kaunististes. Uuest kiviajast on säilinud väga kenakujulisi vaase ja kannusid. Kaunististe motiiviks olid kriipsud ja punktid. Kriipsutamist toimetati terava asjaga veel mitte täiesti kuivanud nõul; vahel seoti nõu ümber nõörid ja vajutati nendega peale ornamentkaunistis. Vahel tehti ornament isegi värvilise massiga.

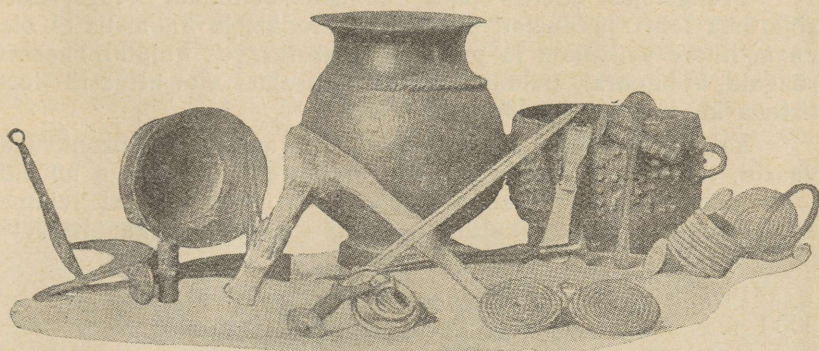
Umbes 5—6000 a. tagasi võtsid inimesed tarberiistade valmistamisel tarvitusele metalli, algul vase, siis pronksi ja viimaks raua. Nii jagub metalliaeg: vase-, pronksi- ja rauaajaks.

Vasest tarbeasju on leitud haudadest, mis 5—6000 a. vanad. Kuid

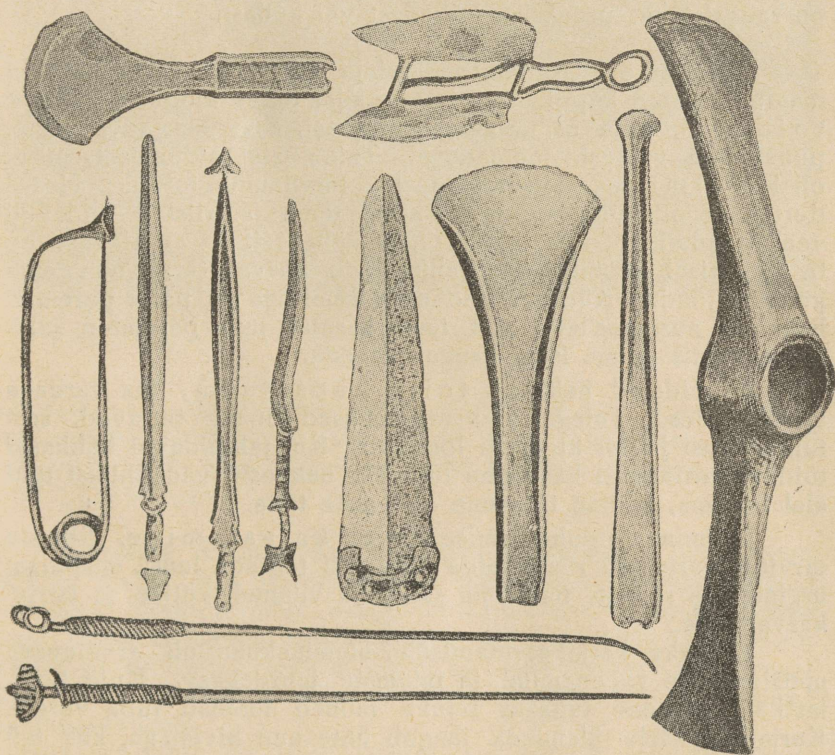


Kivikirveid.

vask oli pehme aine, temast valmistatud tööriistad läksid ruttu nüriks. Kui leiti teine aine, tina, hakati seda vasele juurde sulatama; nii saadi pronks. Arvatakse, et Niiluse jõe orus



Pronksiaja tarbeasju: vaase pronksajast.



Pronks- ja raudtarbeasju.

juba 4000 a. e. Kr. tunti pronksi, kuid Euroopas tulid pronksriistad tarvitusele alles 2000 a. e. Kr. (meie kodumaal umbes 1500 a. e. Kr.).

Pronksiajast edenes jälle valmistamistehnika. Nuge, eriti sõjariistu tehti ja ilustati hoolega. Pronksiaja kaunistis ei ole enam lihtne kriipsude ja punktide järjestus, see kujutab enesest rõngaid, kolmnurki, palmikmustreid; hilisemal ajal esinesid ilustitena ka inimese- ja loomakujutised.

Eriti rikkalikult ja maitsekalt on kaunistatud pronksiaja vaasid, toidu- ja jooginõud ning ehteasjad. Vaase ja nõusid tehti pronksiajal küll ka savist, aga savinõude kõrval leiame kallihinnalisi pronks- ja kuldnõusid, mille vormile ja kaunistusele pandi erilist rõhku.

Pronksiajale järgnes rauaaeg: Ees-Aasias ja Egiptuses juba 2000 a. e. Kr., Euroopas mitte varem 1000 a. e. Kr., meie kodumaal umbes 500 a. e. Kr. Raud ei tõrjunud pronksi kohe välja; üleminek raudtarberiistadele sündis pikkamisi. Rauaaja leiupaikadest leiame sellepärast veel ka pronksasju. Ehteasjad on rauaajal kas pronksist, hõbedast või kullast.

**Toitumine.** Ürginimene kiviaja koidikul, kes oskas vaid maast haaratud keppi ja kivi tarvitada, toitus kindlasti toore toiduga, mida ta kergesti kätte sai, nagu marjade, juurte, puuvilja ja väikeste loomadega. Teine aste toidumuretsemisel oli küttimine, metsloomade liha tarvitamine toiduks. Neandertallane oli juba seesugune kütt; tema jahiriistad olid küll veel puudulikud, aga ta oli tugev kehaliselt ja arvatavasti on ta küttimisel primitiivsete jahiriistade kõrval tarvitanud oma kehalist jõudu. Küttides toidumuretsemisega sai palju paremini hakkama aurignac'lane, sest tema kasutas juba paremaid jahiriistu, suutis looma isegi kaugelt tabada.

Jahipidajad hakkasid toitu küpsetama, liha vardaga tulel hoides. Tulega olid ürginimesed ammu tuttavad, sest tuliõnnetusi juhtus kindlasti looduses. Kui jahipidajad hakkasid toiduvalmistamisel kasutama tuld, siis hakkasid nad ühtlasi tuld alal hoidma, milline ülesanne oli naiste täita.

Järgmine toiduhankimise viis oli kalastamine. See ala tarvitas paremaid riistu, mida välja tuli töötada luust, mispärast ürginimene sellega hakkama sai juba vilunud kütina ja karjakasvatajana.

Tõukeks karjakasvatamisele üleminekuks oli arvatavasti metsloomade vähenemine ja inimeste juurdekasv. Kuid kindlasti oli inimene taltsaks teinud mõned loomad juba varem. Karjapidamisele ülemineks langeb ühte uue kiviajaga, kus inimene tarberiistade valmistamisel oli juba õige osav. Nüüd

algas ka toitude keetmine, seks kasutati sauest põletatud tulekindlaid potte. Kui potid veel tulekindlad ei olnud, aeti tuel kivid tuliseks ja pandi siis keedunõusse, mil teel see ka keema hakkas.

Ka karjakasvatajad tarvitasid lihatoidu kõrval taime toitu. Selle muretsemine lasus naistel, kes väikese maatüki kodu juures käsikonksuga üles harisid ning seal otra, hirssi, nisu, ube, hiljem rukist, kaera ja aedvilju kasvasid. Vilja lõikamine sündis kas kivist noaga või nopiti pead. Terad sõtkuti peadest välja, purustati käsikivil; nii saadud jahust keedeti putru ja



Kiviaja küla.

küpsetati karaskeid (lamedad õhukesed leivad). Adraga maaharimisele asuti pronksiajal. Nüüd läks ühtlasi see töö üle meestele; adra ette rakendati härjad ja mees sammus loomi ja atra juhtides järel.

Elamud. Esimest ulualust andis ürginimesele puu. Asuti ahvide moodi puu okstel või jälle puu õones. Jää-ajal asusid inimesed loomulikkudes kaljukoobastes. Soojema ilmastuga jäävaheaegadel asusid jahipidajad kas väljas telkides, kattes püstilöödud vaiu kas okste ja puulehtedega või loomnahkadega. Selliseid telke tarvitasid ulaluseks ka rändajad karjakasvatajad.

Uuel kiviajal hakati ehitama kas vaiade otsa (harilikult

vee peale) või jõgedel ja järvedel parvedele vaikodasid. Neid ehitati harilikult okstest ja kaeti sauega. Ehitati mitu onni lähestikku; nii võib kõnelda vaiküladest. Eriti palju on leitud vaikülade jäänuseid Helveetsia järvedest.

Päris puuehitised tulid metalliajaga, selle vanim kuju on ühekordne, akendeta, katusega kaetud onnike. Ka kivist hakati metalliajal ehitama elamuid, kuna enne seda tehti kivist küll hauakambreid, kuid mitte elamuid.



„Vaiküla.

**Rõivastus ja ehted.** Oma algastmel ürginimene ei katnud ennast, sest külma vastu oli ta keha kaitstud karvadega. Õpetlased kinnitavad, et neandertallane olnud veel kaetud karvadega, aga aurignac'lane mitte enam. Arvatakse, et karvad kadunud aegamööda ürginimese kehalt alatisest tulepaistest nende kodus. Arvatakse ka, et ürginimene ei hakanud keha katma külma pärast, vaid seks, et end ehtida ja väljapaistvaks teha. Sest juba enne kui inimesed end riietama hakkasid, ilustasid nad keha, seda värvides, tätoveerides või ehetega kaunistades.

Kuid kui ürginimese kehalt kadusid karvad, tuli tal tööpoolest end külma vastu kaitsta. Temale kättesaadavam kate

oli loomana nahk; seda ta puhastas hoolega lihast ja soontest, kuivatas päikese käes ning valmistas siis endale ümbervõtmiseks. Uuel kiviajal hakati nahkrõivastise kõrval end katma linase riidega, mida valmistati linakiududest. Vaikülade naised on olnud juba päris osavad ketrjad, punujad ja kudujad. Vaikülalased on kudunud riie t k a j u b a l a m b a v i l l a d e s t . Riidevärvideks on neil olnud punane, sinine ja kollane.

Metalliajal peenenesid riidekangad ja õmmeldi juba korralikke riideid. Pronksiajal kandsid mehed völdies kukkuvat jakki, selle peal vööd, mille külge kinnitati möök ja oda; peale selle kandsid nad põlle, mis arenes hiljem püksteks. Jalgadel kandsid nad sandaalitaolisi kingi ja säärtel mähiseid. Teele asumisel heideti veel õlgadele varrukatega mantel, mida eest kinnitati pandlaga. Naised kandsid varrukatega blusi ja kuube, mida vöö ülal hoidis. Juuksed kinnitati sõlme kukla peale ja kaeti korralikkuse saavutamiseks villase võrguga.

Juba uuel kiviajal püüdsid inimesed endid ilustada; see tung ei esinenud ainult naiste, vaid samavõrra ka meeste juures. Maaliti keha punase ja musta värviga; kirjudest kividest, loomahammastest, teokarpidest valmistati ketid kaela, käsivarte ja jalgade ehtimiseks. Seljariideid värviti ja kaunistati ehteasjadega.

Metalliajal suurenes ehteasjade tarvitamine. Neid valmistati vasest, pronksist, kullast ja hõbedast. Metalliaja meistrid töötasid hoolega välja kaelakeid, kõrvarõngaid, peaehteid, sõrmuseid, rinnanõelu, pandlaid jne. ja ilmutasid seejuures hästi arenenud kunstimaitset.

**Inimeste kooselu.** Kogu inimessoo kultuuriline areng on olnud võimalik ainult selle tõttu, et inimesed on elanud huljana koos, et eelmised põlvkonnad on pärandanud oma oskused ja vaimuvara järeltulijatele. Koos elama sundis inimesi ka elualalhoiu instinkt. Vanimaiks kooselu vormideks olid perekond ja sugukond. Perekonnas elavad koos mees, naine ja nende lapsed ning omaksed. Juba ürgaegses perekonnas oli läbi viidud tööjaotus. Mees kaitses omakseid vaenlaste vastu ja temal lasus lihatoidu muretsemine. Ta valmistab relvad, tööriistad, kasvatas pojad tublideks sõduriteks ning jahimeesteks. Kus jahipidamine arenes karjanduseks, oli see ala mehe tööks. Ka põllundus läks mehe kätte üle, kui adra tarvituselevõtt vajaliseks tegi veoloomade tööjõu rakenduse.

Naine tegi perekonnas kogu ülejääva töö. Ta kogus taimetoitu, valmistab toitu, hoolitses töö eest, mis sellega ühenduses. Ta kasvatas lapsi. Ka hoidis ta tuld, ehitas onni, punus nõusid, vormis savinõusid. Tema ülesandeks oli nahkade ümbertöötamine riie tuseks, sõudmisega mehele abiks olemine

kalastamisel, kogu liikuva vara vedamine rändamistel, et mehel käed vabad oleksid kaitseks või jahiks. Ka maaharimine hariga oli naise tööala.

Sugukond on vanim inimeste koostöö vorm ja kaitseühing. Sugukonna moodustasid sugulasperekonnad. Nad põlvnesid ühisest esiisast, kelle järgi nimetasid endid kõik sugukonna liikmed. Kuna perekondlik kooselu põhines tööjaotusel perekonnas, rajas sugukond oma koostöö rühmade eriülesannete täitmisele sugukonnas. Ühed kaitsesid sugukonda ja tema vara vaenlaste vastu, teised hankisid toitu, kolmandad jaotasid seda jne. Toimetati ühiselt küttimist, karjakasvatamist ja hiljem põlluharimist. Nii oli sugukond väliselt sõjaline kaitseühing, sisemiselt rahuline koostöö vorm. Sugukonna liikmed olid kõik üheõiguslikud, nende hulgast erines vaid pealik, kes oli valitud kõigi meeste poolt, võttis juhtimise endale sõjas, jahil ja nõupidamistel.

### Võõrsil vaikülas.

(Näide, kuidas loodi sõprussidemeid ja algas kauplemine.)

Päike lahutas udu. Järve kaldal algas elu. Juba avasid karjased karjaia väravaid ja loomad asusid metsa minema. Rõõmsalt mõkitades hüppasid kitsed, keda kariloomade aeglane sammumine tüütas. Teistest maha kippusid jääma mustad sead, kes teel endile toitu hakkasid leidma. Karjased annavad neile vitsa, et kiirustada nende käiku. Üle silla rutavad põllule naised, nad kannavad endaga muldamisharki, ka ühe kõrvaga potti, mille sees on joogivesi janu kustutamiseks töö juures. Välja järvele sõidavad paatides kalurid, varsti heidavad nad võrgud vette, et saada kala järgmiseks päevaks.

Seal väljub eemalt metsast noormees kindlal sammul. Ta kannab seljas rasket pampu. Kolm päeva on ta olnud teel, õnnelikult läbi pääsenud metsapadrikuist, üle jõudnud mägedest ja jõgedest. Seal ta juba seisabki oma teekonna eesmärgil, vaiküla väraval. Kahtlasena tundub võõras väravavahile, see tõmbab vinna vibu. „Oota,“ lausub võõras, „heatahtlik külaline olen. Tulen mägede tagant Suurjärve külast. Toon tervitusi oma isalt teie pealikule Turol dile.“

Lahkelt võetakse vastu võõras, sest külaline, noormees Taalo, on Turol di sõbra poeg Suurjärve külast. Pealik istub oma külalisega karunahale, mis on laotatud puupakkudele laua taga. Tema naine ja tütar Luuna kannavad lauale toitu. Turol di ise tükeldab kivinoaga liha, Luuna võtab riulilt leiva ja hakkab seda kivinoaga lahti lõikama. Seal ulatab talle Taalo läikiva vasknoa. Kuidas see hästi lõikab! Õhukesed killud saab Luuna sellega lõigata. „Ei see ole kivist,“ arwab Luuna, „see on toredam nuga kui see rohelisest kivist, mida meie mehed valmistavad pühadekingiks.“ — „Mineraaliks“ nimetame meie seda ainet,“

lausub Taalo. „Meie leiame seda mägedest, meie osavad sepad sulatavad seda ja valavad vormi, mida pottsepad valmistavad savist. Igasuguseid tarbeasju valmistame nõnda, ka ehteid meestele ja naistele. Need siin kingib mu ema teile.“

Varsti ripub Luuna kaelas vasest kett. Tütarlaps jookseb veenõu juurde ja vaatab, kuidas kink sobib. Oi, see on ilusam kui savihelmed. Ema vaatab heameelega punast käevõru, mille temale ulatas Taalo. „Kas nii valmistas sepp ka sinu pika noa, mis sul vööil ripub?“ küsis, täis uudishimu, Luuna vend külaliselt. „Siiski mitte,“ ütleb Taalo, „vaata, see pole punane, ta on kollane. „Mõõgaks“ nimetas seda kaupmees, me ei saa seda ise valmistada, sest meil puudub seesugune kollane aine.“ — „Kes on „kaupmees“?“ küsib edasi noormees. „Kui päike sulatab lume, kui kevad väljas ja lilled õitsevad aasal, siis tuleb lõunast meile üks mees ja toob kaasa relvi ning tarbeasju. Meie anname talle vastu nahku, liha, mett. Seda meest nimetame „kaupmeheks“. Kui ta meil oli viimast korda, siis sain mina temalt selle mõõga. Palju nahku pidin ma vastu andma.“ Nii jutustas Taalo.

1. Millest elatusid vaikülalased?

2. Millal sai alguse kaubanduslik läbikäimine ja millisel kujul see toimus?

## Koosolek.

(Näide, kuidas peeti nõu ja valmistuti sõjale.)

Hulk aega ootab Turolid sillal, päike on ammu ületanud oma hari-punkti taevas. Varsti peavad tulema tagasi Taalo ja Tur. Viimaks ometi liginevad nad järvel kiiresti sõudes. Metshärga aga pole näha paadis. Nüüd tuleb puutüvest õõnestatud paat lähemale. „Ilma saagita tulete?“ Tur paneb käed suu ette ja hüüab silla poole: „Ruttu, puhu sarve, kutsu kokku mehed, veel täna tuleb pidada sõjanõu. Vaenlane on juba liginemas, suur salk tahab tungida meie kallale!“

Lootsik jõuab kaldale. Kiiresti tõmbab Tur kõie vaia ümber, mõne sammuga on mõlemad üleval. Sillal on Turolid juba vallandanud vöölt tugeva loomasarvest pasuna ja kaugele kostab tuututamine. Seda peavad kuulma kõik jahilised väljas metsas, kalurid järvel, karjased järvekallastel ja naised põldudel. Nii puhub pasun ainult hädaoju liginedes. Kiiresti tõmbavad kalurid kokku oma noodad, karjased ajavad loomad aegade taha varju. Virgad põllutöölised viskavad käest hargid, jäägrid — kõik ruttavad oma vaikülla.

Lage väli pealiku onni ees täitub meestest. Vanad on esimestena kohal, nad polnud kaugel, vaid siinsamas külas, nende tööd on kergemad. Üks tuleb võrgupaikamiselt, tal on alles käes lõng, teine punumistöölt, kolmas puhastab käsi savist, millest ta voolis nõusid. „Mis tähendab pasunahää! Hädaoht on liginemas!“ hüütakse läbisegi, ikka rohkem kogub inimesi, väsinult laskuvad maha jahimehed ja karjased;

kiire kojuruttamine on peaaegu hinge võtnud. Mehed uurivad oma kiviõad, kas nende otsad on küllalt teravad, mõni kaalub oma kivihaamrit. Veidi eemal ootavad naised uudishimulikult ja kartlikult. Mis on Turoldil ütelda meestele? Viimaks on kõik mehed koos.

Nüüd astub Turol välja pealikumajast. Tema järele Taalo ja Tur. Mehed tõusevad püsti. Kolm korda kostab välja kõrgemal kohal Turoldi raske haavamõõga hoop vastu tammepakku. Kõik jääb kuulama. Nüüd kostab Turoldi vali hääl üle välja: „Vaiküla mehed, kuulge mu sõnu! Palju kordi on päike pöördunud keskööst lõunasse ja lõunast kesköhe. Rahulikult harisime meie oma põldusid, küttisime, tegime oma tööd kodu, kauneid asju punudes roost ja voolides savist. Nelja päeva eest sõitis kaks meie meest sinna, kus voolav vesi langeb järve. Nad tahtsid hauge tabada oma odadega. Nende paadi tõi vesi tagasi, üks mees puudus, teine oli paadis surnult, oda veel seljas.“ Vihane ümin kostis kõne vahele. „Suuri vaevu pääsesid täna õela vaenlase käest Tur ja Taalo, meie sõber ja külaline. Siin on nad mõlemad. Kuulake Turi ennast.“

Pealikupoeg Tur algas: „Me püüdsime metshärja, Taalo tappis ta. Seal tormasid välja põõsast metsmehed mägedest meilt röövima me saaki. Me kaitsesime endid, kaks meest tappis Taalo relv, ühte tabas minu oda. Nende hädakisa kostis valjusti ja metsast vastas neile hulk kõrsid. Meie pidime põgenema nende suure arvu eest. Meie härga jaotavad nüüd nemad.“ „Mis mehed olid need, kelle eest te põgenesite?“ „Metsmehed õhtupoolsetest mägedest, punaseks värvitud nägudega.“ „Nende sõjavärv,“ hüüab Grano, vanim sõdureist, „sõda nad tahavad!“ „Nad tahavad rünnata meie vaiküla, röövida meie vara, tappa meie mehed, ära vedada meie naised ja lapsed! Nad nägid põgenemas Taalot ja Turi tooma meile teadet nende tulekust. Meil ei jää enam pikka aega. Sellepärast on minu nõu — küla kohe muuta kindluseks,“ ütles jälle vana Grano. Koosolijad vastasid heakskiitvalt ja pistsid odad maa sisse. „Nii sündigu! Vanal sõduril on õigus!“ „Kuulake edasi!“ ütles Turold tõsiselt. „Hulka vaenlasi nägi Tur, veel rohkem tuleb neid tagant järele, meil on külas aga ainult viiskümmend võitlusvõimelist meest.“

Nüüd tõusis Taalo. „Turol, ära pahanda, kui ma nüüd räägin. Taalo näeb oma sõpru olevat hädas, ta ruttab koju, tooma abiks vapraid mehi; meelsasti tulevad nad appi oma külalislahketele sõpradele.“ Hõiskamine kostis õhus Taalo sõnu kuuldes. Tänuhulka ulatasid temale käed Turol ja Tur. Kuid uuesti muretseb pealiku mõõgahoop rahu.

„Nüüd, mehed, kuulge mu sõna: rünnak ähvardab meid mäekoo-  
bastes elavate vaenlaste poolt, nende arv on suur ja nad pole enam kaugel. Rutaku sellepärast igaüks oma majja loomadele tegema ruumi. Karjased ajagu loomad koju, igaüks kandku inimestele ja loomadele toidutagavara, mis veel on olemas. Täna ei kingi meile päike enam kuigi kaua valgust. Kui ta aga homme tõuseb, nähku ta usinaid mehi, kes meie rahulikku küla on muutmas tugevaks vaikindluseks. Jäägrid

mingu veel välja kesköö ajal tooma toitu. Taalo tahab enne päikesevajumist teele minna oma kodukülla. Enne kui päike vajub viis korda mägede taha, on ta siin abiga. Siis, Taalo, on aeg kõnelda ka Luunast. Sina, Grano, hallijuukseline sõdur, vali endale viis vaprat meest, kel teravad silmad ja hea kuulmine. Valvuritena lähete kohe sillale! Tur, sina otsi oma käsilaste hulgast kolm kärkeimat. Veel täna õõsi peate meile tooma teateid vaenlastest. Meie teised läheme, kui kuu tõuseb, suure kivi juurde, parima härja tapame kuule ja taevalistele, et nad meile abiks oleksid!“ „Nii sündigu!“ „See on õieti räägitud! Elagu Turoid, meie pealik, elagu Taalo, truu sõber! Õnnelikku kojujõudmist!“ „Välja, võitlusse metsmeestega!“

Kiiresti tühjeneb väli. Nagu mesipuust lendavad mehed kõik laiali majadesse, kaldale, igaüks tööle oma koduküla kaitseks.

Kuidas peeti vaikülas koosolekuid ja sõjanõu?

### Kuidas kositi.

Vaenlase tagasi löönud, langenud maha matnud, kutsub Turoid tuututades jälle kõiki koosolekule. Kõikide juuresolekul kordab Taalo oma palvet, mida juba oli avaldanud pealikule: „Andke Luuna mulle naiseks, 10 veist olen valmis andma tema eest.“ Turoid vastab: „Sinule ja su meestele võlgneme tänu, et nägime täna päikest tõusmas; teie päästsite meid, tasuks selle eest saad sina, Taalo, Luuna, vii ta oma kodukülla.“ Kõik juuresolijad on päri oma pealiku sõnadega ja avaldavad elavalt nõusolekut. Kõik taganevad, keskele vaba kohta jättes, sest Taalo ja Luuna peavad nüüd pruutjooksu sooritama.

Turoidi märguandmisel ilmub kambrist Luuna, riidetatud pidulikult. Käevõrudes, peaahtes, kaela ümber Taalo kink, punane vaskpärlest kett. Kuid kaua ei lase ta end inetleda. Ta pistab jooksma. „Taalo, võta kinni oma pruut!“ hüütakse mitmest suust. Taalo võtab oma mantli ja jookseb Luunale järele. „Jookse, Luuna, Taalo haarab sind!“ hüüavad naised. „Taalo, rutemini, püüa kinni Luuna!“ ässitavad mehed. „Luuna!“ „Taalo!“ „Taalo!“ „Luuna!“

Viimaks haarab Taalo Luuna oma tugevate kätega, viskab oma mantli talle üle pea ja kannab kätel valmisolevasse paati. Taalo sõuab kaldale. Seal kannab ta Luuna süles paadist ja vabastab ta mantlist. Silla kaudu tulevad siia järele Taalo mehed ja ka Turoid kaaslastega saatma noorpaari. Üheskoos sammuvad nad metsani, oma koha piirini; seal on viimane jumalagajätt. Luuna lehvitab oma kodukülale ja neile, kes kaasa ei tulnud, aga ikka veel väljas seisavad ja Luunat käeviibetega saadavad. Siis pöördub Turoid saatjatega koju tagasi, Luuna aga jätkab teed Taalo ja tema meeste seltsis oma uude koju.

(Walburg'i j.)

Milline kosjapruuk oli vaikülalastel?

**Usk.** Ühed peavad usku inimese sünniomaduseks, millega ürginimene nii-ütelda ilmale on tulnud. Teised näevad usu tekkimise põhjust ürginimese saamatuses seletada loodusnähtusi ja keerulisi eluavaldusi omal jõul. Veel arvatakse, et usk on häda ja hirmu loodud.

Kuigi usu tekkimise küsimus on vaieldav küsimus, teame, millesse ürginimesed uskusid. Surm kõigepealt oli see salapärane nähtus, mida inimene püüdis seletada. Ta hakkas uskuma hinge olemasolu, mis niikaua asub kehas, kui see elab, ning inimese maha jätab, kui keha sureb. Ka magamise korradel arvati hing lahkuvat kehast. Kõik, keda magaja näeb unes, on inimeste hinged, kes on kehad ajutiselt maha jätnud.

Hing võib lahkuda kehast, kuid ta ei saa elada ilma kehata. Lahkub ta oma kehast, siis otsib ta enesele uue asupaiga; seda võib ta leida loomas, linnus, oma endises kehas. Kuni hing ei leia asupaika, rändab ta ringi ja piinab inimesi. Oma sugukonna vaimudest usuti siiski head, väga kardeti võõraid vaimusid. Üldse kardeti pärast surma rohkem neid, kes olid olnud eluajal võimukandjad, nagu pealikuid, sugukonna vanemaid. Nende hinge saadeti pärast surma suure kisa ja käraga kodunt eemale; matusel täideti hoolega kõik matusekombed, et sellegagi lepitada vaimu. Usk hinge surematusse ja surnute vaimude ümberrändamisse oligi ürginimeste usk varajasemal astmel. Kaasas käis sellega esivanemate vaimude austamine, kellelt oodati abi.

Hiljem hakati esivanemate vaimude kõrval kummardama vaimusid looduses. Oma tegusid tähele pannes nägi inimene, et need on tema soovide tagajärjed. Sellepärast arvas ta, et kõik loodusnähtused, mis tema tähelepanu eneste peale tõmbavad, on kellegi tahtmise sünnitatud. Ürginimene arvas kindlasti, et iga nähtus on mõne isesuguse olevuse tekitatud, kes on ühtlasi tugevam ja targem inimesest. Loodusvaimude austamine algas arvatavasti põlluharijate juures, kellel põhjust oli kummardada kasulikke loodusnähtusi, nagu päikest, vihma, tuult jne. Sõjas oli abi tarvis, nii tekkisid sõjajumalad. Kui hakati hindama vaimutegevust, tekkisid teaduse, tarkuse ja kunstide jumalad. Hauatagusesse ellu usuti; ka see elu pidi kellegi kõrgema olevuse valitseda ja juhtida olema, nii leiame pea kõikide rahvaste juures altilma jumalaid.

Jumalaid ei nähtud, sellepärast kujutas neid inimene enesele vaimudena. Usuti hädadesse ja pahadesse vaimudesse; esimesed aitasid inimest tema eluteel, teised karistasid teda. Pikapeale jõudis inimvaim otsusele, et jumalal ei tohi olla nõrkusi, ja inimene hakkas uskuma jumalasse, kes on kõigi vooruste kehastus.

## Matusekombeid uuest kiviajast.

„Kus viibib nii kaua Urso?“ küsis oma minialt pealik Urso ema. Senna ei julgenud ämma poole üles vaadata, kartes, et see märkab tema rahutust. Kaua istus ta sõnalausumata kolde tule ees ja vahtis tardunud silmil hõõguvaise sütesse. „Nad tulevad! nad tulevad!“ kostis viimaks rõõmus lapsehää. Vaadati järvele, ja nähti tõepoolest lignemas paati vaikülale. „Seal sees istub ainult üks inimene!“ kostis vaatlejate suust. Aga pealik Urso oli välja sõitnud kalur Duudo saatel. Paadis istujas tuntakse ära Tuudo. „Aga kus on Urso?“ küsitakse rahutult mitmest suust. Paha aimates langetab Senna oma pea ämma õlale ja lausub pisarsilmil: „Urso ei tule enam tagasi!“ Ema valitseb end ja jälgib paadi randumist. Duudo ees, paadi põhjas lamab puukstega kaetult tema poeg Urso, sugukonna pealik; ta on surnud.

Nuttes ja karjudes langevad naised kummuli, kohkuunud on meeste näod. Duudo aga hüüab: „Võtke pealiku laip, kandke ta kambrisse, ta on langenud ausas võitluses. Pöördusime jõesuhu, et üles otsida nende meeste elamud, kes rõõvisid meie tütarlapsed. Seal nägime põllul kaht naist nisupäid noppimas, me tundsim neis ära oma tüdrukud; vilistasime, et anda neile märku. Seal ilmus äkki kui maa alt 8 meest ja tormasid meie kallale. Panime vapralt vastu ja taganesime oma paati; seal virutas üks tagaajajaist meile paati järele kirve, see tabaski surmavalt pealik Ursot.“ Hinge kinni pidades kuulati Duudo seletust. Nuttes langes Senna oma mehe surnukehale. Tapetu poeg Romei haaras vihas kirve ja vandus isa laibal kättemaksu mõrtsukatele. Kogu vaiküla kihas ärevuses. Karjusid läbisegi mehed, naised, lapsed. Paha-meelele, mida tunti oma pealiku tapmise üle, seltsis hirmutunne surnu koduviibimise pärast; kardeti surnu hinge. Öhtul suleti ukSED ja luugid, ei tohtinud kuski olla avaust; surnud pealik ei tohtinud pääseda kambrisse.

Duudo juurde kogunesid mehed, peeti nõu, kuhu ja kuidas matta pealik. „Mehed!“ ütles Kraalo, kadunud pealiku sõber, olen vanim teie keskel ja tean, kuidas maeti Urso isa, kes oli ka pealik. Teda ei heidetud sohu või järve, nagu tehakse seda sulaste ja naistega, kelle hinge pärast surma ei kardetud, sest neil puudus eluajal igasugune võim. Eemale elamuist, järve kaldale maeti ta. Suured kivid veeretati kokku ja ehitati kindel surnukamber, et pealiku vaim ei pääseks välja. Nii peame tegema ka Ursoga, kui tahame, et ta meid rahule jätab. Eemal metsa serval on väikesel kingul suured lamedad kivid, nendest ehitame Ursole surnukambri.“ „Jah, sinna matame Urso!“ hüüdsid kõik nõusolekut andes.

Senna, Urso ema ja Romei elasid neil päevil Duudo juures, sest nad ei julgenud viibida surnuga ühes ruumis. Aga aeg-ajalt kandis Senna surnule toitu, et tema hing ei nälgiks.

Nii möödusid viis päeva. Haa ehitusega jõuti lõpule. Saabus öö. Kuu paistis, valgustades kohta, mis oli puhkepaigaks määratud

Ursole. Igal pool vaikus. Ainult öökull lendas ringi ja karjus „See on surilind,“ otsustasid mehed ja naised, „ta kutsub kaasa.“ Lahkuti matusepaigalt, et minna koju ja tuua surnu mahamatmisele.

Neli tugevat meest kandsid pealikut okstega kaetud kandraamil; laip oli mässitud nahkadesse ja kinni seotud rihmadega. Aeglaselt ja vaikides sammusid surnumatjad kuuvalgel, kõige taga naised toidupotide ja tulega. Viimaks jõuti kingule. Kraalo ja Duudo asetasid surnu hauakambrisse, mis oli 5 meetrit pikk ja 4 m lai, ehitatud suurtest kividest, praod hoolega kleebitud sauga. Hauakambrisse kanti Urso relvad: tema pahemasse kätte pandi mõõk, paremasse — ilus lihvitud kivikirves. Nii pidi ta vastu hakata võima igale kallaletungijale. Senna asetas poti surnu kõrvale ja kallas sellesse surnule valmistatud toidu. Lõpuks kaeti hauakamber suure kiviga, mille kohaleveeretamiseks meestel oli kulunud kolm päeva. Hoolega müüriti kinni uks. Surnud pealik oli leidnud puhkepaiga. Nüüd kadus hirmuilme juuresolijate nägudelt, sest usuti, et surnu hing hauast välja ei pääse ja enam kellelegi paha ei saa teha.

„Nüüd peame peied lahkunu auks,“ hüüdis Duudo. Ja suurele kivilahmakale, mis kattis hauakambrit, tehti tuli, juurde toodi noor tapetud härg. Liha tükeldati, pisteti varraste otsa ja küpsetati tulel. Mehed ja naised seisid ümber tule. Sealt lahkus teiste keskel Senna, sirutas ülespoole oma käed ja hüüdis õõ pimedusse: „Sa tugev kangelane! Äge kui kull ja julge kui karu olid sa võitluses vaenlasega, sina meie sugukonna kaitaja. Siin seisab Senna, su naine. Enam ei näe ta sind. Kes hoolitseb tema eest? Mahajäetud kõigist peab ta elama. Oh Urso, mu kangelane!“ Senna jättis jumalaga mehega; vaikides kuulasid juuresolijad leinaja naise sõnu.

Vahepeal oli küpsenud liha, hakati sööma. Süües tõusis tuju. Mehed jutustasid oma kangelastegudest jahil ja võitlustes vaenlastega. Kui hakkas koitma, asuti koju minema. Enamus lahkus rahuldustundega, et pole põhjust enam surnut karta. Aga murest murtult sammusid teiste järel pealiku vana ema, Senna ja Romei. (Walburg'i j.)

1. Kuidas suhtusid vaikülalased surnusse?
2. Kuidas maeti neil lihtkodanikke?
3. Kuidas süngitati igavesele puhkusele pealikuid?

**Uued ühinemismvormid.** Sugukond ei suutnud kauaks jääda inimesi siduvaks organisatsiooniks. Kui sugukonnad suurenesisid, kadus nendes sugulustunne, seega ka ühtekuuluvustunne. Kuid kindlat organisatsiooni oli tarvis kaitseks väliste vaenlaste vastu, samuti oma kooselu korraldamiseks. Pika-peale tekkis uus ühinemismvorm, s u g u h a r u, mille moodustasid ühise päritoluga suguvõsad ja mida hakkas juhutama suguharu pealik ehk vanem. Kui edasi ühinesid ka suguharud, tekkis

ühiskondliku elu kõrgeim vorm, riik, mille eesotsas seisis tavaliselt vürst või kuningas.

Samal ajal muutusid inimeste vahekorrad ühiskonnas. Kuna sugukonnas vaid pealik eraldus ühtlasest massist, moodustasid suguharus suguvõsade vanemad kõrgema kihi, olles varustatud suurema maa-alaga ja suuremate õigustega; nendest ja nende sugulasist kujunes aegamööda mõisniku- ehk aadli-seisus. Nemad olid suguharu pealiku nõuandjad ja tema abijuhatajad sõjas. Nemad ise ei teinud kehalist tööd, nende töötegijaks olid sõjavangid, orjad. Riigi tekkimisega arenes veel rohkem ühiskondlik killunemine. See oli ühtlasi aeg, mil paljude rahvaste juures teostus üleminek eelajaloolisest ajast ajaloolisse aega. Sellepärast tutvume ühiskonna sotsiaalse liigitusega lähemalt üksikute rahvaste ajaloos.

**Vana-aja ajaloolised rahvad.** Rahvaid on elanud maa-keral ürgajast alates palju, kuid vähesed on saanud ajaloolisteks rahvasteks. Meie päevil õitseb elu igal pool; seal, kus varem asusid läbipääsematud sood, rabad, metsad, on tekkinud kultuurimaad. Kuid inimessoo algaegadel arenes ja edenes elu vaid seal, kus selleks leidsid kõige soodsamad tingimused. Nii leiame vanimaid kultuuriasupaiku ainult suurte jõgede orgudes (Niiluse, Tigrise ja Eufrati, Huangho, Induse), mere kallastel (Vahemere, Mehhiko lahe) ja suurte järvede ümbruses (Titikaka, Araali).

Ajaloolise edenemise kätteks said Niiluse, Eufrati ja Tigrise orud, vanade egiptlaste, sumerlaste ja babüloonlaste asupaigad. Euroopa vana-aja ajaloolistest rahvastest, helleenidest ja roomlastest, asusid need kohad ida pool, sellepärast hüütakse inimessoo vanimat kultuuri idamaa kultuuriks. *Ex oriente lux!* Idast hakkas paistma valgus.

Vana-aja haridust edendavad rahvad kuuluvad kas semiidi või aaria tõugu rahvaste perre. Semiidi tõugu rahvaste (egiptlaste, babüloonlaste, assüurlaste, foiniiklaste, juutide, araablaste) algkoduks peetakse üldiselt Araabia poolsaart. Aarialaste ehk indogermaanlaste (pärslaste, meedlaste, kreeklaste, roomlaste, germaanlaste, slaavlaste) algkoduks on kauemat aega peetud Aasiat, aga uuemad uurimused asetavad neid algusest peale Euroopasse.

Vana-aja kultuurrahvaste perre kuuluvad kahtlemata ka mongoli tõugu hiinlased, kel juba 3000 a. e. Kr. Huangho jõe orus oli oma kindel riik. Teistest kultuurrahvastest lahutasid hiinlasi kõrved, kiltmaad, mäed, legendikud, sellepärast ei ole nad olnud läbikäimises kaasaegsete ajalooliste rahvastega ega mõjutanud üldist arenemiskäiku, olgugi et nemad väga

vara leiutasid kirja, tarvitusele võtsid metallid, olid osavad põlluharimises ja käsitöodes.

Ajaloolised idamaa rahvad ühes kreeklaste ja roomlastega moodustavad inimkonna ajaloos omaette aja. Sellest ajast jutustabki vana-aeg.

### Küsimusi kordamiseks:

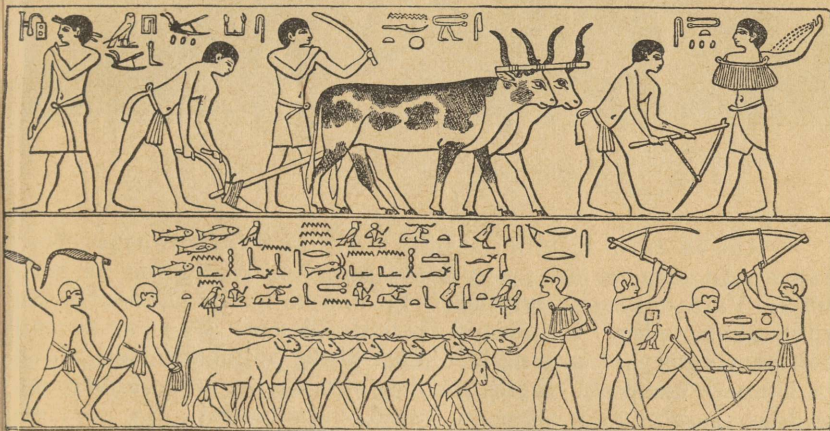
1. Millest jutustab ajalugu?
2. Kuidas jagub ajalugu?
3. Milliseid allikaid kasutab eelajalooline, milliseid ajalooline aeg?
4. Kes on arheoloogid?
5. Milline ilmastu valitses Euroopas, kui siia asus inimene?
6. Kes olid Euroopa vanimad elanikud?
7. Mis võimaldas inimesele võita loodust?
8. Kuidas liigitatakse eelajaloolist aega?
9. Kas kiviaeg on valitsenud igal pool ühel ning samal ajal?
10. Milles erinevad vana ja uue kiviaja tarbeasjad?
11. Kuidas liigitatakse metalliaega?
12. Milles avaldus pronksiaja meistrite kunstimaitse?
13. Kuidas teostus üleminek kiviajast pronksiaega ja pronksiajast rauaaega?
14. Millal hakkas ürgnimene toitu küpsetama, millal keetma?
15. Kuidas ta rõivastus?
16. Kust otsis ta peavarju?
17. Millal ehitati vaikodasid, millal mindi üle puu- ja kiviehitistele?
18. Millised on tuntumad kooselu vormid?
19. Mis on perekond, sugukond, suguharu, riik?
20. Milles seisis inimeste esialgne usk?
21. Milleks arenes usk?
22. Kus elasid esimesed kultuurrahvad?
23. Milliste rahvaste ajalugu moodustab vana-aja?

## II. Vana-Idamaa.

### I. Egiptus.

Umbes a. 3400 e. Kr. Põhja- ja Lõuna-Egiptuse ühinemine.  
„ 1400 ümber e. Kr. Egiptuse hülgeaeg.  
„ 525 „ „ pärslased võidavad Egiptuse.

**Maa ja rahvas.** Juba väga vanal ajal, 4—5000 a. e. Kr. asusid Aafrikas Niiluse jõe orus semiidi tõugu egiptlased. Seda rahvast peetakse maailma esimeseks kultuurrahvaks, seega tuleb pidada Niiluse jõe orgu kohaks, kust hakkas levima haridus. Egiptlastega algas ajalooline aeg, sest nemad oskasid juba kirjutada ja nendest on säilinud täpsed andmed.



Põlluharimine Egiptuses.

Niiluse jõe orgu piiravad mõlemalt poolt mäed ja kõrvelagendik. Ainult Vahemere läheduses, kus Niilus hargneb, on see jõeorg 200—250 km laiuses kohane asumiseks, mujal ainult 10—15 km ulatuses.

Niiluse jõe orgu asumine on olnud võimalik ainult Niiluse jõe tõttu. Juba vanal ajal öeldi, et Egiptus on Niiluse and. Iga aasta juulist oktoobrini oli Egiptuses veetõus, mis oli tingitud suurtest sadudest Niiluse ülemjooksul. Veetõusu ajal sarn-

les Egiptus hiigeljärvega, kus veest välja paistsid vaid külad ja linnad, mis ehitati kõrgustikele. Langedes jättis vesi rammusa mudakorra maapinnale, mis võimaldas kaks lõikust aastas. Ka hoolitsesid töökad egiptlased kunstliku niisutuse eest, juhtides veetõusu ajal vett tiikidesse ja kanalitesse, et kasutada seda tagavara põua ajal. Vanad egiptlased ei tundnud veetõusude tõelikku põhjust, nad uskusid, et jumalatar Isis oma pisaratega ajab püha Niiluse üle kallaste, et aidata rahvast. Tänutundes pühitses kogu Egiptus „pisara ööd“, ohverdades templeis ja korraldades pidustusi rahvale.



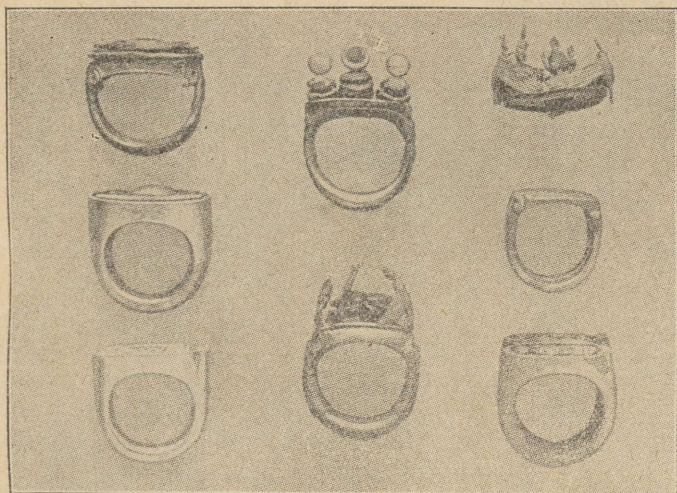
Liiklemissvahendid Niilusel; kalurid.

**Rahva töö.** Egiptlased olid põlluharija rahvas. Nad kasvatasid otra ja nisu; nad kasvatasid veel datlipalme ja aedvilju. Vara hakkasid egiptlased ka lina harima ja õppisid kätte riidevalmistamise. Egiptlased kasvatasid veel karja, peamiselt sarvloomi, kes olid neile ühtlasi abiks põlluharimisel. Sead ja lambad tampisid seemne kohe pärast üleujutust kohedasse mulda; sarvloomad sõtkusid terad viljapeadest. Ka harrastasid egiptlased kala- ja linnupüüki ja käisid kõrvepiiril mets- ja röövloomi küttimas, kelle nahku tarvitasid tekkideks ja riietuseks.

Tähtsaks tegevusalaks oli egiptlastel käsitöö ja kaubandus. Nad olid osavad kangrud. Eriti oli kuulus oma peenusega nende lõuend ja kangaid oskasid nad värvida kui ka trükkida. Ka ilusamuustrilisi vaipu mõistsid nad kududa; need olid suured kuni 60 meetrini. Osavad olid egiptlased vaaside ja muude nõude valmistamisel, nad tegid neid savist, metallist, kivist ja klaasist. Säilinud savinõude hulgas leidub asju, mille glasuuri peenusest ja helgilt ei suuda ületada meie

aeg. Egiptlased tundsid kuldamist kui ka emailiga katmist, samuti kalliskivide järeletegemist klaasist. Väga osavad olid egiptuse käsitöölised ka nahatöös. Nad valmistasid väga ilusaid töid pressitud nahast, mida katsid lakiga. Heas kuulsuses olid egiptlaste relvad ja sõjavankrid.

Kirjutamiseks valmistasid egiptlased paberit papüürusest. See on kõrkjataoline taim, mille varred on mõnikord rusikajämedused. Vartelt kooriti ülemine õhuke kiht, mis määrati üle kuuma kleepainega ning pandi siis päikese kätte



Kullatud, värviliste kividega kaunistatud egiptl. sõrmuseid.

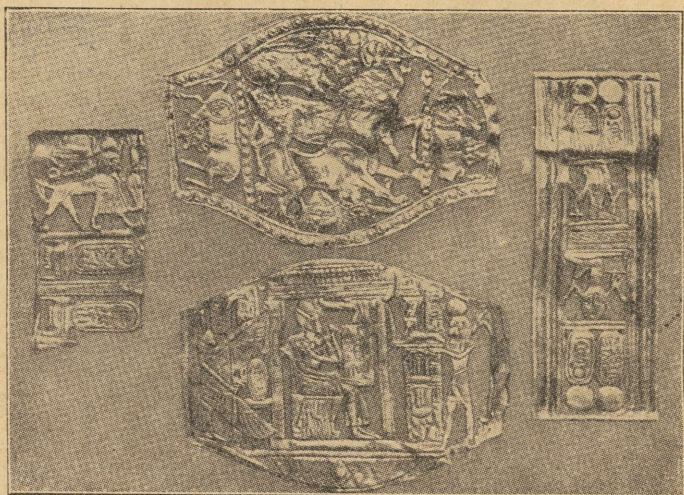
kuivama. Nii saadi paber, mida siluti veel luuga. Samast taimest valmistati ka köisi, matte, purjesid, isegi riidet.

Egiptlased tundsid mäetööd. Nende kaevandustes olid käigud nagu meie päevil ja kaevurid kandsid maa-aluse töö juures laternaid otsaesisel nagu nüüdki. Eriti kuulsad olid vasekaevandused Siinai poolsaarel.

Osa linnaelanikke olid kaupmehed. Kaupade transportimiseks sisemaal kasutati Niiluse jõge. Ka välismaale saatsid egiptlased oma käsitöid, eriti elav olnud kaubavahetus Süüriaga. Rikas Egiptus vajas välismaalt ise puud, mida nende maa ei kasvatanud, mõningaid metalle, elevandiluu jne.

**Rahva kihid.** Vana-Egiptuses olid juba olemas seisused. Seltskonna kõrgema kihi moodustasid preestrid, vaimu-

lik seisus; peale oma vaimuliku ameti olid preestrid õpetlasteks, õpetajaiks ja kuninga ehk vaarao nõuandjaiks; nende kasutada olid suured mõisad, mida harisid orjad. Sõjaväelased, kellele vaarao jagas maid nende teenistuse ja teenete eest, moodustasid aadliseisuse; nende töötégijaiks olid samuti orjad. Käsitöölised, kaupmehed ja ettevõtjad kuulusid keskseisusse; nemad olid vabad ja elasid oma tööst. Rahva rühv enamus, talupojad, olid suurmaapidajate orjad, moodustades orjaseisuse; mõisalt saadud maalapi eest pidid nad makse maksma ja teol käima ning veel valitsuse nõudmisi rahuldama.



Egiptlaste pandlaid,

lõigatud kuldplaadist välja, mustrid külge joodetud kuldkuulikestest. Üks pandlaist kujutab jahipilti: lövi võitluses härjaga, antiloobi ja kaljukitsega. Teisel pandlal on kujutatud vaarao, kes istub troonil saledatest sammastest kantud baldahhiini all, tema ümber jumalad.

**Riik ja valitsus.** Niiluse orgu tekkisid algul väikesed vürstiriigid. Kuid väikeste riikide vahel tulid kokkupõrked, mis lõppesid tavaliselt sellega, et tugevam võitis nõrgema. Kauemat aega on olnud Egiptuses kaks riiki: üks põhjas, mille pealinnaks oli Memphis, teine lõunas, mille pealinnaks Tebai. Umbes a. 3300 e. Kr. ühendanud vaarao Menes kogu Niiluse oru üheks riigiks.

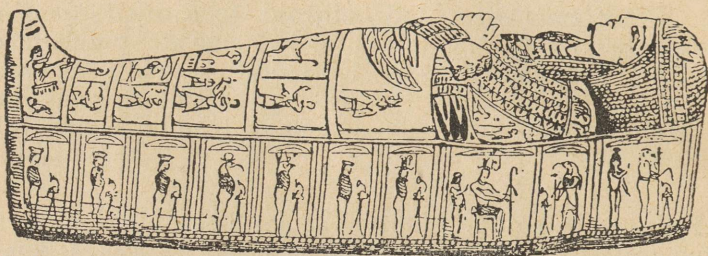
Vaaroo valitses piiramatu võimuga. Vaaroot peeti jumaluseks, päikesejumala Amon-Re pojaks; arvati, et ta on jumalatega alalises ühenduses. Piltidel maaliti teda kaks-kolm korda suuremalt kui teisi surelikke; kõik, kes tulid tema jutule, pidid laskuma põlvili ja hümnides pöörduma tema poole. Templites seisid vaaroo kujud jumala kujude kõrval. Teda hüüti „tema suurus“, „tema kõrgus“. Vaarool oli rohkearvuline ja hiilgav teenijaskond, ta elas uhkes lossis. Nagu näitavad säilinud piltkirjad, oli ta laud kaetud küllusliku toredusega, lossiruumid ilustatud peenimate esemetega. Vaaroo sööginõud, istmed, ta paat, isegi hobuserakmed särasid kullast. Teebai templi seintel näeme kujutist, kuidas vaaroo on piiratud oma ametnikest, väejuhtidest, preestritest. Sõjas saatsid teda ihukaitsese ja noolemehed. Alati kaitsesid teda orjad jaanalinnulgedest lehvikutega päikesekiirte ja tüütavate putukate eest. Vaaroo sai ülalpidamist oma mõisadest ja rahva maksudest. Peale maksude olid kõik kohustatud vaaraole tegema tasuta tööd. Kuninglikud lossid ja jumalate templid ehitas rahvas üles tasuta.

**Egiptus ja sõjad.** Väliste vaenlaste eest oli Egiptus hästi kaitsitud, sest teda piirasid kõrved ja mäed. Aasiaga, kus elasid tugevad rahvad, oli Egiptus ühendatud ainult Suessi maakitsusega. Seda teed mööda tungis karjakasvataja semiidi tõugu rahvas, keda hüüti hüksoslasteks, Põhja-Aafrikasse ja valitses Egiptuses üle 100 aasta (1600. ümber e. Kr.) Vaenlastest võitu saades muutusid vaaraod ise sõjakaks ja hakkasid Aasias valutama maid. Selleks reformisid nad sõjaväge, asutasid jalaväe kõrvale ratsaväe ja sõjavankrid ning kutsusid ellu alatise sõjaväe, milles oma riigialamate kõrval teenisid palgalistena ka muulased. Rida sõjakaid kuningaid vallutasid Ees-Aasias maa maa järele, tungides a. 1400 ümber Eufrati jõeni. See oli Egiptuse välisvõimu ajastu; vaaraod püüdsid saada maailma isandaiks. Võidetud maadest nõudsid nad makse. Kuid Egiptuse välisvõim ei kestnud kaua. Egiptuse langemise põhjustena tuleb mainida aadlike ja vaimulike püüdeid iseseisvusele ning tugevate välisriikide tekkimist naabruses. A. 525 e. Kr. langes Egiptus Pärsia ülemvalitsuse alla.

**Usk.** Egiptlaste elus etendas usk väga tähtsat osa. Kõigepealt uskusid egiptlased hinge surematusse. Et hing saaks elada õndsuses, on vaja, et keha ei kõduneks. Sellepärast hoolitsesid nad laipade eest. Laip balsameeriti, mille tagajärjel see kuivas kõvaks. Kehvad inimesed katsid laiba soolaga ja panid ta siis kõrveliiva kuivama. Kuivatatud

laipa nimetati muumiaks ja kirstu, kuhu asetati muumia, sarkofaagiks. Sarkofaag paigutati hauakambrisse ühes surnukaasavaraga, mida arvati surnule tarvis minevat hauataguses elus. Hauakambreid ehitati suure hoolega, eriti hoolitsesid viimse puhkepaiga eest vaaraod, püstitades väga keerulisi matmishooneid.

Egiptlased olid looduse jumaldajad. Nad kummardasid päikest, kuud, maad, Niilust jne. Nad pidasid pühaks ka loomi: krokodilli, jõehobu, kulli, iibist, kassi, madu jm. Aga suurima austuse osaliseks loomadest sai must laukhärg Apis, kellel pidi olema kotka kuju seljal ja sitika kuju keelel. Ta asus Memfise linna templis. Surnud Apist leinas kogu maa. Kui



Sarkofaag.

leiti uus Apis, oli suur üldine rõõm; loom saadeti templisse pidurongis.

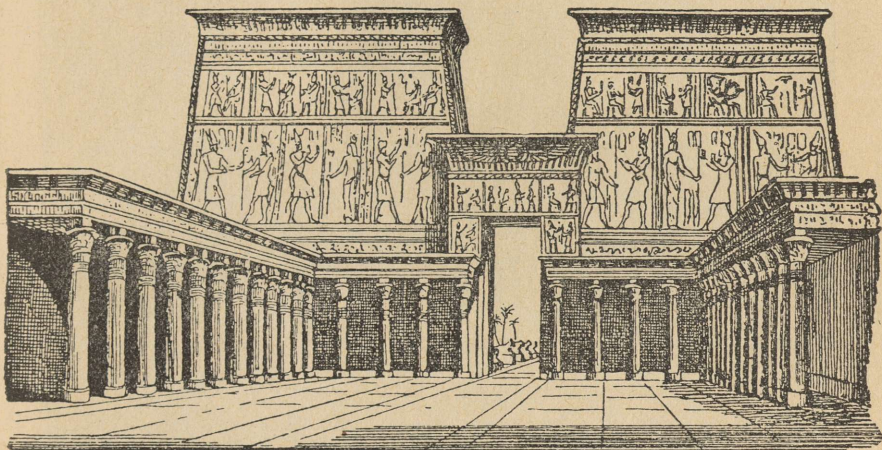
Egiptlased uskusid loomades elutsevat jumalaid. Härjas Apises pidi asuma surnute-jumal Osiris, hanes päikesejumal Amon-Re, kullis maajumal Horos jne. Peajumalana austati pea kõigil aegadel Amon-Re'd, kuid üldse oli egiptlastel jumalaid palju. Jumalate meeldetuletajaiks templites olid nende kujud; jumalaid kujutati inimese kehaga ja selle looma või linnu peaga, kelles rahva usu järgi see jumal end avaldas. Templites ohverdasid jumalaile preestrid rahva nimel.

Kreeka ajaloolane Herodotos jutustab egiptlaste usukombeist:

„Ohverdamiseks määratud looma vaatab preester üle. On loom kõigiti puhas, siis märgib preester ta büblosega (papüüruse niin), mille ta seob härja sarvede ümber, määrib sinna peale pitsermulda ja vajutab sellesse oma pitsatsõrmusega märgi. Märkimata härja ohverdajat tabab surmanuhtlus. Ohverdus toimub järgmiselt: äravalitud loom viiakse ohvrialtari juurde ja tuli süüdatakse põlema. Siis valatakse ohvriloom üle veiniga ja hüüdes jumala poole tapavad preestrid looma. Enne ohverdust nad paastuvad; ohvri põledes peksavad nad endid vastu rindu

ja valmistavad siis endile söömingu ohvrijäänustest. Egiptlased ohverdavad vaid härgi ja härgvasikaid, lehma ei tohi nad ohverdada, sest need on pühendatud Isis'ele. Siga aga peavad egiptlased roojaseks. Kui keegi neist on puudutanud siga, siis läheb ta jõe äärde ja laskub kõige riietega vette; seakarjased, kuigi nad on Egiptuse pärismaalased, on ainukesed, kes ei tohi astuda ühtegi templisse. Ka ei tohi keegi neile anda tüdart naiseks ega kosida neist kedagi; nad abielluvad vaid omavahel.“

**Ehitised.** Elamud ehtasid egiptlased enamasti põletamata savist. Kehviku elumaja koosnes tavaliselt ühest ruumist; katuseks olid palmilehed. Sisseseadeks olid madalad pingid ja



Egiptuse tempel.

pilliroost asemed. Käsikivi vilja jahvatamiseks, paar salve, leivanõu, mõned lina ja kruusid, lisaks pronks- või puust jumalakujuke — see oli kogu vaese egiptlase vara. Jõuka rahva majad olid kahe- või isegi kolmekordsed. Maja piiras aed puisteedega, lehtlatega, tiikide ja lillepeenardega. Maja sisustus oli rikkalik ja osutas arenenud maitset ning head käsitöö arengut. Kuid Egiptuse ehitusmeistrid ei saavutanud kuulsust elamute püstitamiseega. Need on Egiptlaste hiigelehitised — vaaraode lossid, püramiidid, jumalate templid — mis on säilinud meie ajani ja kõnelevad egiptlaste ehituskunsti kõrge tasemest.

Suuremast valitsejalossist, labürindist, jutustab Herodotos:

„Labürint asub veidi ülemaal Mörise järvest, linna lähedal, mida kutsutakse Krokodilli linnaks. Temas on 12 katusega kaetud õue üks-

teisele vastuseisvate ustega: kuus põhja, kuus lõunasse, vastastikku reas, ümbritsetud väljastpoolt ühe ning sama müüriaga. Sees on kaheksagused ruumid, ühed maa all, teised ülal nende kohal, arvult 3000, tuhat viis-sada kummalgi pool. Pealmisi ruume nägime ise neid läbi käies ja jutustame neist oma nägemise järgi, alumistest teame ainult kirjelduste põhjal. Meie saatjad egiptlased ei tahtnud neid meile näidata, seletades, et seal olevat labürindi ehitajate vaaraode surnukirstud... Et pealmised ruumid ületavad inimeste kätetöö, nägime ise. Sest keerdkäigud läbi ruumide ridade, looklevad käigud läbi õuede pakkusid silmale tuhat imet. Õuest viib tee siseruumi, siseruumist kodadesse, kodadest jälle siseruumi ja sealt jällegi õue. Katus on igal pool kivist, samuti ka sei-



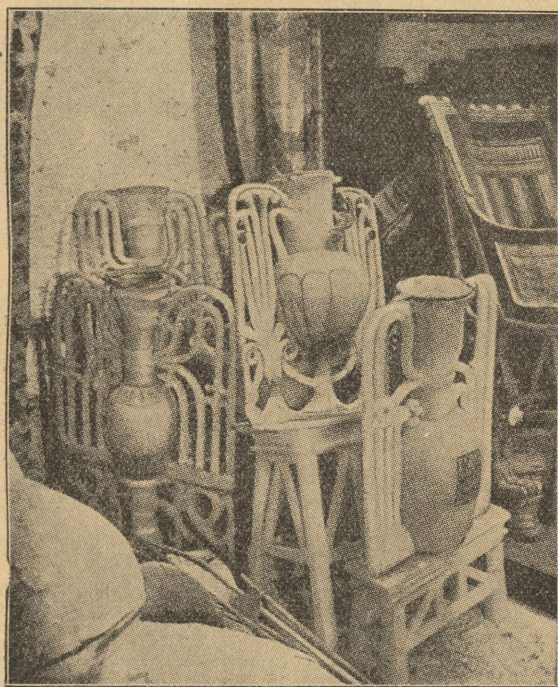
Sfinks ja püramiide.

nad. Seintesse on raiutud kujud. Iga õue kaunistavad valgest kivist sambad. Nurgas, kus lõpeb labürint, on neljakümne sülla kõrgune püramiid, millesse on raiutud loomakujud.“

Jumalate templid olid suured ehitised, piiratud tugeva kivimüüriaga, sammaskäikudega ja õuega keskel; templi seinu kaunistasid kujud ja pildid. Välisseinte ilustused kujutasid tavaliselt templi kaitsja vaarao sõjakäike, sisemiste seinte kaunistised jumalate armuavaldusi vaarao suhtes. Templite sissekäike ehtisid sfinksid, see on suured lamavas olekus inimese peaga lõvikujud. Neid asetati vastamisi mõlemale poole templisse viivat teed, mõne templi ees olnud neid kuni 500 kummalgi pool teed. Templiesiseile, ka aedadesse ja parkidesse asetati veel neljakandilised ülevalt teravaks minevad, kuni 50 m kõrged sambad, obeliskid.

Veel elupäevil ehitasid vaaraod endile kindlad matmis-  
hooned, mis aegamööda arenesidilmakuulsaiks püramiidideks. Vaarao Cheopsi püramiidi ehitamisest, mis oli kõrgem  
meie kõrgemaist kirikuist, jutustab Herodotos:

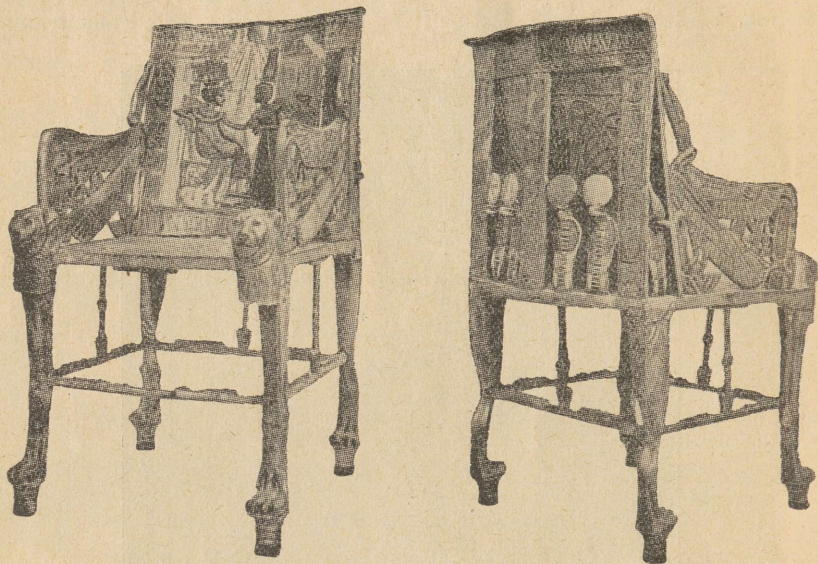
„Ühed pani vaarao kive vedama Araabia mäestiku kivimurdudest  
Niiluseni, ja kui kivid olid veetud üle jõe, määras ta teised neid vastu  
võtma ja edasi vedama. Alatiselt oli töös kümme korda kümme tuhat



Vaarao hauakambriest leitud vaase.

inimest, iga vahetus kolm kuud. Seesugust vaeva nähes kulus rahval  
kümme aastat selle tee ehitamiseks, mida mööda nad vedasid kive,  
milline töö mulle näib olevat mitte vähem kui püramiidi ehitamine  
ise... Kaksikümmend aastat aga töötati püramiidi enda kallal. See on  
neljanurgeline ehitus, valmistatud tahutud kividest, mis asetsevad sobi-  
valt üksteise peal ning kõrval ja mille igaühe kõrgus kütümb kolme-  
kümne jalani. Seda püramiidi ehitati järkudena, mis kerkivad astmete  
sarnaselt nagu trepid. Kivid tõsteti eriliste tõsteriistade abil ühelt jär-  
gult ehk trepilt teisele.“

Hilisemal ajal vaaraod ei ehitatud püramiide, nende matusehooneiks olid siis väga keerulised hauakambriid, ehitatud maa alla, milliste juurde viisid peidetud käigud, et takistada varaste juurdepääsu. Vaaraodele pandi kaasa väga rikkalik kaasavara, nagu seda võime näha järgnevast Tut-enk-Amuni haua kirjeldisest. Sellepärast kippusid ka rüüstajad haudade kallale,



Tut-enk-Amuni troonitool.

Imeilus tugitool puust, kaetud lehtkullaga ja rikkalikult ilustatud värviliste klaas-, fajanss- ja kiviornamentidega. Tooli jalad on nikerdatud lõvijalgadena ja kannavad kullaseid, hästi vormitud lõvipäid. Käetoed moodustavad maokehalised, kroonitud Ülem- ja Alam-Egiptuse kaitsejumalannad, oma etteulatuvate tiibadega piiravad nad vaarao nime. Selja tugipuude vahel on kuus puust lõigatud, kullatud ja kividega ilustatud madu krooniga ja päikeskettaga. Nende pead on violetsest fajansist, kroonid kullast ja hõbedast, päikeskettad kullatud puust. Selja tagapoolel on reljeefis kujutatud papüürusepadrik vesilindudega. Selja esiküljel kannab värvilistest kividest kokkuseatud kuningapaari pilti. Jalgade ja vahepuude vahe on peene võrestikuga, mis sümbolsest kujutab Ülem- ja Alam-Egiptuse ühendust ja kandis vapitaimi liiliat ja papüürust ühendavate kirjamärkide vahel. Need taimed, mis olid kullast, on nähtavasti kunagi vanal ajal huaröövliite poolt lahti kistud ja ära viidud.

olgugi et vaaraod tarvitusele võtsid kõik abinõud, et rahvas teada ei saaks nende hauakambrite asupaiku. Näiteks lasti kuski kaugel mägedes sõjavangidel hauakamber valmis ehitada ja siis surmati nad kõik.

1922. a. sügisel avati kuningate orus Luxori lähedal noore vaarao Tut-enk-Amuni haud; see vaarao on surnud 18-aastaselt pärast üheksa-aastast valitsemist umbes 1350 a. e. Kr. Laseme jutustada inglise arheoloogil Carteril endal sellest väärtuslikust leiust.

Kui avasime hauakambri ukse, pimestas meie silmi Egiptuse maailmavalitsuse päevist säilinud ilu. Pilt, mis meile avanes, oli fantastiline: otse vastu säras kullana mingi imeeluka pea, paistsid kujud, valendasid kummalised vaasid. Astusime ruumi, milles nägime kanderaame, toredaid kuldvankreid, kunstipäraselt väljatöötatud tugitoole, rea elevandiluust, alabastrist, mustast ja punasest puust laekaid suurepärase värviliste klaasist ilustistega, kummalisi alabastrist vaase, mingikausse jne. Ühes seinas osutus suletud uks, mille kummalgi küljel seisid kaks kõrget kuju nagu valvurid. Ruumis valitsev korratus tõendas, et haugas olid juba kunagi käinud vargad, kuid õigel ajal tabatud varastel ei ole korda läinud hauakambreid rüüstata. Lähemal vaatlemisel leidsime seina ääres kanderaami alt avause. Varustatud elektrilambiga, pugusin avause kaudu järgmisse ruumi, mis oli vähem esimesest, kuid ka täidetud segipaisatud toredate tarbeasjadega ja väärtuslike kunstiesemetega...

17. veebr. 1923 oli kolmanda ruumi avamine, milles oletasime sarkofaagi vaarao muumiaga. Vaevalt olid mõned kivid välja võetud seinast, kui midagi hakkas silmade ees särama. Järk-järgult avanes me pilkudele kuldne sein, ilustatud mitmevärviliste fajanssreljeefidega. Kui avaus oli küllalt suur sissepääsemiseks, selgus, et see oli hiigelsuure, üleni kullaga kaetud kivisarkofaagi sein. Ruttasin avama sarkofaagi küljeuksi ja leidsin seesmise sarkofaagi pitserid tervetena. Nii oli õnneks sarkofaag varastest puutumata jäänud. Sarkofaagi tagant leidsime avatud ukse, mis viis neljandasse kambrisse, samuti täidetud väärtusliku kraamiga. Peale seda sulgesime haua kuni sügiseni. Oktoobris avasime sarkofaagi. Lakke kinnitatud plokkide abil tõstsime üles välise sarkofaagi raske kaane. Algul ei näinud me muud kui peeni linu, kaetud lillpärgadega. Kõrvaldasime need ettevaatlikult. Meie ees lebas teine tore sarkofaag, mille kaant ilustas noore kuninga kuldne kujutis kunstipäraseimas stiilis. Nüüd selgus, et mitu kirstu on paigutatud üksteisesse ja et kõige sisemisemas ning vähemas neist asetses kuninga muumia. Kaks tiibadega jumalannat Isis ja Neit hoidsid sarkofaagi. Kullamaas oli nii hiilgav, nagu tuleks ta alles praegu töökojast.

Sulejoonistega kaunistatud sarkofaag on säilitanud oma särava kuldvarjundi, näo ja käte metall aga kergelt kattunud roostega ja mõjus nii surnukahvatuna. Noore poisiliku kuninga otsaesine oli ehitud mõlema kuningasümboli — mao ja kotkaga — põhja- ja lõunaegiptlaste kaitsemärkidega. Mõlemad olid välja töötatud suurepäraselt säravais värves.

Nii olime jõudnud noore valitseja kullatud kirstuni, mille ees me nüüd seisame. Sügav vaikus ümbritses meid... Kustutasime lambid,

väljusime, nägime jälle sinist Egiptuse taevast särava päikesega. Ainult vaevaga suutsime vabaneda mõttest kadunud vaarao toredusest ja ta viimsest palvest, kirjutatud sarkofaagile: „Oh ema Nuth, laota oma tiivad mu üle igaveste tähtedena!“

Kui järgmine kord avasime viimase kirstu, lamasid me ees varalahnunud vaarao maised jäänused. Puhtalt ja hoolikalt oli asetatud muumia kirstu. Hulk kõvaks ja mustaks muutunud salviõli oli valatud muumiale. Vastandi sellele tumedale ainele moodustas kuninga särav kullast näokate. See kattis nägu ja õlgu ja polnud üle valatud õliga. Ka jalgadele polnud valatud õli. Muumia oli kujutatud Osirisena. Vaarao Tut-enk-Amuni kunstipäraselt väljatöötatud kuldnäokate on vana-aja kujutava kunsti meistriteos. Näoilme näib haaravat kurbust ja rahu ja jutustab liiga vara lõppenud noorusest. Muumia otsaesist kaunistavad massiivsest kullast valitseja tunnismärgid: kotkas ja madu. Lõug kannab traditsioonilist Osirise habet kullast ja värvilisest klaasist. Kaela ümbritseb kolmekordne kee kollaseist ja punaseist kuldrõngaist ning siniseist portselanvõrudest. Üle rinna ripub kullaga läbistatud paelte küljes sitikakujuline must kivi (amulett). Käed säravad kullana ja lamavad ristipandult rinnal ning hoiavad kinni valitsuskeppi ja piitsa, kuid need olid peaaegu hävinud ja muutusid külgepuutumisel tolmuks. Muumia alumist osa katab kuldpaeltega kaunistatud lina, mille üle lehvib kullast surilind.

(H. Carter — Tut-enk-Amun.)

1. Kuidas matsid egiptlased oma kuningaid?
2. Mida pandi vaaraole kaasa surnukambrisse?
3. Mis tähtsus on Carteri leiul?

**Kiri ja teadused.** Teatavasti oskasid egiptlased kirjutada. Nende kirjamärke nimetatakse hieroglüüfideks. Hieroglüüfid olid algul piltkiri, s. o. iga märk tähendas asja, mida ta kujutas. Mõttelisi nimetusi tähendati mõistu, näiteks tähendas päike päeva, lõvipea tugevust, suu juurde tõstetud käsi nälga jne. Sellest piltkirjast arenes aegamööda silp- ja häälikkiri, milles kas silbil või häälikul on oma märk. Egiptlased kirjutasid kivisse ja savitahvlitele metallkrihvliga, papüürusele — sulle ja tindiga; algajaid õpetati kirjutama liivale, mida need endaga kaasas kandsid väikeses kastikeses.

Egiptlaste juures tekkisid esimesena teadused. Need olid praktilist laadi. Oli tarvis kindlaks määrata veetõusu aeg, ennustada selle algust ja kestvust. Seks oli tarvis tähele panna päikese, kuu ja taevatähtede liikumist ning liikumise suunda. Nii saigi alguse täheteadus ehk astronoomia. Taevakehade liikumise järgi arvasid egiptlased aega, nimetades aastaks 365 päeva. Veetõusu ajal purustas vesi piirimärgid, lõhkus aiad. Kui vesi alanes, oli tarvis jälle kindlaks määrata

piirid; selleks oli tarvis tunda maamõõtmist ja arvutamist. Nii said egiptlaste juures alguse veel geomeetria ja aritmeetika. Arstiteadus oli neil arenenud niivõrd, et pea iga haiguse jaoks olid olemas rohud. Nende arstimisioskusest lausub Herodotos: „Arstikunst on neil niimoodi jaotatud, et iga haiguse jaoks on eriarst. Sellepärast on kõik kohad täis arste: ühed arstivad silmi, teised pead, kolmandad hambaid, neljandad kõhtu, viiendad sisemisi haigusi jne.“ Kuid lihtinimesed tarvitasid haiguste puhul ka lausumist, sest arvati, et haiguse korral inimesse asub paha vaim, keda nõiduse abil on võimalik eemaldada.

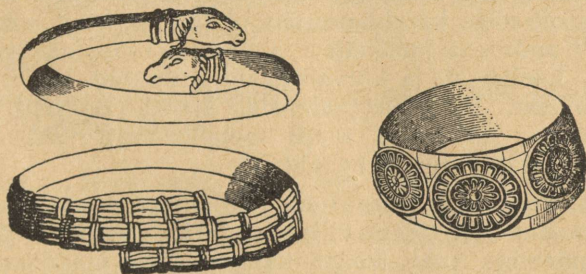
Egiptlaste juures on saanud alguse kirjandus. Neist on säilinud muinasjutte, elulugusid, ajaloolise sisuga jutte, sõjalaule, karjastelaule jne.

Teaduste ja kirjandusega teotsesid Egiptuses preestrid, nemad olid üldse maa haritumaid inimesi; nemad õpetasid ka õpehimulisi.

## II. Mesopotaamia.

Umbes 3000—2000 a. e. Kr. valitses sumerlaste kultuur	
„ 2000—1200 „	kestis Vana-Babüloonia riik
„ 1200— 612 „	„ Assüüria riik
„ 612— 538 „	„ Uus-Babüloonia riik

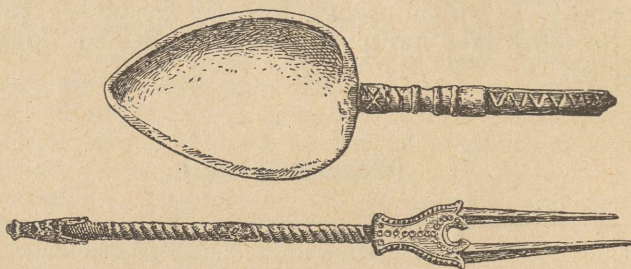
**Maa ja rahvas.** Teiseks Vana-Idamaa tähtsaks kultuuri-keskkohaks oli Mesopotaamia, Tigrise ja Eufrati jõeorg. Ka siin oli elu võimalik ainult jõgede tõttu; ka siin oli tarvilik kunstlik niisutamine kanalite ja kraavide abil. Aga nähtud vaeva tasus maa külluslikult, andes kahesajakordse, häil korral koguni kolmesajakordse lõikuse.



Vanaaegseid ehteasju Mesopotaamias.

Mesopotaamia vanimaks kultuurrahvaks olid sumerlased. Juba umbes 3000 a. e. Kr. olid nad osavad põlluharimises, käsitöis, kauplemises ja leiutasid kirja. Neil oli hulk linnriike, mida juhtisid valitsejad. Kuid sumerlasi võitsid sisseläinud semiidid, üle võttes nende kultuuri ja riigid. Semiidide riike ühendas a. 2000 ümber Babüloonia vägev valitseja Hammurapi, moodustades Vana-Babüloonia riigi. Vana-Babüloonia pealinnaks oli Babülon. Pealinna järgi nimetas end rahvas babüloonlasteks. Ka Vana-Mesopotaamia kultuur on üldiselt tuntud babüloonlaste kultuurina.

**Babüloonlaste kultuur.** Babüloonlased kasvasid põldudel otra ja nisu. Suurel arvul harisid nad palme, mille söödavast viljast valmistasid ka jookisid. Selle kõrval arenes nagu



Lusikas ja kahvel Mesopotaamias.

Egiptuseski karjakasvatuse peeti kitse-, lamba-, härja- ja eeslikarju. Põllupidamise ja karjakasvatuse kõrval harrastati kalastamist ja küttimist. Kütiti kõige rohkem metsloomi ja kõrve ääres elutsevaid lõvisid ja teisi kiskjaid.

Babüloonlased olid osavad käsitöölised. Oma majapidamistarbeasju valmistasid nad algul puust ja kõrkjalehtedest, võõbates neid saviga. Ka kiviriistu valmistasid nad juba vara, ainult mitte sellises täiuslikkuses kui egiptlased. Et kivi Mesopotaamias oli väga haruldane, siis olid kiviriistad väga kallid. Neid viidi andidena jumalaile. Kalliskive toodi naabreilt, neist valmistati kaelakeid ja kõrvarõngaid. Vaesed tegid ehteasju konnakarpidest. Tulekivist valmistati kirveid, peitleid, jahvatus- ja ihumiskive. Mägedest saadi metalle, nagu vaske, pronksi, millest valmistati relvi ja ka ehteid.

Kogu vanas maailmas tunti babüloonlasi osavate kangru-tena; nad kudasid peeni villaseid ja ka puuvillaseid kangaid ning vaipu, mida veeti kõige kaugematesse maadesse. Sama kuulus oli nende osavus lõhnavete ning salvide valmistamisel.

Kaubanduslik läbikäimine toimus elavalt nii veeteid kui ka maad mööda. Indiast toodi kulda, elevantilud, kalliskive ja punast värvi riide värvimiseks. Eufrati jõge mööda tulid armeenia saadused, eriti palmivein. Läänes kaubeldi Süüriaga, Araabiast saadi viirukit ja teisi lõhnaaineid, helmeid, vürtsi ja kallist ehituspuid.

Ka mesopotaamlased matsid oma surnuid hauakambritesse, mis olid osalt maa all. Haudadesse pandi laibad kas kõrkjamattides või savikirstudes. Surnutele pandi kaasa tarbeasju ja ehteid. Surnu kaasavara järgi hinnati surnu rikkust.

Oma elamud ehtasid babüloonlased savist, millesse suurema vastupidavuse saavutamiseks segati õlgi ja kõrkjaid; seestpoolt kaeti seinad mattidega, kuid templite ja losside ehitamiseks tarvitasid nad telliskive. Mesopotaamias puudus igasugune tugevam ehitusmaterjal, sellepärast pole ehitised säilinud. Varemmedki on ruttu hävinud. Iga suurvesi uhtus müüre ja iga tuli-kahi hävitas maju. Kaevamistel leitud valitsejate kirjad kõnelevad alalõpmatust majade uuestiehitamisest.

Samuti oli lugu veevärgiga. Kanalid täitisid mõne aasta jooksul mudaga, sellepärast tuli alalõpmata ehitada uusi kraave ja kanaleid.

**Usk.** Mesopotaamia rahvaste usus mängisid pahad vaimud tähtsat osa. Nad ilmusid kas kõrvest, mägedest, metsast, mere-sügavusest, maapõuest. Nad tõid kaasa haigusi, veeputusid, maavärisemisi, viljaikaldusi. Mitte üksnes elupäevil ei saatnud nad inimestele õnnetusi, nad piinasid inimesi ka pärast surma. Nende eemalepeletamiseks kanti amulette ja tarvitati lausumist.

Nagu teistel rahvastel, oli ka Mesopotaamia rahvastel palju jumalaid. Jumalad olid kas taevakehade või loodusjõudude kehastised. Tähtsamad neist olid *A n u*, jumalate isa, kõrgema taeva valitseja, *E n l i l* ehk *B e l* — maa ja madalama taeva valitseja, *E a* — tarkuse ja vete jumal, *I š t a r* — armastuse jumalatar. Igal linnal oli kaitsejumal; Babüloni kaitsja oli *M a r d u k*. Jumalatel olid käskjalad, need olid igigid — taevas ja anunnakid maa peal.

Jumalaid teenisid preestrid; preestrid olid haritumaid inimesi ka Mesopotaamias.

**Kiri ja teadused.** Juba sumerlased leutasid kirja; nende kirja hüütakse *k i i l k i r j a k s*. See oli algul ka piltkiri, hiljem hakkasid sumerlased silpide ülestähendamiseks tarvitama märke. Kirjutati seintele, müüridele, sammastele, aga kõige rohkem savitahvlitele krihvlitega. Babüloonlaste juures köideti täis-

kirjutatud tahvlid raamatuiks. Kirjatöid koguti ja asutati isegi raamatukogusid. Mõned raamatukogud on säilinud tänapäevani.

Babüloomlastel oli üldse kiri väga levinud. Neil oli viisiks ostu- ja müügilepinguid, pärandusmäärusi ja igasuguseid teisi lepinguid sõlmida kirjalikult. Valitsejad avaldasid kirjalikult oma seadused ja määrused. Preestrid kirjutasid muinasjutte kangelastest ja jumalaist, löid hümne, millistel ei puudu kunstilinegi väärtus.

Preestrid uurisid taevakehade käiku ja ennustasid taevakehade järgi sõda, loodusnähtusi, õnnetusi, üldse tulevikku; seda ebateadust nimetati astroloogiaks. Preestrid uurisid ka täheteadust. Nad oskasid ette määrata kuu- ja päikesevarjutusi ja välja arvata päikese ja kuu ringiliikumise, jaotades päikesetee 360°, milline jaotus on püsunud tänapäevani. Nad määrasid aastaks 365 päeva, jaotades seda 12 kuuks. Päevaks pidasid nad 12 topeltundi, milline jaotus on püsima jäänud meie kelladele. Tunni jagasid nad 60 minutiks ja minuti 60 sekundiks; nii on meie ajajaotus pärit vanast Mesopotaamiast. Pikkusmõõduna tarvitasid nad küünart (496,16 cm), kaalumõõduna miini. Mesopotaamias võeti esimesena kaubavahetusel tarvitusele metallrahad (seekel, talent).

## Suur veeuputus.

(Mesopotaamiast, veeuputuste maalt, on pärit piibliloost tuntud legend maailma veeuputusest.)

Ut-napišti ütles Gilgamešile 1): „Tahan avaldada sulle jumalate saladused. Saata veeuputuse otsustas jumalate tahtmine. Nende seas olid: esinik Aanu (peajumal, taeva valitseja), tema nõunik vägev Enlil (ehk Bel — maavalitseja) ja käskjalg Ninib. Tarkuse jumal Ea kõneles nendega ja teatas nende otsusest majja, mis oli punutud pilliroost: „Maja, maja, sein, sein, kuula ja pane tähele! Sina surripaki mees, Ubaratutu poeg, kisu maha maja, ehita laev; jäta rikkus, otsi elu; loobu varast ja päästa elu. Võta enesega laeva kõike liiki elusesemeid...“

Kõik, mis mul oli, kandsin laeva, hõbevaraga täitsin selle, kuldvaraga täitsin selle. Kõike mis mul oli eluseemne kujul, kandsin sinna. Oma mees- ja naissoost pere viisin laeva, samuti lojused väljadelt, elajad ja käsitöölised, kõik viisin sinna. Šamaš (päikese jumal) määras aja: „Kui pimeduse valitseja õhtul saadab vihmavalangu, siis astu laeva ja sule uks.“ Määratud aeg jõudis kätte... Läksin laeva ja sulgesin ukse.

Niipea kui koit hakkas punama, kerkis taevaalusele suur pime pilv. Adad (kõue jumal) müristas, anunnakid (jumalate käskjalad) tõstsid

1) Gilgameš — kangelane ja Ut-napišti — tema esiisa.

kõrgele küünlad, valgustades kogu maad. Adadi torm valdas taevalaotuse ja muutis valguse pilkaspimedaks... Vend ei näinud venda, ei tuntud enam inimesi. Jumalad kohkusid, nähes suurt uputust, nad tõusid Aanu taeva ja istusid seal, kanged ehmatusest. Ištar (abielu jumalatar) pistis ulguma, haledalt karjus see kaunihääleline „jumalate valitsejanna“. „Kuidas võisin nõus olla hävitama inimesi marus? Peavad nad siis selleks sündima, et uimaste kaladena hukkuda?“ Anunnakid nutsid ühes temaga, jumalad istusid maas ja nutsid... Kuus päeva ja kuus ööd puhus tuul, siis pühkis tuulispask maa. Kui kätte jõudis seitsmes päev, vaikis maru, torm ja uputus vaibusid. Vaatasin merele, kurtes tõstsin häält: inimesisugu on muutunud põrmuks. Avasin luugi, valgus langes mu näole. Langesin põlvili, nutsin, pisarad jooksid mööda palgeid. Kaheteistkümnendal tuli nähtavale maa. Nisiri mäel maandus laev. Seitsmenda päeva tulekul lasksin välja tuvi. Tuvi lendas välja, kuid tuli tagasi: polnud paika peatuseks. Siis lasksin pääsukese. Ta lendas välja, kuid tuli tagasi: polnud paika peatuseks. Siis lasksin kaarna. Ta lendas välja, nägi vee kahanemist, leidis toitu ega tulnud enam tagasi.

Siis lasksin kõik lahti nelja kaare suunas, tõin ohvrit mäeharjal. Seadsin välja seitse ja seitse riista, asetasin alla seedripuid ja mirri. Jumalad haistsid kalli rohu lõhna, jumalad ilmusid. Tuli „jumalate valitsejanna“, tõstis kõrgele kalli ehte, mis Aanu oli talle valmistanud, ja hüüdis: „Nii tõesti, kui ma ei unusta oma kallist kaelakeed, ei unusta ma iial neid päevi. Kogunegu jumalad siia, kuid ärgu ilmugu Enlil: tema saatis mõttetu veeuputuse ja hävitas mu inimesed.“ Kui Enlil ilmus, vihastus ta, nähes inimesi ja laeva. „Kas siis pääses mõni elav olevus? Keegi ei tohtinud pääseda hukatusest!“ Ninib avas oma huuled ja lausus: „Kes teeb midagi ilma Eata, kes kõik teab.“ Ea avas oma suu ja ütles Enlilile: „Targim jumalaist, vägev Enlil, kuidas sina ei mõtelnud järele ja saatsid veeuputuse! Arva patusele ta patud, kurjale ta teod, kuid ära hävita inimesisugu. Miks saatsid uputuse? Lõvid ja leopardid oleksid võinud inimeste arvu vähendada. Nergal (surmajumal) oleks võinud katku saata. Mina ei paljastanud suurte jumalate saladust, kuid ilmutasin unes Atra-hasisile jumalate kavatsuse.“

Ea astus laeva, võttis mu käe, talutas mu välja, talutas välja mu naise, aetas tema mu kõrvale, astus meie ette ja õnnistas meid: „Utnapišti oli inimene, nüüd saagu tema ja ta naine jumalate sarnaseks ja meie au osaliseks. Nad elagu kaugel jõgede suus.“ Siis viisid nad mu kaugele jõgede suhu ja käskisid seal elada.

(M. Aul'i Idamaa ajalooliste allikate kogust.)

Millises vahekorras olid babüloomlased oma jumalatega?

## Hammurapi seadused.

(Hammurapist on säilinud maailma vanim seadustekogu.)

1. Kui keegi süüdistab teist, kahtlustades teda tapmises, aga ei suuda seda tõestada, siis peab süüdistaja surema.

3. Kui keegi esineb kohtus kuritöö tunnistajana, kuid ei suuda tõestada oma sõnu, see aga on „elu kohtuasi“, peab ta surema.

5. Kui keegi varastab templi või kuningakoja vara, peab ta surema, samuti surmatakse ka see, kes varastatud asja vastu võtab.

7. Kui keegi ostab või võtab hoiule kuldä või hõbedat, mees- või naisorja, veise või lamba, eesli või midagi muud tunnistajateta ja lepinguta, siis tuleb teda vargaks pidada ja ta peab surema.

16. Kui keegi varjab oma majaspagenud orja, kes kuningakoja või vabakslastu päralt, ega anna teda ametniku nõudmisel välja, peab see majaomanik surema.

22. Kui keegi tabatakse röövimiselt, peab ta surema.

25. Kui kellegi majas puhkeb tuli ja keegi, kes on tulnud tuld kustutama, heidab oma pilgu majaperemehe varale ja omandab midagi sellest varast, siis heidetakse see inimene tulle.

44. Kui keegi võtab kolmeks aastaks harimiseks põllu, aga laisk on ja põldu ei hari, peab ta neljandal aastal selle põllu üles kündma, kaevama ja äestama ja tagasi andma põlluperemehele ja iga kümne gaani (umbes 6 ha) eest mõõtma kümme kuuri (1000 kilo) vilja.

195. Kui keegi rikub vabainimese silma, rikutakse ka tema silm.

197. Kui keegi murrab kondi vabainimesel, murtakse ka tema kont.

199. Kui ta rikub silma või murrab kondi kellegi orjal, peab ta maksma poole tema hinnast.

200. Kui keegi lööb hamba sisse omasarnasel, lüüakse ka tema hammas sisse.

215. Kui arst teeb kellelegi raske lõikuse pronksnoaga ja see inimene terveks saab, või kui arst, löiganud kellegi silmalt kae pronksnoaga, selle inimese silma parandab, saab ta 10 seeklit hõbedat.

217. Kui haige on kellegi ori, peab orja isand arstile maksma 2 seeklit hõbedat.

218. Kui arst teeb kellelegi raske lõikuse ja see inimene sureb, lõigatakse ta käed otsast.

219. Kui arst teeb raske lõikuse vabakslastu inimese orjale ja see sureb, peab ta orja eest andma orja.

228. Kui ehitusmeister ehitab kellelegi maja, peab majaperemees talle tasuks andma 2 seeklit hõbedat iga sarika eest.

229. Kui ehitusmeister, ehitades kellelegi maja, teeb oma töö hooletult, nii et maja kokku langeb ja majaperemehe surmab, surmatakse ka ehitusmeister.

230. Kui surma saab peremehe poeg, surmatakse ehitusmeistri poeg.

233. Kui ehitusmeister, ehitades kellelegi maja, teeb oma töö hooletult, nii et sein maha langeb, peab ta ehitama uue seina omal kulul.

235. Kui laevaehitaja, ehitades kellelegi laeva, teeb oma töö korratult, nii et laev vett sisse laseb ja veel samal aastal kõlbmatuks muutub, peab laevaehitaja selle laeva lõhkuma ja omal kulul asemele ehitama tugeva ja selle andma laevaperemehele.

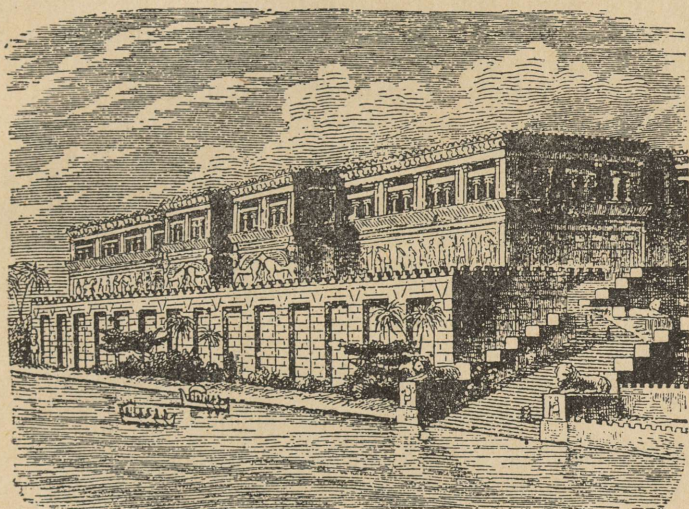
Need on määrused, mis kinnitanud Hammurapi, vägev kuningas, et saavutada tõsist heaolekut ja õiglast valitsust maale.

(M. Aul'i Idamaa ajal. allikate kogust.)

1. Kuidas karistati Hammurapi riigis kurjategijaid?

2. Kuidas karistati laisku?

2. Kuidas karistati arste, ehitusmeistreid, laevaehitajaid korratu töö pärast?



Assüüria loss.

**Assüürlased.** Babüloonlasi võitsid umbes a. 1200 e. Kr. Mesopotaamia põhjaosas asuvad assüürlased, ka semiidid. Nende tähtsaim linn oli olnud Assur (Assuriks nimetati ka sõjajumalat), hiljem, Assüüria võimu hiilgeajal sai pealinnaks Ninive.

Assüürlased ei vallutanud ainult Mesopotaamia, nad heitsid alla kogu Ees-Aasia, moodustades maailma esimese suurriigi. Nende vallutamispoliitika oli rõõvpoliitika. Mitte maade omandamine polnud nii tähtis neile kui sõjasaak ja maksud, mida nad nõudsid võidetuilt. Nende võitlemisviis oli väga

metsik, nende ike allahaidetuile väga raske. Sellepärast püsis see riik ka ainult mõnisada aastat.

**Assüürlaste jõukus.** Röövinud ja rõhunud teisi rahvaid, elasid Assüüria valitsevad ringkonnad väga külluslikku elu. Neil oli teenijaiks hulk orje, enamasti sõjavangid. Nende pealõbustuseks oli jaht. Nad pidasid lugu toredaist rõivaist. Kirjudele pikkadele riieteile oli tikitud igasugu kaunistised, mõnikord terved jahistseenid või muud kujutlused. Käsivarsi ehtisid uhked käevõrud ja kõrvades kandsid nad kalleid rõngaid. Juuste õlgadele langevaid kiharaid hoidis koos värviline pael, mille otsad ulatusid seljale. Habet ravisid nad erilise tähelepanuga.

Assüürlased olid osavad ehitusmeistrid. Oma tavalised elamud ehtasid nad puust, aga lossid ja templid babüloonlaste eeskujul telliskivist, kuigi kivid neil oleks olnud kättesaadavamad kui babüloonlastel. Sellepärast pole ka assüürlaste ehitised nii säilinud kui egiptuse püramiidid või templivaremed. Assüürlaste ehitistel puudus vundament. Siseruumide seinad kaeti alabasterplaatidega, mida kaunistasid kunstipäraselt voolitud relieefid. Põrandaid kaeti päikesepaistel kuivatatud savikividega ja ornamentidega ilustatud kiviplaatidega. Käigud ja saalid olid kitsad, sest ei tuntud kaari ega sambaid. Laed tehti puust, elevandiluuga kaunistatud tahvlitest. Aknaid ei tuntud, valgus pääses sisse vaid uste ja lakke jäetud avauste kaudu. Sissekäigu juurde asetati hiigelsuured inimese peaga lõvi- või tiibadega härjakujud, teiste ruumide ukse kõrvale jumalate kujud.

### **Assüüria kuninga Tiglatpilasari kirjast.**

(Näide assüürlaste röövpoliitikast.)

Assuri, mu issanda vägeval võimul läksin Hariamaale kurdide sõjaskade vastu sõdima. Kõrged metsamäestikud, paigad, kus ükski kuningas polnud käinud, käskis Assur mind läbi käia . . . Kurdid kogusid oma ühendatud rohkearvulised väesalgad ja asusid Azutabgiši mäele. Mäel, ebasoodsal pinnal võitlesin nendega ja võitsin. Nende sõjameeste laibad kuhjasin hunnikutesse mägede tipul, nende sõdurite verega ujutasin üle kuristikud ja mägede harjad. Linnades, mis asusid mägedes, möllasin hävitavalt. Haria linnad, mis mägede jalal, vallutasin, nende vangid, nende rikkuse ja vara vedasin ära, nende linnad põletasin, hävitasin, laastas . . .

### **Assüüria kuninga Salmanassar II kirjast.**

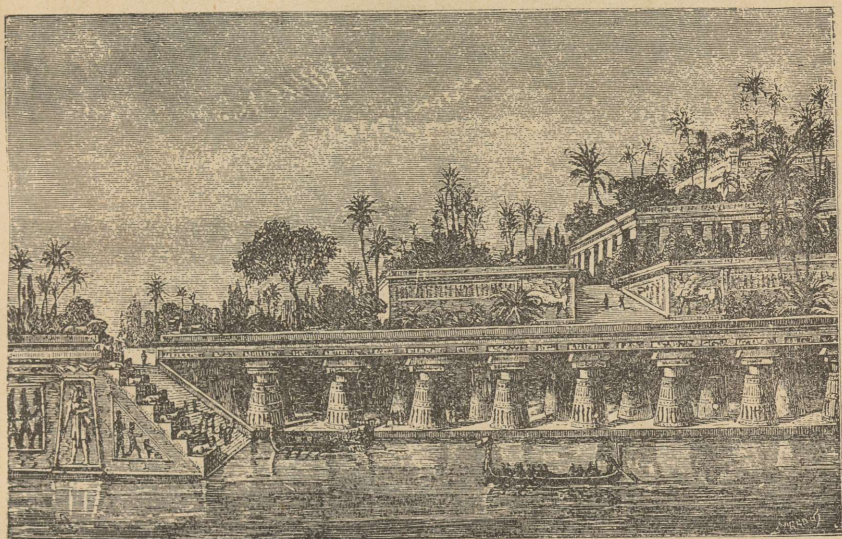
(Näide assüürlaste röövpoliitikast.)

. . . Lahkusin Eufratist, lähenesin Halmanile. Nad kartsid lahingut, haarasid mu jalad. Maksuna võtsin neilt hõbedat ja kulda. Lah-

kusin Halmanist, lähenesin Amati (Süüria) linnadele . . . Argamaa, tema kuningalinna vallutasin; tema saagi, vara, kodade omanduse kandsin välja, pistsin tule ta kodadesse. Lahkusin Argamaast, lähenesin Karkarile. Karkari, tema kuningalinna rüüstasin, purustasin, põletasin tules . . .

. . . Arsmusilt, Aguši pojalt, võtsin sõjamaksuna 10 miini kulda, 6 talenti hõbedat, 500 härja, 5000 lammast; gargamušlaselt Sangaralt võtsin kolm talenti kulda, 70 talenti hõbedat, 30 talenti vaske, 100 talenti rauda, 20 talenti purpurit, 500 sõjariista, tema tütre kaasavaraga ja ta võimumeeste 100 tüdruku, 500 veist, 5000 lammast. Iga-aastase maksuna võtsin temalt 1 miini kulda, 1 talenti hõbedat, 2 talenti purpurit. Kumuhi Katazilult võtsin iga aasta 20 miini hõbedat, 300 seedripalki . . .

(M. Aul'i Vana-Idamaa ajal. allikate k.)

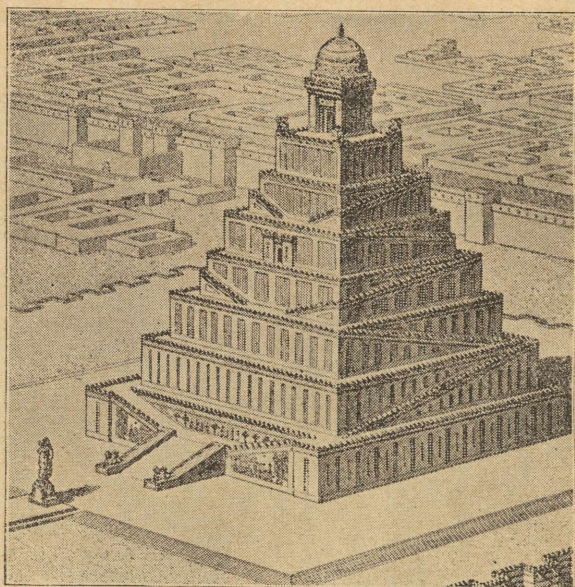


Babüloni rippuvad aiad.

**Uus-Babüloonia riik.** Babüloonlased ei suutnud välja kannatada Assüüria iket. Toetust saades naabreilt meedlastelt kukutasid babüloonlased Assüüria riigi ja põletasid rikka, toredate ehitiste poolest kuulsa Ninive (a. 612 e. Kr.). Nüüd kohendasid babüloonlased endid uuele elule. Sõjaajal purustatud linnade müürid ehitasid nad üles, puhastasid ummistunud niisutuskraavid, kaunistasid oma linna uute ehitistega. Babüloni ilustamisega omandas erilise kuulsuse Uus-Babüloonia riigi tähtsaim ja võimsaim kuningas Nebukadnetsar. Tema rippuvaist aedadest kõneldi kui maailma imest. Kuningas

lasknud neid ehitada oma abikaasale, Meedia kuninga tütrele, kes Babülonis tundnud suurt igatsust kodumaa mägede ja metsade järele.

Muistsed ajaloolased jutustavad, et babüloonlaste kuulsad rippuvad aiad terrassidena kerkisid nelja korra kõrguseni. Terrassid toetusid sammastele, mis kandsid kogu mullapinna ja taimestiku raskust. Sambat olid ehitatud järk-järgult kõrgemaks minevatena. Kõrgeim neist, 50 künra pikkune, kandis aia ülemist osa. Terrasside platvormid tehti



Babüloni tempel.

16 jala pikkustest ja 4 jala laiustest kiviplaatidest. Need kaeti roo ja savikorruga, millele tuli kahekordne, kipsiga ühendatud telliskivikord. Telliskivi peale tulid tinaplaadid, mis pidid takistama vee äranõrgumist mullakorralt. Tinaplaatidele kanti mullakiht, paks küllalt ka suurimate puude kasvu võimaldamiseks. Siin kasvasid igasugused puud, ilupõõsad ja lilled. Mõned aia sammastest olid õõnsad. Neid mööda pumbati üles vesi aia niisutamiseks.

Ka Uus-Babüloonia riigi iga oli lühike. Vaevalt 20 aastat peale Nebukadnetsari surma langes ta uue vägeva rahva — pärslaste võimu alla (a. 538 e. Kr.).

## Uus-Babüloonia kuninga Nebukadnetsari kirjast.

... Et vaenlane, hävitaja, ei saaks rõhuda Babüloni, ehitasin, mida ükski vanemaist kuningaist pole teinud, tugeva välismüüri Babülonist ida pool. Kaevasin kraavi ja tegin selle kaldad maapigi ja telliskividega kõrgeks nagu metsmäestiku... Libl-higalla, Babüloni idapoolse kanali aseme, mis oli kaua aja eest juba kokku langenud ja varisevaist mullatompudest ummistunud ja täis prahti, otsisin üles ja kindlustasin Ai-ibur-šabuuni maapigi ning telliskividega ta sāngi... Ehitasin üle kanali silla ja tegin tee... Sippari ehitasin Šamaši<sup>1)</sup> templi, mis oli lagunenud ammu enne mind. Ehitasin Šamašile Larsas, I-giš-širgali Sini<sup>2)</sup> templi, ehitasin Uri suurte jumalate templid jälle üles...

Marduki<sup>3)</sup> asupaiga kaunistasin suurepäraselt sädeleva kullaga, I-zida<sup>4)</sup> ehitasin uuesti üles ja kaunistasin hõbeda, kulla, kalliskivide, pronksi ja seedripuuga.

Ehitasin ja lõpetasin astmelise torni Babülonis<sup>5)</sup>, säravaist kividest ehitasin kõrgeks ta tipu. (M. Aul'i Idamaa ajal. allikate kogu.)

1. Mille eest hoolitses Nebukadnetsar?
2. Millega kaunistas ta templeid?
3. Kuidas näis Babüloni tempel?

### III. Pärsia.

a. 550 ümber e. Kr. Pärsia riigi rajamine.

" 525 " " " võidab Kambyses Egiptuse.

**Maa ja rahvas.** Pärslaste asukohaks oli Iraani läänepoolne osa. Iraan on kuiva kliimaga kiltmaa, tema keskosa kõrve. Jõed on väikesed ja madalad, mäed kõrged ja järsud. Jõgede orgudes ja mägede kallakuil, mis vajavad kunstlikku niisutamist, on lopsakas taimekasv. Juba vanal ajal rahvas haris orgudes ja mäenõlvakuil põllu- ja aedvilju, kuna rohtlais kasvatai karja. Niipalju kui ajalugu mäletab, olid Iraani elanikeks aaria tõugu (indogermaanlased) meedlased ja pärs-lased. Nendest moodustasid esimestena riigi meedlased, kes babüloonlaste abiga kukutasid Assüüria suurriigi ja vallutasid läänepoolse Iraani. Meedia pealinnaks oli Ekbatana. Kuid rohkem kui meedlaste teod on ulatunud ajalukku nende sugulus-rahva pärslaste kuulsus.

- 1) Šamaš — päikesejumal.
- 2) Sin — kuujumal.
- 3) Marduk — päikesejumal, Babüloni linna kaitsja.
- 4) I-zida — kaitsejumala tempel.
- 5) Arvatavasti astmeline tempel, ehitatud peajumalale Baalile.

**Pärsia riik.** Enne iseseisvaks saamist allusid pärslased meedlastele.

A. 550. ümber e. Kr. tõstsid pärslased mässu Meedia kuninga Astyagese vastu. Meedlased võideti ja pärslased tõusid valitsejaks rahvaks.

Sellest valitsuse vahetusest Iraanis jutustab muinaslugu järgmist. Kord nägi kuningas Astyages unes, et tema tütre Mandane sülest kasvas välja suur viinapuu. Tark seletas, et uni tähendavat, et Astyagese poeg saab kord üle Aasia kuningaks. Et takistada ennustuse täidminekut, andis kuningas Mandane naiseks vaesele pärslasele, lootes, et sellest abielust sündinud lapsest ei saa tulla hädaohtu. Kuid kui Mandanel poeg sündis, andis ta oma õueülemale Harpagasele käsu siiski laps tappa. Viimane jättis käsu täidesaatmise karjase hooleks, kes aga ellu jättis lapse ja ta üles kasvatas oma peres. Alles 10 aastat hiljem tuli asi ilmsiks. Kyros — nii oli Mandane poja nimi — lõi kord ühe suursuguse mehe poega. Poisi isa kaevanud kuningale ja see lasknud poisi enese ette tuua ja seal tundnud ta Kyroses oma tütrepoja. Kyrose saatnud Astyages ta vanemate juurde, aga Harpagast karistanud ta sel teel, et lasknud talle ta enese poja valmistada toiduks. Kyrorest sai pärslaste mässu juhataja.

Pärsia riigi rajaja ja selle riigi esimene piiride laiendaja oli Kyros. Ta võitis Mesopotaamia, Väike-Aasia ja Süüria ja asus elama Babüloni. Tema järeltulija Kambyse võitis Egiptuse (525). Pärsia vägevusaeg kuulub kuningas Dareiose aega.

Territooriumilt oli Pärsia oma hiigelpäevil suurem kui Assüüria riik. Läänes oli ta rajaks Aafrika kõrb, Vahemeri ja Doonau, sest ka põhja osa Balkani poolsaarest allus Dareiose ülemvalitsusele; riigi idapiir oli teispoole Gangese jõge, sest Dareios vallutas ka osa Põhja-Indiast; põhjarajaks oli Kaspia meri, Kaukaasia mäestik ja Must meri. Pärsia oli teine suurriik maailmas. Selle hiigelriigi üle valitses Dareios piiramatu võimuga. Ta jagas kogu maa 20 ossa ja pani nende osade üle valitsema kõrgemad ametnikud, keda hüüti satraapideks. Satraabid omasid piiramatut võimu rahva suhtes; nad nõudsid rahvalt makse, mõistsid kohut, hoolitsesid sõjaväe eest jne. Läbikäimist linnade ja maakondade vahel hõlbustasid maanteed; suurte maanteede äärde ehitati isegi võõrastemaju reisijaile. Ka oli Pärsias korraldatud postisaatmine.

**Pärslaste kultuur.** Kultuuri alal on pärslased vähe loonud omapärast, aga nad olid virgad omandama võidetute kultuuri. Varem al aja oli nende eluviis ja riietus väga lihtne, aga

peale meedlaste võitmist õppisid nad võidetult hindama elumõnususid ja kandma uhkeid riideid. Kui nad oli võitnud Mesopotaamia ja Väike-Aasia ning asunud kultuurrahvaste linnadesse (Babülon, Sardes jt.), ümbritsesid nad endid teiste rahvaste eeskujul suure toredusega. Luksus ja küllus said eriti omaseks Pärsia kuningatele ja suurnikele; nad ehitasid uhked paleed ja kaunistasid neid seestpoolt kalliste vaipadega. Endi ilustamiseks kandsid nad kuldehteid; nad ei põlanud ka salvide ja lõhnavete tarvitamist ja isegi näovärvimine sai harrastatud kombeks.

Kogu vanaaeg ülistab pärslaste ausust ja korralikkust. „Valetamist peetakse neil suurimaks teotuseks“, ütleb pärslastest Herodotos, „sellele järgnevaks aga võlgnemist, eriti just sellepärast, et nad arvavad, kui kellelgi on võlga, siis ta paratamata ka valetab.“

Pärsias oli naistel suur mõju, aga neil puudus vabadus: nad ei tohtinud vabalt liikuda, elasid alati valve all. Pärsia aadlipoisid kasvatati üles erilistes kasvatusmajades, kus neile õpetati tõearmastust, sõnakuulmist, vahvust ja jumalate austust, jahipidamist, ratsutamist, puude istutamist ja taimede tundmist. Tüdrukuid harjutati vaid kudumises ja ketramises.

Pärslaste juures seisis heal järjel põllundus ja aiandus. Nende aiad, nimetatud paradiisideks, olid väga kuulsad. Ka hobusekasvatus seisis neil kõrgel järjel. Käsitöö ja kaubandus oli riigi õitsepäevil võrdlemisi hästi edenunud. Pärslased hakkasid esimesena lööma kuldraha, nn. dareikisid.

**Usk.** Pärslaste meelegujutus on loonud omapärase usu. Nende usu rajajaks peetakse legendaarset prohvetit Zoroastrit (Zarathustra). Tema õpetuse järgi, mis on kogutud Zend-Avesta nimelisse raamatusse, võitlevad maailmas kaks vastast võimu. Ühe võimu kujutaja on Ormuzd (kõige teadja), teise kujutaja Ahriman; esimene on õiguse ja headuse kehastus, teaduse ja tarkuse isand, valguse ja elu allikas; teine on pimeduse ja roojuse kehastus ja kõige paha allikas. Mõlemate teenistuses on hulk alamaid vaime ja terve loodus, kogu maailm on jagatud nende kahe vastase vahel. Ka inimene peab osa võtma sellest võitlusest. Ormuzdi toetuseks peab ta hävitama kahjulikke taimi, surmama pahategijaid loomi ja võitlema haigustega. Inimene peab puhas olema kehaliselt ja hingeliselt; ta peab alati seisma tõe eest ja usin olema töös, sest töö on püha talitus. Ormuzdi ei tohtinud kujutada ega maalida, teda austasid pärslased vaimus. Aga ohvrituled põlesid tema auks mägede harjadel ja nad ei tohtinud kunagi kustuda. Ka ei tohtinud iga harilik surelik ohvrituld süüdata, puutuda; need olid preestrid, kes juba lastena oma elu pühendasid Ormuzdile, kes säilitasid püha tuld.

## IV. Süüria.

Umbes 1250 a. e. Kr. Mooses Iisraelis.

„ 1150—900 a. e. Kr. kuningate aeg.

**Heebrealased ehk juudid.** Vahemere kaldal, Egiptuse ja Mesopotaamia vahel asus nende kahe kultuurikeskuse ühendajana Süüria. Selle maa vana-aja tähtsaimaiks elanikeks olid heebrealased ehk juudid lõunapoolses osas Palestiinas, ja foiniiklased Süüria põhjapoolses osas. Ka juutide ja foiniiklaste kultuuris on vähe omapära, need rahvad arenesid Egiptuse ja Mesopotaamia kultuuri mõju all.

Juudid, kes oma esi-isa Jaakobi ehk Iisraeli järgi end nimetasid iisraeli rahvaks, on kõigist Idamaa rahvaist kõige rohkem arendanud usku. Teistel tolle aja rahvail ei suutnud jumalus vabastuda loodusest; iisraeli jumal Jahve oli maailma looja ja korraldaja väljaspool loodust. Jahve oli hingeline olemus ja teda ei tohtud maalida ega kujutada. Iisraeli rahval ei tohtinud olla teisi jumalaid, seega õpetas see rahvas esimesena usku ainujumalasse. Jahve oli ainult oma rahva jumal. Juudid ei pakkunud teistele oma usku, nad ei pidanud teisi rahvaid oma usu väärilisteks; ka arvasid nad, et Jahve ainult nende eest isalikult hoolitseb.

Juudid on andnud maailmale rikkaliku vaimuliku kirjanuduse. Nende piibel, mis on saanud kogu ristirahva pühaks raamatuks, kuulub Vana-Idamaa parimate kirjanduslikkude teoste hulka.

Juutidel olid prohvetid, kellest rahvas uskus, et neile Jahve end ilmutab. Tähtsaim prohvetitest, kes oli ühtlasi seaduseandjaks Iisraelile, oli Mooses (umbes a. 1250 e. Kr.).

Jahve oli juutidel ka rahva ilmlik valitseja, aga siiski sundisid vaenlaste pealetungid iisraeli rahvast valima endale kuningaid. Esimene kuningas oli Saul, aga kuulsaks tegid Iisraeli nime kuningad Taavet ja Saalomon (umbes 1000 a. e. Kr.). Saalomoni aeg on üldse Iisraeli õitseage. Saalomon ise on oma aja rikkaim ja tuntuim valitseja, muu seas omandas ta kuulsuse Jahve templi ehitamisega. Assüürlaste võimupäevil laastasid Palestiinat Assüüria kuningad. Nebukadnetsari ajal allus Palestiina Uus-Babülooniale, pärslaste võimupäevil Pärsiale.

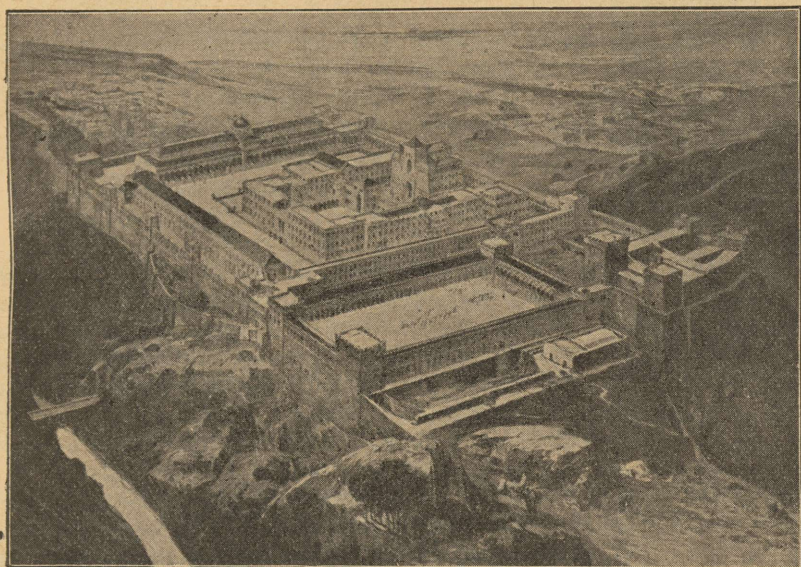
## Jahve tempel.

Ja Saalomon läkitas Hirami (Tüürose kuninga) juurde ja ütles: „Vaata, ma tahan koja ehitada Jahvele, sellepärast käsi oma meestel mulle seedripuid raiuda Liibanonist, sest sina tead, et meie keskel ei ole meest, kes mõistaks puid raiuda nõnda kui Siidoni mehed.“

Ja Saalomonil oli 70 000, kes vedasid koormaid ja 80 000, kes raiusid mäel. Siis veel 3 300 ülevaatajat, kes valitsesid neid, kes tegid tööd.

Ja kuningas käskis, et nemad pidid tooma suuri kive ja panema koja aluseks raiutud kivid.

Ja koda ehitati valmis raiutud kividest, ei kuuldud haamreid, kirveid, ei mingisugust raudriista koja ehitamisel.



Jahve tempel Jeruusalemmas.

Ja koja pikkus oli 60 küünart ja ta laius 20 küünart ja ta kõrgus 30 küünart.

Kui koda oli valmis, kattis ta seda kummipuudega koja põrandast laeni ja tegi koja põranda männilaudadest. Ja ta valmistas kõige pühama paiga kojast Jahve seaduslaeka jaoks.

Ja Saalomon kattis koja seestpidi kullaga ja vaheseina kõige pühama paiga ees kuldkeede ja kullaga.

Ja ta tegi kõige pühamasse paika kaks keerubit õlipuust; kümme küünart oli igaühe kõrgus. Ja ta kattis keerubid kullaga.

Ja kõigile koja seintele laskis ta nikerdada keerubeid ja palmipuid ja lahtilõõnud lillekesi ja kattis neid kullaga.

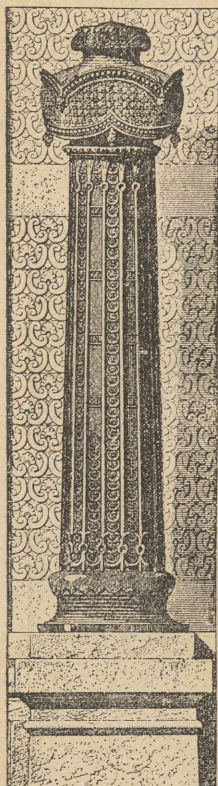
Ja ta ehitas seestpidise õue kolme reaga raiutud kividest ja ühe reaga valmisraiutud seeditripalkidest.

Saalomon tegi ka kõik riistad Jahve kojale, kuldaltari ja laua kullast, mille peal seisid ettepanemise leivad.

Ja künjalajalad ja kausid ja noad ja veekannud tegi ta kullast, samuti suitsetamise rohu kausid ja sütepannid. Ka haagid seestpidise koja uksepoolte küljes ja templi koja uksepoolte küljes olid kullast.

Nõnda valmis koda, mille kallal Saalomon ehitas seitse aastat.

(Piibel, 1. kuning. r. 5, 6, 7.)



Jahve templi  
sammast.

1. Millist materjali tarvitas Saalomon templi ehitamiseks?

2. Kui suur oli tempel?

3. Millega kaunistas Saalomon templi?

4. Millest valmistati templi tarbeasjad?

5. Millised tarberiistad olid templis?

**Foiniiklased.** Foiniiklastel oli maad vähe, nad elasid peamiselt linnades. Umbes 2000 a. e. Kr. olid Siidon ja Tüüros nende tähtsaimaid linnu. Ülalpidamist hankisid foiniiklased endile käsitöö, kauplemise ja kalastamisega. Oma tööstustooteid müüsid nad Vahemere rahvastele; paljunõutud oli nende purpurriie. Üldiselt esinesid foiniiklased rohkem vaheltkauplejatena. Nad ei kaubelnud ainult lähemate naabritega ja Egiptuse ning Mesopotaamiaga, nad sõitsid ka oma väikestel, aerudest juhitud laevadel Vahemere saarte ja randade vahet, jõudes Musta mere kallasteni ja Heraklese sammasteni (Gibraltari merekitsuseni). Hiljem sõudsid nad Atlandi ookeanile, käies Britannias,

Madeira ja Kanaari saartel. Herodotos jutustab, et foiniiklased ühe Egiptuse vaarao käsul sõitnud isegi ümber Aafrika. Paljudes peatuskohtades rajasid foiniiklased kaubalinnu ja asusid neisse elama. Tähtsaim väljaspool kodumaad rajatud kaubalinn oli Kartaago (uus linn) Põhja-Aafrikas vastu Sitsiilia saart. See kaubalinn arenes hiljem mõjuvaks riigiks.

Foiniiklaste usk kannab üldsemitlikku iseloomu. Baal ja Astarte on nende tähtsaimaid jumalaid. Tüüroses austati Baali

Melkart'i nime all Foiniiklased uskusid, et jumalad isegi inim-ohvreid nõuavad Nad hoolitsesid väga laipade eest, sest nad uskusid, et hinge saatus oleneb keha seisukorrast pärast surma. Et keha kauem säiliks, katsid nad selle kipsikorruga; rikkad asetasid veel näole pronksist või kullast maski.

Foiniiklaste nad olid iseseisvad, nendes valitsesid kuningad, kuid mitte despootliku võimuga, nagu suurtes Idamaa riikides; nende kuningate võimu piiras rikkaist kodanikest nõukogu.

Foiniiklaste ajalooline tähtsus seisab selles, et nende läbi astusid üksteisest kaugel olevad maad ning rahvad kaubanduslikku ja kultuurilisse läbikäimisse. Foiniiklaste leiutiseks peetakse tähestikku (alfabeeti), mis koosnes 22 märgist, millest igaüks tähendas kas täis- või kaashäälikut.

### Tüüros ja selle kaubandus.

Kesk merd on su rajad; su ehitajad on sind väga ilusaks teinud. Nad on sulle voodrilauad teinud mändidest, mis Seniiri mäelt; nad on võtnud seedripuid Liibanonist ja teinud sulle peelepuud. Paasani tammedest on nad teinud su aerud, su pingilauad on nad lapiliseks teinud elevandiluu ja puudega, mis toodud Kittimi saartelt.

Su purjed on kallist väljaõmmeldud linasest riidest Egiptusest; sinisest ja purpurpunasest riidest, mis toodud Eliisa (arvatavasti Hellase) saartelt, on su katted; kõik laevad ja laevamehed külastavad sind ja kauplevad sinuga.

Tarsis kauples sinuga, sellepärast et sul kõike vara rohkesti; hõbedat, rauda, tina ja seatina on nad andnud su kauba eest. Javan, Tubal ja Mesek (Väike-Aasia linnad) kauplesid sinuga ja töid sulle su kauba eest orje ja vaskriistu. Togarma (V.-Aasias) elanikud andsid ratsahobuseid ja hobuesleid su kauba eest. Mitme saare rahvaga kauplesid sa, ja nad töid sulle elevandiluid ja eebenipuid hinnaks. Süüria rahvas kauples sinuga su mitmesuguste tehtud asjade pärast; nad andsid su kauba eest kalleid kive, purpurpunaseid ja väljaõmmeldud kalleid linaseid riideid, koralle ja kristallriistu.

Juuda- ja Iisraelimaa kauplesid ka sinuga; nad andsid su kauba eest nisu, mett, õli ja kallist vaiku. Ka Damaskus (Süürias) kauples sinuga su mitmesuguste tehtud asjade pärast, nad töid sulle viina ja valget villa. Araabia rahvas ja kõik Kedari vürstid kauplesid sinuga; tallesid, jääri ja sikkusid töid nad sulle kaubaks. Seeba kaupmehed kauplesid sinuga, tuues sulle kalleid rohte, kalleid kive ja kulda. Kui su kaubad välja tulid merele, rahuldasi sa mitu rahvast; oma suure vara ja kaubaga tegid sa rikkaks oma kuningad.

(Piibel, Hesekieli r. 27. p.)

1. Millised linnad olid foiniiklastel?
2. Milliste maadega nad kauplesid?
3. Mida nad sisse vedasid?
4. Mida nad välja vedasid?

## Küsimusi kordamiseks.

1. Millal asusid egiptlased Niiluse jõe orgu?
2. Kuidas harisid nad põldu?
3. Mida toimetasid nad põllutöö kõrval?
4. Milliseid tarbe- ja ehteasju nad tootsid?
5. Millal oli Egiptuse hiilgeaeg?
6. Millal kaotas Egiptus iseseisvuse?
7. Nimetage egiptlaste linnu!
8. Nimetage egiptlaste ehitisi!
9. Kirjeldage labürinti, püramiidi, sfinksi, obeliski, egiptlaste templit!
10. Mida nimetati muumiaks, mida sarkofaagiks?
11. Nimetage egiptlaste tähtsamaid jumalaid!
12. Nimetage egiptlaste pühi loomi!
13. Kuidas nimetati nende kirja?
14. Millised teadused said alguse Egiptuses?
15. Kus asub Mesopotaamia?
16. Millest elatusid mesopotaamlased?
17. Kes olid Mesopotaamia kultuurrahvad?
18. Kuidas hütatakse sumerlaste kirja?
19. Kes võtsid üle sumerlaste kultuuri?
20. Milliseid tarbe- ja ehteasju tootsid babüloomlased?
21. Kuidas matsid nad surnuid?
22. Millised ehitised olid babüloomlastel?
23. Nimetage babüloomlaste jumalaid!
24. Mis on astroloogia?
25. Kes oli Vana-Babüloomia tähtsaim valitseja?
26. Iseloomustage assüürlasi!
27. Kirjeldage Assüüria kuningalossi?
28. Kelle poolt võideti assüürlased?
29. Kes oli Uus-Babüloomia tähtsaim valitseja?
30. Kirjeldage rippuvaid aedu!
31. Millised kultuurrahvad elasid Iraanis?
32. Millest elatusid pärslased?
33. Milline usk oli pärslastel?
34. Milliste maade üle valitses Dareios?
35. Millise võimuga valitsesid kuningad Idamaa suurriikides?
36. Millised ajaloolised rahvad elasid Süürias?
37. Nimetage foiniiklaste tähtsamaid linnu!
38. Milles seisab foiniiklaste ajalooline tähtsus?

### III. Hellas.

#### I. Eelajalooline aeg.

Umbes 1600 a. e. Kr.	Kreeta kultuuri õitseag.
„ 1200 a. „ „	doorlaste sissetung.
• 1000 a. „ „	eelajaloolise aja lõpp.

**Maa ja loodus.** Kreekamaa ehk Hellas, nagu nimetasid kreeklased ehk helleenid oma paljuarmastatud kodumaad, asub Balkani lõunaosas. Tema kliima ja maapind on teissugune kui Egiptuses või Ees-Aasias, sellepärast arenes helleenide juures ka teissugune elujärg. Idamaa ajaloolised rahvad asusid looduse poolest rikkastel maa-aladel. Balkani poolsaar, kus arenes Euroopa vanim kultuur, on kehv kiltmaa. Pikuti ja põigiti läbivad Hellast mäed, jaotades ta maakondadeks, mille vahel vanal ajal läbikäimine oli väga raske. Maapind oli põlluharimiseks soodus ainult kohati, sellepärast oli vanemaist aegadest põlluharimise kõrval helleenidele tähtsaks ülalpidamiseallikaks karjakasvatamine, ka aiandus ja mesilastepidamine.

Balkan on ümbritsetud merest. Meri, mis rikas saarte poolest, meelitas elanikke väljasõitudele ja võimaldas tööstuse ning kaubanduse arengut, takistades ühtlasi vaenlase lähenemist. Võrdlemisi korralikud viimasajud niisutasid maapinda, polnud tarvet kunstliku niisutamise järele. Hellase loodus ei nõudnud elanikelt oma tarvete rahuldamiseks küll mitte üleliigset jõupingutust, kuid hellitas küllusega ainult neid, kel korda läks koguda suuri rikkusi. Niipea kui rahva arv suurenes, ei käinud hästi rahvahulkade käsi; nad pidid leppima kas väga väikeste sissetulekutega või välja rändama kodumaalt.

Hellas jagus kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekamaaks. Põhja-Kreekamaal oli kaks maakonda:

Tessaalia ja Epeiros. Kesk-Kreekamaa tähtsamad maakonnad olid Boiootia ja Attika. Kesk-Kreekamaalt viis ainult üks parem tee Põhja-Kreekamaale, nimelt Thermopylai kitsaste. Lõuna-Kreekamaa võttis enda alla lõunas asuva poolsaare ja kandis Peloponnesose nime; tähtsamateks maakondadeks olid siin: Lakooni(k)a, Messeenia ja Eelis.

**Balkani vanim kultuur ja helleenid.** Helleenid polnud Balkani poolsaare vanim rahvas. Siin elasid enne neid rahvad,



Freskomaale ja vaase Kreeta saarelt.

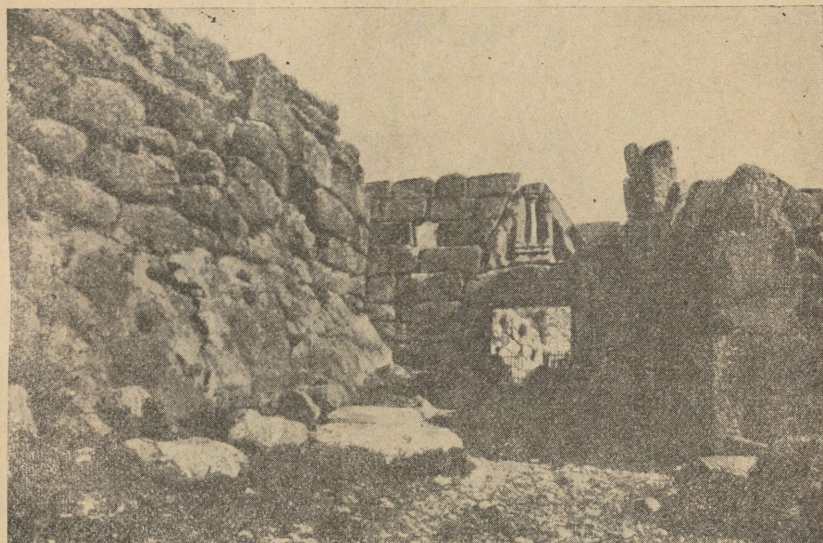


Pronksist põuenuga.

kellest need, kes on asunud Peloponnesoses ja Kreeta saarel, juba 2000 a. e. Kr. olid saavutanud kõrge kultuurilise taseme ja olid läbikäimises Idamaa ajalooliste rahvastega. Veel aastat 50 tagasi ei teatud sellest Euroopa vanimast kultuurist peaaegu mitte midagi. Möödunud sajandi II poolel võeti arheoloogide Schliemann'i ja Evans'i energilisel juhtimisel ette kaevamisi muinasloolise Trooja asupaigas Väike-Aasia rannikul, Kreeta saarel ja Peloponnesoses, Mückeene asupaigas, ja avati huvitavad leiud.

Trooja asupaigas selgus, et seal on 9 korda varemle tekkinud uus asula. Vanemaist kihtidest on leitud kivist tarbeasju, pealmistest — pronks-tarbeasju, keraamika tooteid, pronksist, kullast ja hõbedast ehteid jne.

Mükeene asupaigas avati linna kindluse või akropolise varemed kuulsa „lõvide värava“ linnamüüris. Lõvide värava laius on olnud umbes 4 m. Värava kohal on asunud üksik 5 m pikkune kivi, mille reljeefis on välja raiutud 2 vastamisi seisvat lõvi, nende vahel suur kivisammas. Kuningate kalmistuis on leitud mumifitseeritud laipu rikkaliku surnukaasavaraga, milles valitsevad pronks- ja kuldajad. Nii on seal leitud pronksist põuenuga kuld- ja hõbekaunististega, mõõku, kullast surnumaske jne.



„Lövide värav“ Mükeenes.

Kogu vanima kultuuri keskkohaks paistab aga olnud Kreeta saar, kust on leitud Knosose kuningalossi varemed. Kuningliku perekonna eluruumide kõrval asuvad leitud lossis töökojad, saun korraliku kanalisatsiooniga, isegi koolituba õpilaste pinkidega. Lossist leitud esemeist väärivad tähelepanu keraamikatooted ja metallist ning kivist vaasid, mis on rikkalikult kaunistatud. Kreetalt on leitud ka kivitahvleid kirjutistega, mida aga seni veel ei osata lugeda. Selle Balkani vanima kultuuri hävitasid arvatavasti helleenid.

**Helleenid.** Nad tulid Balkanile üle Doonau suguharudena, millistest tähtsamad olid joonlased ja doorlased.

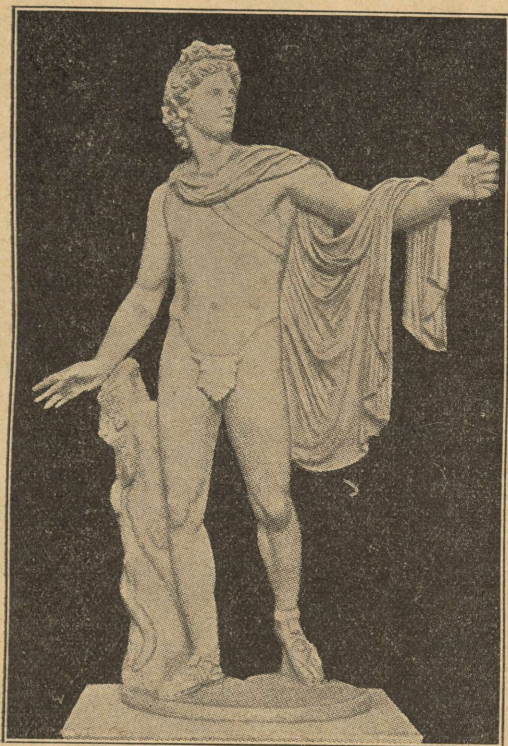
Joonlastest arvatakse, et nad 1600. a. ümber ette võtsid vallutusretki Kreetale ja hävitasid sealsed asulad. Kuid nad ei jäänud sinna peatuma ja Kreeta kultuur ärkas uuesti. Umbes a. 1200 võtnud ette Kreetale ja Peloponnesosse vallutusretki doorlased, tulles põhjast, ja hävitanud Balkani vanima kultuuri lõplikult.



Zeus

Rahutud ajad keetsid Balkanil kuni 1000. aastani. Kuni 1000 a. e. Kr. arvatakse eelajaloolist aega Hellases. Sellest kreeklaste muinasajast on säilinud palju muinasjutte ja kaks suurepärast lugulaulu: Ilias ja Odüsseia, mis ajaloolisel ajal, kui kreeklased olid omandanud foiniiklastelt kirjutamisoskuse, koguti ning üles kirjutati. Muinasjutud ja lugulaulud tutvustavad meid kreeklaste usuga ja nende elu-oluga eelajaloolisel ajal.

Usk ja jumalad. Kreeklased uskusid, et ükski tegu maa peal ei sünni jumala tahtmiseta, et jumalaid asub igal pool: taevas ja maa peal, allikais, jõgedes, metsades, mägedes. Kreeklased andsid oma jumalaile inimeskuju; nende silmas olid jumalad ainult täielikumad inimestest. Isegi inimeste nõrkused ja vead ei puudunud jumalail: nad olid kadedad, petsid üks-



Apollon.

teist, võitlesid üksteisega. Kuid jumalad olid vägevamad ja ilusamad inimestest, ka olid nad surematud.

Jumalaid oli kreeklastel väga palju, kuid peajumalaid oli 12, kes kõik asusid nende arvates Olümpose mäel Põhja-Hellases. Peajumal Zeus oli maailma isa. Tema võimas käsk maksis nii jumalate kui inimeste juures. Temast olenes taevanähtuste vaheldumine, ta käsutas tormi ja äikest, saatis sigitava vihma ja purustava rahe ja pildus kardetud välku. Zeusi abi-kaasa — Hera kaitses perekonnarahu.

Kreeka tähtsamate jumalate hulka kuulusid ka Zeusi lapsed. Pallas Athena oli tema peaajust sündinud tütar. Ta oli sõjajumalatar, kunsti ja teaduse kaitsja. Zeusi poeg Apollon oli muusika-, luulekunsti- ja ennustusejumal. Tütar Aphrodite oli armastuse- ja ilujumalatar. Poeg Hermes oli jumalate käskjalg, kes teatas jumalaile ja inimestele Zeusi kui ka teiste jumalate otsused.

Poseidon oli merede valitseja. Sügaval meres asus tema kristallpalee. Sealt sõitis ta välja kuldvankril, mille ette olid rakendatud kuldlakalised hobused, ja kihutas läikivatel voogudel üle vetepinna, kuna teised merejumalused ta ümber mänglesid. Meremeestele võimaldas ta õnnelikku sõitu, aga vahel hirmutas neid merepeletistega või käsutas vooge neelama laevu.

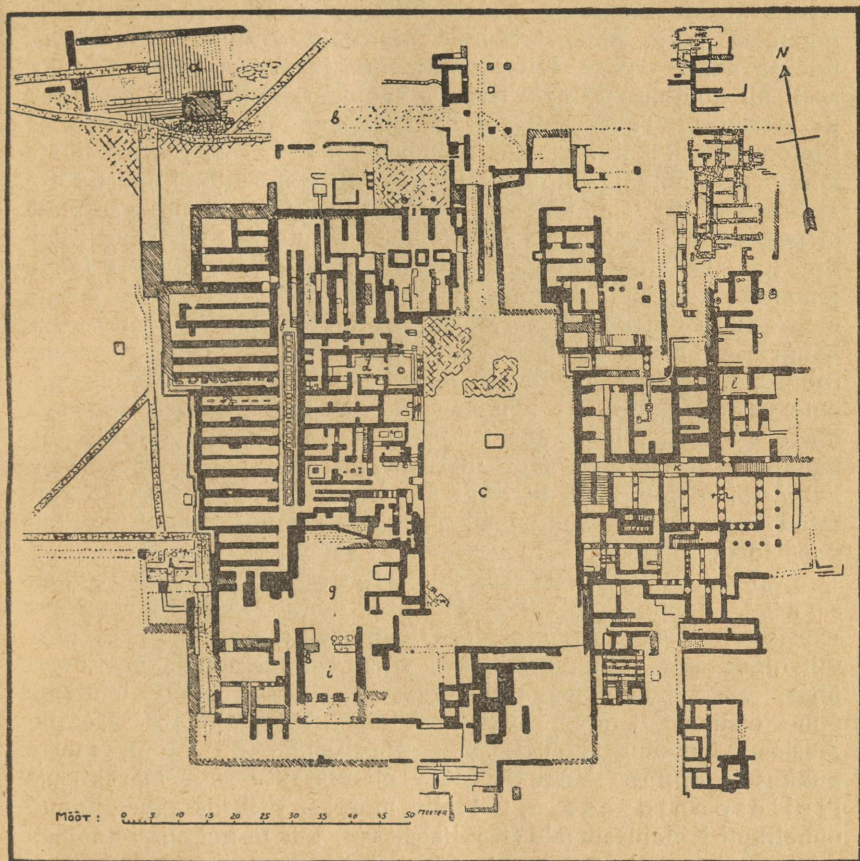
Helleenid uskusid hinge surematusse. Surnuteriik oli jumala Hades'e valitseda. Sissekäiku valvas kolme peaga koer Kerberos. See laskis küll kõiki allmaailma, kuid tagasi ei lasknud ta kedagi. Allmaailmas jõid hinged Leete jõest unustust kõigele maisele. Siis läksid nad kohtu ette; Hades oma abilistega otsustas nende üle: õiged hinged juhiti elüüsiu- misse, õndsate saartele, kus valitses igavene kevad; pahad vaimud saadeti põhjatusse Tartarosesse, põrgusse, kus igäühte tema süü kohaselt karistati. Enamus surnuist, kes olid maa- pealses elus teinud nii head kui kurja, eksisid ringi kreeklaste arvamise järgi allmaailmas varjudena; nende olemine oli igav ja lohutusetu.

Hea vahekorra alalhoidmiseks jumalatega ja neilt abi nõutamiseks pöördusid kreeklased jumalate poole palveis ja ohverdasid neile.

**Kangelased.** Peale jumalate uskusid kreeklased kangelasi. Need sündisid inimese ja jumala abielust, olid üliinimese jõuga, kuid surelikud; pärast surma said nad elüüsiu- misse või koguni jumalate juurde Olümposele.

Tähtsaim kangelane oli Herakles, Zeusi ja Teebai kuninga tütre poeg. Juba hällis kägistanud Herakles kaks madu, kes tahtnud teda hävitada. Suureks saanud, sooritanud Herakles 12 vägitegu. Ta surmanud lõvi, kes olnud suureks nuhtluseks karjadele; üheksa peaga maol hüdral, kes samuti toonud hävitust karjadele, lõõnud ta pea otsast; ta surmanud kohutava Niemea lõvi, kelle peale pole hakanud ükski sõjariist; ta puhastanud üheainsa päevaga hiiglalauda sõnnikust, mis mahutanud endasse 3000 veist ja mida hulga aastate jooksul keegi polnud puhastanud; ta toonud ära Hispaaniast veistekarja, mida kaitse- sid kolme keha ja peaga, kuue käe ja jalaga hiiglane ning

kahe peaga koer. Oma teekonnal seadnud ta mõlemale poole merekitsust, mis lahutab Euroopat Aafrikast, kaks kõrget kaljut „Heraklese sambad“, millist nime Gibraltari kaljud kandsid kogu vana-aja. Allmaailmas võitnud Herakles kolme peaga põrgukoera Kerberose jne. Kuid Heraklese elu ei lõppenud



Knosose lossi plaan; seda lossi peetakse muinaslooliseks Minotauruse labürindiks.

õnnelikult. Ta surnud hirmsais valudes; pilv kandnud ta jumalate juurde Olümposele.

Teine kangelane, Theseus, merejumala ja Ateena kuninga Aigeuse poeg, on ka korda saatnud palju vägitegusid. Maratoni metsas (Attikas) tapnud ta hirmsa metshärja, kes määratu suurt

kahju teinud põldudele. Siis surmanud ta õudse teeröövli Perifetese ja tapnud mändide painutaja Siinise, kes rändajaid kinni püüdes nad kahe mahapainutatud männiladva külge sidunud ja puud siis jälle üles lasknud, nii et õnnetu kaheks lõhki kisti. Aga Theseuse tähtsaim vägitegu olnud Minotaurose mahalöömine. See inimese kehaga ja looma peaga koletis asunud Kreeta saarel määratu suures hoones, labürindis, millel olnud lugematu palju käike. Sellele murdjale viidud Ateenast iga üheksa aasta tagant seitse noormeest ja seitse neidu ohvriks, sest nii nõudnud Minos, Kreeta kuningas, kelle võim maksnud ka Ateenas. Theseus kavatsenud ise minna Kreeta saarele, et Minotaurost hukata. Aigeus palunud poega tagasi tulles laevale lehvima panna valge lipp, kui ta ettevõtte õnnestub. Minose tütre Ariadne abiga läinud Theseusel tõesti korda Minotauros surmata ja põgeneda saarelt oma saatkonnaga. Kuid ta unustanud valge lipu laevale lehvima panemast ja et Aigeus kaugelt poja laeva leinalipuga näinud liginevat, järeldanud ta sellest poja surma ning kukutanud enese merre, millest mere nimi tulevatki. Ka kangelase Theseuse elupäevad lõppenud traagiliselt. Ta oma rahvas, ateenlased, avaldanud talle rahulolematust, millele kangelane vastanud troonilt lahkumisega. Seejärel asunud Theseus ühele saarele, kuid sealne kuningas pidanud teda oma aujärjele hädaohlikuks, meelitanud ühel päeval saarel olevale kõrgele kaljule ning tõuganud ta sealt alla sügavusse. Theseuse purustatud laip maetud kalju jalale, kangelase mõök ja oda pandud ühes temaga hauda.

„Muinasjutus „Argosõitjad“ jutustatakse kangelasest Jasonist. Jumalate käskjalg Hermes toonud kuninglikust soost vaeslastele, Friksole ja Hellele, Olümposelt jäära, kelle nahk ning vill olnud selgest kullast ja kes võinud lennata linnuna kõrgel õhus. Sellel imeloomal pidid vaesed lapsed maailma lendama õnne otsima. Kuid merekitsuse kohal, mis lahutab Euroopat Aasiast, hakanud Hellel süda pööritama, nii et ta merre kukkus ja uppus. Veel tänapäev nimetatakse seda merekitsust Hellepontoseks, s. t. Helle mereks. Friksos aga jõudnud õnnelikult Kolchisemaale (Kaukaasiasse) kus ta kohaliku kuninga Aietese juures leidnud sõbraliku vastuvõtu ning saanud selle väimeheks. Kuldvillaga jäära ohverdanud Friksos Zeusile tänuohvriks ja riputanud tema villaku pühasse hiide suure tamme külge ning seadnud tuldpurskava lendmao talle valvajaks. Seda kuldvillakut peeti kalliks, õnnistustandvaks varanduseks nii Kolchises kui ka Hellases. Kangelane Jason oligi see, kes Kreekamaalt teele asus jumalate kinki võõrsilt ära tooma. Laevaehitaja Argos ehitas talle laeva, sel Argo-laeval asus Jason teiste tähtsate meeste saatel teele. Palju vintsutusi saavad argosõitjad tunda, aga jumalatar Pallas Athena abiga jõuavad

nad siiski pärale. Ka Kolchises tuleb neil võidelda suurte raskustega, ainult kuningatütre Medea abiga läheb neil korda kätte saada kuldvillak..

**Lugulaulud.** Kangelastest jutustades kujutavad kreeka muinasjutud rahva võitlust loodusega ja nendes kajastub helleenide ettevõtlik vaim. Veel suuremal määral ja huvitava-



Laokoon.

malt kui muinasjuttudes on Hellase eelajalooline aeg leidnud käsitlemist nende lugulauludes „Ilias“ ja „Odysseia“. „Iliast“ ja „Odüsseiat“ nimetatakse ka Homerose lauludeks, sest kreeklased uskusid, et Homerose-nimeline luuletaja need on kirjutanud.

„Iliases“ ja temaga seotud lauludes jutustatakse Trooja sõjast, millest osa võtnud kogu Kreekamaa. Tol ajal valitsenud Troojas, Väike-Aasia rannikul, kuningas Priamos. Üks tema poegadest, Paris, Kreekamaal viibides röövinud Sparta (Pelo-

ponnesoses) kuninga abikaasa, ilusa Helena. Seda teotust kätte maksma tõtanudki kreeklased, eesotsas vürst Agamemnon ning kangelased Odüsseus ja Achilleus. Sõda kestnud 10 aastat. Sellest sõjast võtnud ka jumalad osa, muist neist hoidnud kreeklaste, teised troojalaste poole; nad võtnud isegi otseselt osa taplusest. Sageli katsutud sõjas jõudu kahevõitluses. Nii võidelnud vastamisi Achilleuse sõber Patroklos ja Trooja kangelane Hektor, kes olnud ka üks Priamose poegadest; võitluses langenud Patroklos. Nüüd tõotanud Achilleus hirmsat kättemaksu sõbra eest. Kahevõitlus Achilleuse ja Hektori vahel olnud väga äge ja langenud Hektor. Achilleus põletanud oma sõbra laiba suurte auavalduste saatel ja matnud tuha, ehitades kalmule mälestussamba. Ta ise leidnud külma haua, see olnud jumalate soov. Viimaks ehitatud kavala Odysseuse nõu järgi määratu suur puuhobune, mille sisemusse pugunud 30 kreeka sõdurit, kuna teised laevadel merele purjetanud. Üks mahaäänud kreeklane jutustanud troojalastele, et hobune tehtud Trooja kaitsejumalale lepitus-ohvriks; kui ta viidavat tervelt linna, siis muutuvat Trooja võitmatuks. Küll hoiatanud üks preester, nimega Laokoon, troojalasi kreeklaste kavaluse eest. Aga kaks madu, Pallas Athena saadetud, mässinud endid Laokooni kahe poja ümber; Laokoon rutanud poegadele appi, siis haaranud maod ka tema kinni. Troojalased viinud hobuse linna. Öösi tulnud kreeklased hobuse sisemusest välja, avanud linnavärvad ja lasknud merelt tagasitulnud kreeka sõdurid linna. Kreeklased süüdanud linna põlema, tapnud troojalasi, vabastanud Helena ja sõitnud rikkaliku sõjasaagiga tagasi kodumaale.

Lugulaulus „Odüsseia“ jutustatakse kreeka kangelase Odysseuse eksisõitudest koduteel Trooja sõjast oma vürstiriiki Itakale. Odysseus eksinud 10 aastat. Merel vintsutanud teda maru, uputanud ta kaaslasi, juhtinud laevad tundmatuile saartele. Kord sattunud ta sõõrsilm Polyfemose juurde, kes ähvardanud neid kõiki tappa. Siis tarvitanud Odysseus kavalust. Ta jootnud Polyfemose purju ja torganud terava tulise kepiga ta silmad peast. Siis sidunud ta Polyfemose lambad kolmekaupaga kokku ja käskinud oma kaaslastel iga keskmise lamba kõhu alla pugeda ning nende suure villa küljes rippuda. Enese peitnud ta suurima oina kõhu alla. Pime Polyfemos kobanud koopast lahkuvaid lambaid ainult seljast. Nii vabanenud koopast Odysseus oma kaaslastega. Kord juhtunud ta jälle tundmatule faiaakide maale, jäänud väsinult magama palmipuu alla. Samasse kohta tulnud kuninga tütar Nausikaa oma teenijatega pesu pesema. Odysseus teeb tutvust Nausikaaga ja saab talt süüa, ilusad riided selga ja nõusoleku faiaakide kuninga paleesse tulemiseks; faiaagid korraldavad võõrale uhke

vastuvõtu ja saavad ta rikkalikkude kinkidega teele kodumaale. Kodus oodanud Odysseust tema truu abikaasa Penelope. Hoolimata sellest, et Penelope ise ja kõik inimesed olid kurval arvamusel, et Odysseus on hukkunud tagasisõidul Troojast, tõrjub Penelope tagasi teda austajate vürstide kosimised. Ta seletanud, et peab enne Odysseuse isale surmarüü kuduma ja alles siis, kui see valmis, võib ta uuesti mehele minna. Ta kudunud päeval suure hoolega, kuid õõsi harutanud oma päevase töö üles. Nii ei saanudki riie valmis. Viimaks jõudnud Odysseus koju Itakasse ja maksnud kätte Penelope kosilastele.

### Achilleuse kurtmine.

(Achilleuse sõprustunnete kirjeldus on ilusamaid lehekülgi „Iliases“, ühtlasi tutvustab see katkend kreeklaste relvade ja kunstikäsitööga.)

Kuuldes, et Patroklos langenud, ilmus Achilleuse silme ette õõ; mõlema käega võttis ta musta tolmu ja riputas seda endale pähe, näole ja riietele. Siis viskas ta enda, nii pikk kui ta oli, maha ja kiskus oma juukseid. Achilleus ulgus nii hirmsasti, et tema ema<sup>1)</sup> oma halli isa Nereuse kõrval meresügavuses istudes nutja häält kuulis ja ise nii valjusti nuuksuma hakkas, et tema hõbekoobas peagi nereiididega<sup>2)</sup> täitus kes kõik endale vastu rindu peksid ja ühes temaga leinakaebust algasid. „Häda mulle, vaesele,“ hüüdis see oma õdedele, „häda mulle, õnnetule kangelas-emale, et ma nii suursuguse vapra poja olen sünnitanud! Ta kasvas nagu taim, mille eest hoolitseb aedniku käsi, nii saatsin ta laevale Trooja vastu; aga kunagi ei näe ma teda enam; kunagi ei lähe ta enam Peleuse paleesse tagasi, ja seni kui ta veel päikesevalgust näeb, peab ta niisugust piina kannatama. Ometi tahan oma armast last vaatama minna, tahan kuulda, milline mure on tabanud teda!“ Nõnda rääkis jumalatar ja tõusis ühes õdedega läbi lõhestatud voogude rannale, tõusis laevade lähedal maale ja ruttas nuuksuva poja juurde. „Laps, miks sa nutad? Kes kurvastab su südant?“ Achilleus vastas raskel ohkel: „Mis aitab mulle see, kui on põrmu langenud minu Patroklos, keda armastasin nagu oma pead! Minu toredad relvad, minu auannetus, mille jumalad sinu pulmapäeval Peleusele kinkisid, on temalt ta mõrtsukas Hektor röövitud. Süda keelab mul elavate seas kõndimast, kui mitte Hektor minu piigiga läbipistetult oma elu ei anna.“ Nuttes vastas Thetis: „Ah, liiga ruttu närtsib su elu, mu poeg, sest varsti peale Hektori surma on ka sinule määratud ots. Kuid hommikul vara, päikese tõusul, toon ma sulle uue varustise, mille Hephaistos<sup>3)</sup> ise on septsenud“. Nõnda rääkis juma-

1) Achilleus oli merejumalatar Thetise ja kuningas Peleuse poeg.

2) Nereiidid — merejumalused.

3) Hephaistos, Zeusi ja Hera poeg, visati lonkamise pärast taevast alla, kuid Thetis kasvatas ta üles; ta on tulejumal ja kunstikuulus sepp.

lanna ja käskis oma õdedel mererüppe tagasi minna. Ise aga ruttas Olümpose tulitööde jumalat Hephaistost üles otsima.

Thetis leidis Hephaistose tema paleest, mille lonkav kunstnik ise oli endale vasest ehitanud, higiniselt ja täies tööhoos oma lõõtsade juurest. Merejumalatari nähes hüüdis ta rõõmsalt: „Õnn minuga, sest ometi kord on minu majja tulnud surematuist kõige suursugusem, kes minu, vast-sündinu, millalgi hukatusest päästis. Seal kummitud koopas septsesin ma igasuguseid kunstlikke riistapuid — sõlgi, sõrmuseid, kõrvaehteid, juuksenõelu, kõiksugu kette ja meie ümber vahutas ookeani mähisev voog. See minu päästja tuleb nüüd mulle külla“. Nõnda rääkis tahmane jumal, tõusis longates alasilt, sulges mitmesugused riistapuud hõbekasti, pesi siis käsnaga oma käed, silmad, kaela ja rinna ja lonkas kuube selga pannes virkade ümmardajate toetusel toast välja. Need ümmardajad polnud loodud olevused, kuid ometi elasid nad; täis nooruskenadust oli ta nad kõik kullast septsesunud ja neile omadusteks andnud jõu, aru, hääle ja kunstimeele. Nobedail jalul tõttasid nad oma isanda juurest minema, tema aga võttis endale toreda tooli, istus Thetise kõrvale ja päris: „Auväärne jumalanna, mis toob su minu eluasemetele? Ütle, mis sa nõuad, kõike lubab sulle minu süda“.

Siis palus Thetis teda ta põlvede ümbert kinni võttes, valmistada oma varajaselt närtsivale pojale Achilleusele, seni kui ta veel elab kreeklaste kaitseks, kiivri, kilbi, raudriide, jalakatteid ja pahklude varjusid; sest tema surematuult saadud varustise, mis tal varem oli, on tema langenud sõber Trooja ees kaotanud. „Julgust, suursugune jumalanna!“ vastas temale Hephaistos, „sinu süda ärgu muretsegu selle pärast. Valmistan talle varustise, mis teda peab rõõmustama ja mida nähes nii mõnigi surelik imetleb!“ Nõnda rääkis ta, ja oma ääsi ette koperdades pööras ta lõõtsad tulle ja laskis neil täie jõuga töötama hakata. Tükki kakskümmend neist saatsid oma vägevad tuuled ahjudesse, kuna vask, tina, hõbe ja kuld seisid vägevatel pannidel sulamas. Siis seadis ta alasi pakul korda, võttis parema käega oma suure vasara ja pahemaga tangid. Ja nüüd hakkas ta taguma ja vormis kõigepealt hiigelsuure ja tugeva kilbi viiest kihist, hõbedase kandme ja kolmekordse hiilgava äärega. Kilbi kummile kujutas ta maa, voogava mere, taeva ühes päikesega, kuu ja kõik tähed; edasi kaks õitsevat linna, üks täis pulmapidu ja joomist, rahvakogumistega, turuga, tülitsevate kodanikkudega; teine — kahe väe poolt ümber piiratud: müüride vahel naised, lapsed, tudisevad hallpead. Teisel poolel lahingumõll, haavatud, võitlus korjuste ja varustise pärast. Edasi löi ta kobeda legendiku, kus talupojad oma härgade ja atradega, viljapõld lõikajatega, kõrval tamme all valmis eine; edasi viinapuuaed mustade marjakobaratega; marjakorjamisaeg: noormehed rõõmutsevad ja roosapalgelised neitsid kannavad marju ilusates korvides; keset hulka kõnnib poiss kannelt mängides, kelle ümber tantsivad teised. Veel löi ta kena karjamaa, kus liikusid hõbedaste lammaste karjad ja kus olid aiad, onnid, lauad jne. Kilbi äärmisel veerel lookles ookeani voog maona.

Kui kilp valmis, septses ta sõjarüü ja andis talle heledama värvi,

kui on tulel; siis tegi ta raske toreda kiivri, selle peale kuldse karvatuti ja lõpuks säärevarjud kõige peenemast tinast. Kogu selle varustise pani ta Peliidi ema ette hunnikusse. See aga võttis asjad, tänas ja viis hiilgava relv-ehete oma jumalikkude kätega ära, kullina ruttu Olümposelt alla tõtates.

Esimesel hommikuvalgel oli ta oma poja juures tagasi, kes ikka lamas veel nuttes oma sõbra Patroklose laibal. Ta pani relvad Achilleuse ette maha, nii et kõik need imeasjad ühte kobarasse kokku varisesid. Peliidil välkusid silmad laugude all tuleleegina, välkusid vihast ja rõõmust, ta tõstis toredad jumalaannid üksteise järele üles ja joovutas kaua neid vaadeldes oma südant. Siis hakkas ta uute riistadega varustuma ning lahkus lahinguväljale.

(„Ilias“.)

1. Milline varustis oli kreeka sõduril?
2. Millest valmistasid kreeklased relvad?

### Patroklose suripidu.

Niipea kui Achilleus oma vaenlase laibaga jõudis laevade juurde, laskis ta selle Patroklose aseme juurde silmili põrmu panna. Sel ajal võtsid kreeklased endil varustise ümbert ja istusid tuhandete kaupa Achilleuse laeva juurde, pidulikule suursöömingule. Tapeti härgi, lambaid, sigu, ja Achilleus laskis sõduritele valmistada toreda söömaaja. Vastupuikleva kangelase enda viisid tema kaaslased sõbra laiba juurest kuningas Agamemnoni telki. Siin oli suur veenõu tulele pandud lootes suuta Achilleust sinnamaale viia, et ta verise lahingutolmu oma liikmeilt loputaks. Tema oli aga kangekaelselt vastu ja vastas suure vandega: „Ei, nii tõesti kui Zeus elab, vesi ei pea enne minu lagipead niisutama, kui olen pannud Patroklose tuleriidale, kui olen lõiganud oma juuksed ja kadunud sõbrale ehitanud mälestussamba! Homme aga lase metsast puid raiuda, vürst Agamemnon, ja muretse kõige eest, mis minu sõbra matusteks vaja läheb!“ Kui koit algas, siis lahkusid mehed ja hobueeslid Agamemnoni telkidest. Ida metsastelt kõrgustikkudelt raiusid nad maha kõige pikemaid puid, lõhkusid nad ja ladusid hobueeslite selga. Need traavisid kandamitega alla laevade juurde, ka mehed kandsid puupakke õlal ja mererannal pandi kõik ritta maha. Nüüd käskis Achilleus endale varustise ümber panna ja hobused vankrite ette rakedada. Varsti hakkas leinarong liikuma: vürstid, sõdurid ja vankrijuhid oma hobustega ees; tihe hulk jalaväge tuhandete kaupa järel. Keskel kandsid Patroklost tema sõjakaaslased ja sõbrad; laip oli üleni kaetud juustega, mida nad enestelt olid lõiganud ja surnu peale raputanud; laiba järel kõndides kandis Achilleus ise tema pead, olles sügavas leinas. Kui nad jõudsid sinna paika, mille Achilleus oma sõbrale oli hauakohaks valinud, panid nad kandraami surnuga maha ja kogu metsatäis puid toodi kokku tuleriidaks. Achilleus asus seljaga riida poole ja lõikas oma

pruunilokilised juuksed maha ning pani nad sõbrale Patroklosele kaasa Hadesesse kandmiseks. Agamemnoni käsul läksid sõdurid laiali ja ainult matjad vürstid jäid kohale. Siis hakkasid nad üles laduma päratu suurt riita mahavõetud ning laasitud puutüvedest. Üles otsa panid nad kurval südamel laiba. Siis nülgisid nad tuleriida juures hulk lambaid ja sarvloomi; nülitud kehad kuhjati ümberringi, korjus kaeti rasvaga, kanderaami vastu toetati mesi- ja õlikruusid, ka neli elusat hobust visat ägades tuleriidale; siis tapeti majakoertest kaks; lõpuks surmati mõgaga kaksteistkümmend Trooja noormeest, keda valiti vangide seast. Patroklose tuleriit süüdati nüüd põlema, kuna Achilles vahetpidamatult annetas kuldkarikast oma surnud sõbra hingele ohvreid. Koidikul langes puuriit tuhaks kokku. Süte keskel eraldatult seisis Patroklose luud. Achilleuse käsul kustutasid kangelased hõõguva tuha punase viinaga, kogusid pisarail oma sõbra luud kokku, panid need kuldastjasse ja seadsid selle telki üles. Siis võtsid nad ringmõõdu tema mälestussamba jaoks, rajasid tuleriida aseme ümber kivist aluse ja kuhjasid mulla kal-mukünkaks.

Matusele järgnesid surimängud langenud kangelaste auks: võidu-ajamine, maadlemine, võidujooksmine, noolelaskmine ja odaviskamine.

Kirjeldage kreeklaste matusekombeid!

### Odysseus faiaakide juures.

(See katkend tutvustab meid muinasaja kuninga kojaga ja eluga selles; helleenide tööalade ja majandusega, nende külalislahkusega, kuninga ja rahva vahekorraga.)

Linna saabudes seisis Odysseus tänaval ja süvenes toreda kuninga palee vaatlusesse. Kõrgele kütündiv maja säras päikesena. Sügavale sisse lävest ulatusid mõlemalt poolt paksust vasest seinad, millel sinakast terasest simsid. Sisemist ruumi sulges kuldvärav; metallisele alusele tugenevad postid olid hõbedast ja kuldpärgjaga, värava rõngas oli kullast; kuldseid ja hõbedased koerad, Hephaiostose töö, seisis paremal ja pahe-mal pool vahtidena asetatud kuninga eluruumi ees. Saali jõudes nägi ta seal ümberringi peenikeste vaipadega kaetud tugitoole, millistel faiaakide vürstid kuninglikel sööminguil harilikult istusid, sest see rahvas armastas vahetpidamatult süüa ja juua. Kõrgeil aluseil seisis kuldseid raidkujud, esitades noormehi, kel põlevad tulelondid väljasirutatud käes ja kes õistel sööminguil näitasid külalistele valgust. Viiskümmend üm-mardajat oli laiali kogu palees; ühed jahvatasid käsikivil vilja, teised kudusid, kolmandad keerutasid istudes värtnat. Naised on seal sama head kudujad kui mehed merelkäijad. Väljaspool hoovi oli aed, pinna-poollest veerand adramaad, mis oli istutatud täis kõige mahlakama viljaga: pirni-, viigi-, granaadi-, õli- ja õunapuudega; need kandsid vilja suvel ja talvel, sest faiaakide maal puhus alati soe läänetuul, nii et samal ajal

ühes puus õied ilutsesid, kui teises rippus vili. Kõrval ronis mööda maapinda viinapuu, millel üks osa marju päikesepaistel kees, teist osa aednik lõikas, kolmas õitest hakkas paisuma, neljas pikkamisi värvi omandas. Aia teises otsas seisid ilusasti korraldatud peenrad lõhnavate lilledega, ka vulises ruumis kaks allikat, üks vingerdas läbi aia, teine hoovi lähel palee enda juures, millest võtsid kodanikud vett.

Teisel hommikul vara kutsus kuningas Alkinoos rahva linna turule koosolekule; Odysseus pidi teda sinna saatma ja seal istusid nad mõlemad teineteise kõrvale ilusasti tahatud kividele. Vahepeal rändas jumalanna Athena heeroldi näol läbi tänavate ja ajas rahvapealikuid koosolekust osa võtma. Lõpuks täitusid turu käigud ja istmed kokkuvoolunud kodanikkudega. Kõik vaatasid imetledes Laertese poega, kellele Athena oli andnud ebamaise ülevuse kasvult ja kujult. Siis soovitas kuningas oma kõnes rahvale juuresolevat võõrast ja ergutas rahvast temale andma head aerlaeva ühes 52 faiaagi noormehega. Ühes sellega kutsus ta juuresolevaid rahvapealikuid pidusöögile, mis pidi antama võõra auks kuninga palees. Ta käskis kutsuda ka jumaliku laulja Dmokose, keda Apollon lauluandega oli õnnestanud ja kes pidi oma vaimustava lauluga rõõmustama külaliste südameid.

(„Odüsseia“.)

1. Kuidas näis üks kreeka kuningaloss?
2. Mida kasvatati aedades?
3. Milliste laevadega sõideti merel?
4. Kuidas suhtusid kreeklased külalistesse?

## 2. Hellas ajaloolisel ajal: Sparta ja Ateena.

1000 a. e. Kr. ajalooliste riikide tekkimine.

776 a. „ „ esimene olümpiaad ja ajaarvamine.

500 a. „ „ Sparta hiilgeaeg.

**Kreeka riigid.** Umbes 1000 a. e. Kr. leiame helleene nende ajaloolisis asupaigus ja neil on juba riigid. Hellase mägine maapind, kaugele mandrisse ulatuvad lahed ja käärud ei soodustanud suurriigi tekkimist. Hellases tekkisid väikeriigid. Esmalt elas rahvas külades, pärastpoole tekkis suurematest küladest linn, mille ümber ehitati müür ja mis omandas riigikeses juhtiva seisukoha. Et riigikese keskkohaks oli linn, nimetatakse kreeka riike linnriikideks.

Väikeriikide üle valitsesid algul arvatavasti igal pool kuningad, nagu nägime ka lugulauludest ja muinasjuttudest.

Kuid helleenide kuningas ei olnud idamaise piiramatu võimuga valitseja, ta oli kohustatud nõu pidama kõigis tähtsais küsimusis sugukonna-vanematega, kes moodustasid tema nõukogu. Nime-tatakse ka rahvakoosolekuid; rahvas kutsuti kokku, et mõnda otsust teatavaks teha, millele järgnes nõusoleku avaldamine rahva poolt. Poliitilise elu korraldus Hellases ei jäänud aga selleks, mis ta oli ajaloolise aja algul. Me jälgime edaspidi poliitilise elu arengut peamiselt kahe juhtiva riigi juures Hellases, milleks olid doorlaste rajatud Sparta ja joonlaste asutatud Ateenariik.

**Helleenide ühistunne.** Kuigi helleenid riiklikult ei ühinenud, sidus neid kõiki ühine keel, ühine usk ja ühised usukombed. Neil oli ühine pühadus Delfis, Apollonile pühendatud oraakel, kelle kaudu nad uskusid teada saavat jumalate soove. Midagi tähtsat ei võtnud helleenid ette oraaklilt nõusolekut küsimata. Delfi oraakel asus paigas, kus muinasjutu järgi vanal ajal leidis maa-avaus, millest tõusis mürgist auru. Selle lõhe kohal seisis Apollonile pühendatud templis kullatud kolmjalg istumiseks naispreestriale, püütiale, kes mürgise auru mõjul sat- tus isesugusesse vaimustusse ja hakkas rääkima ebaselgeid lau- seid. Neist lugesid preestrid välja jumalate ennustust.

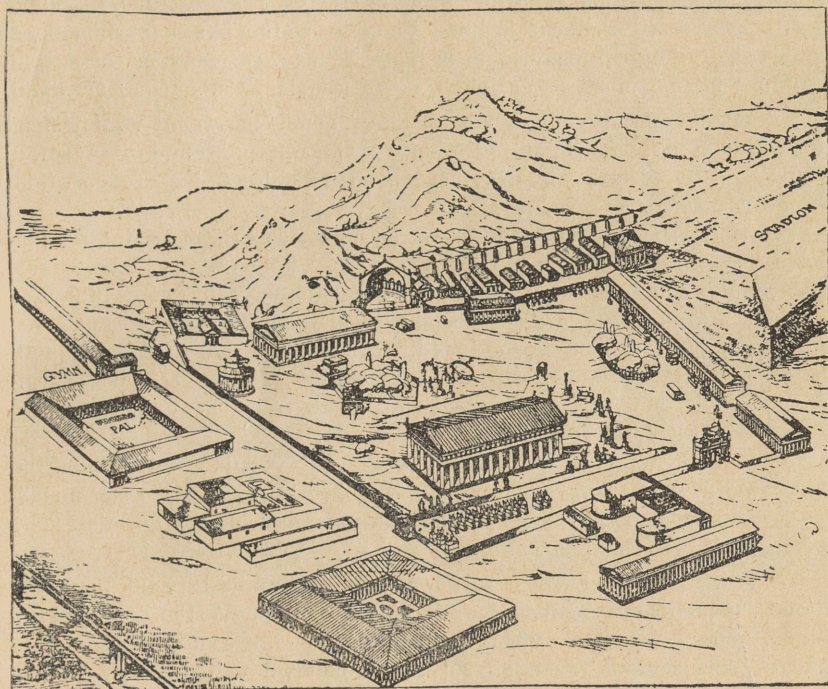
Helleenid korraldasid ühiselt ülemaalisi pidusid. Täht- saim seesugune pidu peeti peajumala Zeusi auks Olümpias, Eelise maakonnas, kuhu voolas siis kokku rahvast igast Hellase nurgast. Pidulised asusid telkides, mis selleks ajaks üles löödi, või lausa taeva all. Keset piduplatsi seisis Zeusi ja Hera marmortemplid. Templite ümber oli püha hiis Zeusi altariga, kus peal pidulised ohverdasid peajumalale. Hiie taga oli staadion võidujooksu jaoks, selle kõrval hipodroom hobustega võiduajamiseks. Peale selle asus seal gümnasion, kus maad- deldi, visati ketast jne. Rahvahulk istus eemal terrassidel ja pidas põnevusega silmas võistlusi. Kirjanikud ja luuletajad lugesid ette oma töid, lauljad ja mängijad esinesid oma kunstis. Pidukordus iga nelja aasta järel. Igatsusega ootas kogu Hellas selle kätejäudmist. Ajavahet mängust mänguni nime- tati olümpiaadiks ja selle järgi arvati aega. A 776 e. Kr. kanti esimesed võitjate nimed Olümpia auraamatusse. Sel- lest algas kreeklaste ajaarvamine.

### Olümpia-pidu.

Kuula! Piduväljalt kostab pasunahäääl, kostab häältekömin ja hüü- deid tuhandest suust. Läänepoolsest väravast tuleb hiilgav rong. Seal on kõigist suurematest linnadest saatkondi, kes toovad kalleid kinke Olümpia Zeusile. Rong liikus piki Zeusi templi sammaskäiku. Keset

piduvälja kerkis altarilt, mis aegade kestel oli muutunud päris tuhamäeks, vägev suitsusammas pilvitusse taevasse; pidu algas pühaliku ohvriga. Surmale pühendatud härg, kullatud sarvedega ja ohvrside-mega otsaesisel, langes preestri hästisihitud kirvehoobi all maha otsekui välgust tabatud. Kaugele kostis ohverdajate pühalik laul. Rahvahulk laulis kaasa, laul oli ju kõigile tuttav, vanemad ja esivanemad olid seda laulnud siinsamas, samade sõnadega ja samal viisil.

Pidu haripunkt aga oli alles tulemas. Kogu Hellase õitsev noorus ja jõulisemad mehed algasid Olümpia Zeusi auks õilsaid võistlusi



Olümpia.

tuhandete pealtvaatajate silmade all. Võistlusemängud kestsid mitu päeva. Iga kreeklane vaatamata seisusele või elukutsele oli tervitatud võistlustel. Ainult pidi ta olema sündinud vabana ja laitmatu elukommetelt.

Iga kord kogunesid pealtvaatajad juba koidikul vara staadioni ümber muruga kaetud mäeküljele. Staadion ise oli umbes kuuesaja jala pikkune liivane väli osalt loomulikkude, osalt kunstlikult ehitatud kerkivate nõlvadega.

Siin püsisid pealtvaatajad kuuma juulikuupäikesese paistel ja alt keerutatava tolmu sees kogu päeva kuni hilise õõni täna, homme ja ülehomme!

Vanemal ajal harrastati üksnes lihtsat võidujooksu piki staadioni. Siis tuli kahekordne jooks ja kestvusjooks kaksteistkümmend korda ümber staadioni. Üle nelja ja poole kilomeetri kiirjooksu! Suurimas erutuses jälgis rahvas pinevat vaadet, kuidas alasti pruunid jooksjad pöörase hooga püüdsid lõppeemärgi poole. Vaevalt võis neid näha tolmuna keerlevas õhivas. Ergutav kisa, rahva mürisev kiitus saatis jooksjaid.

Hiljem muutusid mängud mitmekesisemaks ja vaheldusrikkamaks. Tuli lisaks maadlus. Võitjaks jäi see, kes oma vastase sai kolm korda seljale visata. Toorem maadlusest oli rusikavõitlus. Seileks kaeti käsivarred kaitseks ja käed hoopide andmiseks nahkrihmadega. Suuremaid nõudeid osavusele ja jõule esitas aga maadluse ja rusikavõitluse ühendamine. Juhtus isegi, et võistlejaist mõni surnult ära kanti.

Staadioniga ühenduses oleval hipodroomil harrastati võiduajamist kaarikutes, milline võistlus pidi olema ergutuseks paremate hobusetõugude kasvatamisele. Seda kallist sporti võisid endile lubada ainult kõige rikkamad.

Kõlas pasunate märguhüüd. Kaarikud tormasid jooksu, juhid kihutasid hobuseid suurimale kiirusele. Hirmus mürin täitis õhku ja kõrgele lendas tolm. Häda, kui kerge vanker juhtus kukkuma. Juht võis ohjadesse kinni jääda ja möödatornavate hobuste kapjade all hukkuda. Ka hobused komistasid ja kukkusid. Kehade, kaarikute ja liiva hunnik sulges tee! Pealtvaatajad hüppasid istmelt, unustasid väsimuse, karjusid, tungisid lähemale. Korrapidajatel oli tegemist nende vaoshoidmisega. See oli võistluste erutavaim silmapilk.

Järgnes viievõistlus. Alles viie erineva võistluse edukas sooritamine andis võidu: kaugushüpe, kettaheide raske läätsetaolise metallkettaga, odaviskamine kerge odaga, võidujooks ja lõpuks maadlus kahe kõige edukama võistleja vahel.

Võitjatele sai osaks suurim austus. Hommikul peale mängude lõppu, tänujumalateenistuse järel, võtsid võitjad vastu austusmärgi, ülima, mis kreeklased võisid omandada, — lihtsa õlipuuoksa. See suruti pärjana võitja juustele. Nii ehitult näitasid võitjad end pidulikus rongkäigus rahvale. Nende nimed, samuti nende õnnelikkude isade ja kodulinnade nimed kuulutati pidulikele ning said tuttavaks ja omaseks igähele. Pidusöök ühendas nad veel kord enne lahkuminekut. Siis algas reis tagasi kodulinna, kus ootasid veel suuremad austused. Eluaegne prii ülalpidamine, rinnakuju turuplatsil või templivärravas. Tuli ette, et Olümpia võitjate vabaks sissesõiduks maha kisti osa linnamüüri: linn, kes omas selliseid poegi, ei vajanud enam müüre.

(Janeschitz'i j.)

1. Kelle auks korraldati Olümpia-pidusid?
2. Kes võtsid neist osa?
3. Kui sageli korraldati neid pidusid?
4. Mis tähtsus on a. 776?
5. Milles seisid pidustused?
6. Kuidas suhtuti võitjatesse?

**Rahva töö.** Rahva töö iselaad oleneb peamiselt looduslikest tingimustest. Ka ajaloolisel ajal harisid helleenid põldu, kasvatasid karja, harisid viljapuid, eriti hoogu võttis neil viinapuude kultiveerimine. Nad käisid ka kütimas, kalastamas, pidasid mesilasi, valmistasid tarbeasju, relvi, kudasid riideid jne. Kuid rahva arvu kasvamisega ei suutnud maapinna kehvuse juures need tööalad toita kõiki; tuli anduda suuremal arvul käsitöele. Aga oma inimestest polnud tarvilisel määral kaubatarvitajaid; tekkis tarvidus välisturgude järele. Nii kihutas häda inimesi naabermaadesse otsima kaubaturgudeks ja



Kreeka vaase.

asumiseks soodsaid kohti. Kõige enam rändas välja joonlasi, sest Attika oli rahvarikkaim maakond ja ühtlasi oli temale meri kõige rohkem avatud. Attika rannast oli näha hulk saari; nende saarte kaudu valgusid väljarändajad ikka laiemale ja kaugemale. Foiniiklased, kes nendele saartele olid asutanud kaubaturud, kihutati minema. Joonlaste eeskujul asutasid asulinnu teisedki kreeklased, ka mõisapidamisele andunud spartlased. Kõige pealt okupeeriti Väike-Aasia rannamaad ning rajati asundused, nagu Mileetos, Fokai ja jt.

Igal pool Vahemere kaldail ja saartel tekkis helleenide asulinnu. Sitsiilia saarele asutati Sürakuusa. Lõuna-Itaaliasse asus helleene nii rohkel arvul elama, et seda maad hakati kut-

suma Suureks Kreekamaaks; Tarentum oli siin tähtsaimaid asulinnu. Põhja-Aafrikasse ja Lõuna-Galliase tekkisid asulinnad, samuti Musta mere piirkonda, nagu Byzantion, Olbia jt.

Mitmed helleenide asumaad olid loodusvarade poolest väga rikkad. Nii andsid Krimmi metsad head materjali laevaehituseks, viljarikas Musta mere ümbrus sai Hellasele otse viljaaidaks. Küprose saarelt saadi vaske, Väike-Aasiast tina ja rauda. Asulinnadega olid helleenid saanud turu oma tööstussaadustele. Nüüd löid õitsele Hellases mitmed käsitööd, nagu peente kangaste kudumine villast ja linast, relvade ja tarbeasjade valmistamine; eriti suurt kuulsust võitis kreeka keraamika, mis arenes kunstikäsitööks. Kreeka vaasid, kaetud lakiga ja ilustatud maalidega said välismaail otsitud kaubaks.

**Sparta riik.** Sparta riigi rajajaiks olid teatavasti doorlased, needsamad, kellest arvatakse, et nad 1200. a. ümber lõplikult hävitasid Kreeta kultuuri ja Kreetalt siirdudes Peloponnesosse, lõpetasid ka siinse eelajaloolise kultuuri. Igatahes leiame doorlasi ajaloolise aja algul Eurotase jõe orus Lakoonias. Doorlased röövisid siin endistelt elanikelt maa ja jagasid selle omavahel mõisadeks. Endised elanikud kas põgenesid eest või lasksid end orjastada võitjaist, muutudes nende töötegijaiks (kelootideks). Ainult väike osa endisi elanikke, kes elasid piirimaadel, jäi isiklikult vabaks; need andusid peamiselt käsitöödele, tootes relvi ja muid tarbeasju. Sparta riigi pealinnaks oli Sparta; pealinna järgi hakkasid doorlased ise endid nimetama spartlasteks ja pealinna järgi nimetati nende rajatud riiki Sparta riigiks. Spartlased ise elasid linnas. Nad ei tegelnud põllutööga, samuti käsitöödega; nad olid elukutselised sõjamehed. Nad nimetasid endid parimaiks, aristokraatideks ja moodustasid aadliseisuse. Poliitiline võim riigis kuulus ainult neile, mispärast nimetame Sparta riiklikku korda aristokraatlikuks.

**Sparta kasvatus.** Olles elukutselt sõdurid, oli sõjameheks kasvatamine spartlaste kasvatuspeaülesanne. Et sõjamees pidi olema tugev ja hea tervisega, siis vaadati laps sündimise järel läbi ja jäeti sündinu ainult siis elama, kui ta oli terve. Vastasel korral heideti ta kuristikku hukkuma. Ainult seitsmenda eluaastani jäi poiss koju ema hoole alla, siis pidi ta tulema riiklikku kasvatusmajja. Siin seisid lapsed oma kasvatajate juhatusel all, olid kohustatud neile sõjamehelikku au andma ja nende sõna kuulma.

Kasvatus oli juhitud peamiselt kehalise tubliduse väljaarendamisele. Võimlemine ja sõjaväeline õppus olid

seega nende tähtsamaid õppeaineid. Võimlemisharjutused seisid jooksmises, hüppamises, ujumises, maadlemises, vehklemises jne. Suurimat rõhku pandi keha karastamisele. Lapsi harjutati nälja ja januga, külma ja kuumaga, neid isegi peksti ja nad pidid piitsahoope kannatama ilma ainsagi valumärgita. Kord aastas prooviti avalikult nende vastupanu Artemise templis, pekstes neid piitsaga paljale ihule. Juhtus, et piitsutatav surult maha langes valumärki andmata. Poisid magasid pilliroost asemel, süüa anti neile niivõrd vähe, et nad kõhtu täis ei saanud. Toidu varastamine oli lubatud, kuid mitte end tabadalaskmine. Tabamise korral karistati valjult mitte varguse, vaid saamatuse pärast.

„Pärast sööki,“ jutustab Herodotos „heitis kasvataja pikutama, käskides mõnel poisil laulda või esitades mõnele küsimuse, mis nõudis nupukat vastust; näiteks milline riigimees on parim või kuidas tuleb suhtuda kellegi teguviisisse. Niimoodi harjusid poisid vara tunnetama õilsust ja jälgima kaaskodanike tegevust. Sest kui keegi küsimuse puhul, kes on tubli kodanik või kes seda pole, jäi võlgu vastuse, siis peeti seda rumala ning voorusepüüdetu meelelaadi tunnuseks. Vastus pidi olema põhjendatud ja lühidalt ning kokkuhoidlikult väljendatud; väära vastuse eest sai vastaja karistada.“

Väheste sõnadega ära ütelda palju oli oskus, millest Spartas väga lugu peeti. Tänapäevani hüütakse lühikest ja tuumakat kõnet lakooniliseks. Kunstidest ainukesena oli muusika, mille õpetamisele pandi rõhku. See oli peamiselt laul, mida hariti noorte keskel. Laulud olid isamaalised, neis kiideti õnnelikeks neid, kes olid Sparta eest langenud, aga hurjutati argu ja kujutati viletsana nende elu, kes olid põgenenud võitlusväljalt.

Ka tütarlapse suhtes oli kasvatus eesmärgiks tugev keheline jõud ja sellepärast olid kehaharjutused tähtis ajaviide temale. Tütarlastes hinnati ka lauluoskust, samuti tantsu.

Alles 30. eluaastaga sai spartlane täisõiguslikuks kodanikuks. Kuid ka siis polnud ta vaba, sõjaväeline distsipliin, milles teda lapsest saadik oli kasvatatud, piiras ka nüüd ta eneseavaldusi. Kodaniku õiguste saamisega hakkas maksma kohustus osa võtta ühistest meeste sõõmaaegadest, mis pidid meenutama laagrielu rahu ajal. Peatoiduks neil sööminguil oli kuulus Sparta „must supp“ sealihast, verest, soolast ja äädikast. Joomine oli spartlastele lubatud vaid janu kustutuseks. Et äratada jälkust joomispahe vastu, joodeti mõni ori purju ja näidati teda sellises olukorras poistele.

Spartlased olid suured patrioodid, isamaa-armastus oli nende kõrgeim vorus. Võitlusvalmis olek sõjaks oli kodaniku ülimald kohuseks; vahvus ja surmapõlgamine kroonisid kõige

paremini mehemeelt. Sõtta saates poega ütles Sparta ema: „Tule tagasi kilbiga või selle peal.“ Kilbi mahaviskamine tähendas võitlusest loobumist, mida loeti suurimaks häbiks. Kui sõdur aga võideldes langes, kanti ta tagasi kilbil ja aualduste saatel.

**Sparta hiilgeaeg.** Sparta riik jäi lõpuni truuks oma aristokraatlikule riigikorrale; riigijuhtimine kuulus kahele kuningale, kõrgematele ametnikkudele ja ainuüksi aadlikele, see on spartlastele. Spartlased olid igasuguste uuenduste vastu, sest Delfi oraakel olevat ennustanud, et Sparta püsib vägevana, kuni püsib vana korraldus. Aga oma pindalalt muutus Sparta riik palju. Niipea kui spartlaste arv kasvas ja suuri mõisu kõigile ei jätkunud, hakkasid nad juurde võtma maid. Et nad alati olid sõjavalmis, siis sõdisid nad hästi, vallutades üksteise järele naabruses asuvad Messeenia, Eelise ja teised Peloponnesose maakonnad. Juba a. 500 ümber allus  $\frac{2}{3}$  Peloponnesosest Spartale, see oligi Sparta riigi hiilgeaeg; ükski teine kreeka riik polnud sel ajal nii tugev. Ka vaimses arengus seisis Sparta siis esikohal, andes rea kirjanikke, kellele võistlejaid polnud kõrvutada mujal Hellases.

**Ateena riigi elanikkond.** Ka Ateena riigis jagus rahvas seisustesse. Sugukonna vanemaist ja nende järeltulijaist oli tekkinud kõrgeim kiht, aadliseisus. Nad olid mõisnikud ja nemad võtsid osa riigijuhtimisest, moodustades nõukogu kuninga kõrval. Teised kodanikud moodustasid rahva, deemose, ja teetsesid kas tööstuse ja kaubanduse alal — need olid käsitöölised ja kaupmehed — või olid tegevad põllutöös ja karjakasvatamises — need olid talupojad. Viimastest olid ühed iseseisvad, suurem osa aga mõisasulased. Mõisasulaste käsi ei käinud hästi, ka iseseisvad talupojad elasid vaeselt, sest Attika maapind oli vaene. Viljaikalduste korral sattusid talupojad võlgadesse mõisnikkude juures, need aga võisid maal maksva kombe järgi orjastada talupoegi, kui need ära ei jõudnud maksta oma võlga.

Paremini käis keskseisuse käsi, sest asulinnade rajamisega arenes tööstus ja kaubandus, millele vastavalt tõusis linlaste jõukus. Kuid käsitöölised ja kaupmehed ei saanud avaldada mõju riigi valitsemisele, sellepärast ei rahuldanud neidki nende seisukord.

Veel olid Ateenas kui ka mujal Hellases orjad. Neid pidasid helleenid juba muinasajal.

**Ateena vana riigikord.** Ka Ateena riigis seisis vanimal ajal valitsuse eesotsas kuningas. Aegamööda kiskusid

aga aadlikud oma kätte võimu. See sündis 750. a. ümber e. Kr. Nüüd kuulus valitsuslik võim aadlikest nõukogule ja kõrgematele ametnikele. Kuid Ateena riigikord ei jäänud selleks.

Juba VII sajandil algas Ateenas võitlus aristokraatia (aadlivalitsuse) ja deemose (rahva) vahel. Talupojad ei suutnud leppida oma viletsa seisukorraga, linnakodanikud nõudsid õigust osa võtta linnriigi juhtimisest, et toimetada seda oma seisuse huvides. Üleskirjutatud seadusi polnud, aadlikest kohtunikud mõistsid kohut nii, kuidas heaks arvasid. Rahvas tõstiski mässu eelkõige selle ülekohtu vastu. Nõuti, et vähemalt pandagu kirja seadused, mille järgi edaspidi peaksid käima kohtunikud ja ametnikud. Aristokraatia oli sunnitud vähehaaval vastu tulema deemose nõudmistele ja seaduste üleskirjutamine antudki Ateenas 621. a. Drakoni-nimelise kodaniku kätte. Kuid Drakoni seadused olnud valjud, neist lausunud rahvas, et nad on „verega kirjutatud,“ sest ka väike-sele kuriteole järgnenud raske karistus.

**Solon.** VI s. muutus võitlus aristokraatia ja deemose vahel veel ägedamaks. A. 594 andis valitsus volitused Solonile, kes oli riigi kõrgemaid ametnikke, korraldada ümber seadused, nii et jääksid rahule aadel ja rahvas. Solon võttis ette järgmist. Ta tühistas Ateena valjud võlaseadused, mille põhjal võlauskujal oli õigus orjastada võlgnikku. Ta kustutas talupoegade võlad ja kuulutas vabaks võlgade läbi orjusse sattunud talupojad. Kivitulbad, mis võlatäheks olid püstitatud põldudele, laskis ta maha võtta; välismaale orjadeks müüud ateenlased ostis ta riigi kulul vabaks. Nende abinõudega lootis ta rahuldada talupoegi.

Linnakodanikkude rahuldamiseks reformis Solon riigikorda. Riigi juhtivaks asutiseks jäi riiginõukogu. See töötas välja seaduseelnõud, harutas läbi sõja ja rahu küsimused, kontrollis kõrgemate ametnikkude tegevust jne. Siiani olid riiginõukogust osa võtnud üksnes aadlikud. Solon määras kodanikkude õigused ja kohustused jõukuse järgi. Ta võimaldas ka jõukamatele linnakodanikele osavõtu riiginõukogust. Nii polnud riigi juhtimine enam üksnes aadli asi. Seda enam, et seaduste heakskiitmiseks, sõja ja rahu küsimuste lõplikuks otsustamiseks ning ametnikkude valimiseks kutsus Solon kokku rahvakoosolekud, millest osa võtta võisid kõik Ateena kodanikud 20. eluaastast peale. Ka kuningate päevil ja aadlivalitsuse ajal oli rahvast vahel kutsutud koosolekule, kuid alles Solon tegi rahvakoosoleku alaliseks asutiseks. Tegelikult ei saanud küll vaesed kodanikud rahvakoosolekust osa võtta, sest osavõtu eest ei makstud tasu ja vaene inimene ei saanud teenistusest loobuda. Kuid õigused osavõtuks olid tal. Oli rahvakoosolek seaduse

vastu võtnud, siis hakkas see maksma, kui ei protesteerinud areopaag. Viimane oli asutis, mille moodustasid üksnes aadlikud (ametist vabanenud kõrgemad ametnikud, kelleks võisid olla Soloni korralduse järgi ka ainult aadlikud). Areopaagile kuulus kõrgeim kohtuvõim ja õigus tühistada riiginõukogu ja rahvakoosoleku otsused. Nii ei tähendanud Soloni reformid veel demokraatia (rahvavalitsuse) võimulepääsu, vaid üksnes rahva osavõttu riigi juhtimisest, see on riigi korra demokratiiseerimist (rahvavalitsusele lähendamist). Solonil ei õnnestunud siiski lepitada rahvast aadliga. Talupojad olid oodanud maa jagamist, kuid Solon vabastas neid ainult orjusest. Linnakodanikud nõudsid üheõigust, kuid Solon jättis juhtiva seisukoha ikkagi aadlile (ainult aadlikke valiti kõrgemateks ametnikeks, ainult aadlikud moodustasid areopaagi). Rahul polnud ka aadel, sest ta kaotas palju oma endisest võimust ja varandusest. Solon ise annab oma reformile järgmise hinnangu:

Nüüd on ta vaba, ori endine.

Ja paljusid veel Ateena tagasi ma toonud  
me õnnistatud isamaale neid,  
kel õnnetus on osaks olnud ja seadus nad  
või ülekohtus orjastanud.

Nii mõnigi, kes võlakoorma rõhul  
ja taga-aetult kodutuna põgenes,  
ei emakeeltki enam mäletanud,  
nüüd uue kodukolde leidis.

Kes häbiikke all veel vaevles  
ja isandate hirmu tundes värises,  
on vaba nüüd. Mind aitas võim ja seadus tark,  
et täita sain, mis töötasin enne.

Üks seadus õiglane on maksev kõigile  
ja kohus karistamas kurja.

Ei seda poleks suutnud juht,  
kel kuri nõu ja omakasu hinges.

Kui hunt, kel kannul koortekari tige,  
ma olen kaitsnud end ja püüdnud vaid,  
mis käsib õiglus teha kodanikule,  
et verist kodusõda vältida.

**Peisistratos.** Võitlused puhkesid Ateenas siiski jälle. Üldist rahulolematust tõttas ära kasutama Peisistratos, Soloni sugulane. Paljulubavate kõnedega võitis ta rahva poolehoidu. See määras talle ihukaitseväge, kelle abil Peisistratos vallutas Ateena kindluse akropolise ja ajas laiali endise valitsuse. Ta hakkas Ateena ainuvalitsejaks ehk türanniks, nagu nimetati Hellases piiramatu võimuga rahvajuhte.

Peisistratos oli hea türann, ta edendas kaubandust, rajades uusi asulinnu, parandas teid, seadis sisse Ateenas veevärgi. Oma vastased aadlimehed saatis ta välja kodumaalt ja jagas nende maad maata talupoegadele. Maata inimesi saatis ta veel asumaadesse ja andis neile seal maid. Ka võimaldas ta talupoegadele riikiiku laenu saamist majapidamise korraldamiseks. Ta avas maal kohtud, et rahvas ei oleks sunnitud linnas kohtus käima. Ateena linna laskis ta kaunistada suurte ehitistega. Peisistratos toetas kunstnikke ja kirjanikke. Tema ajast arvatakse kreeka teatri algust. Tema ajast hakati korraldama Ateenas kuulsat Panateneide püha, millele kokku voolas rahvast kogu Attikast, kus esineti luuletustega ja võisteldi spordis, nagu Olümpiaski.

Pärast Peisistratose surma astus tema asemele ta poeg Hippias. Ka tema valitsusega leppis rahvas. Kuid kui aadlikud surmasid ta venna Hipparchose, muutunud Hippias hirmuvalitsejaks. Rahvas polevat kannatanud seda ja kihutanud ta minema (510 a.). Ateena sai jällegi vabariigiks.

**Kleisthenes.** Pärast türannide minema kihutamist ei lõpenud erakondade võitlused. Selles võitluses lahkus Ateena elanikkond kahte leeri: vabameelne erakond nõudis kõigi kodanike üheõigust ja seisis rahvahuvide valvel, vanameelne erakond ei tahtnud enam uuendusi ja kaitses aadlikkude ning teiste rikaste kodanike huvisid. Silmapaistvuse võitis nüüd Ateena riigimeeste hulgas Kleisthenes, kelle türannid kui oma vastase olid välja saatnud Ateenast. Kuigi ta oli aadliku päritoluga, ei pooldanud ta aristokraatia võimutsemist. Veel rohkem kui Solon demokratiseeris tema Ateena riigikorda. Kuna Soloni korralduse järgi riiginõukogu valimistest võtsid osa vaid aadlikud ja jõukad linnakodanikud, andis Kleisthenes valimisõigused kõigile täisealistele Ateena kodanikele, suurendades ühtlasi nõukogu liikmete arvu 400-lt 500-ni. Valimised toimusid 10 valimisringkonna (füüle) järgi. Väga tähtsa seisukoha omandab Kleisthenese ajal rahvakoosolek; seal pidasid erakondade juhid (demagoogid) pikki kõnesid, eriti siis kui nad esinesid parandusettepanekutega ühe või teise seaduse puhul. Kõnelda tohtis rahvakoosolekul küll igaüks, kuid kuulati ainult head kõnelejat, sellepärast esinesidki tavaliselt erakondade juhid. Ametnikke hakati rahvakoosolekuil valima loosiga, neilt päriti ka aru nende tegevuse üle; siin kasutasid jälle kõnelejad võimalust näidata rahvale poolehoidu võitmiseks oma kõne osavust, kas kaitses ametnikku või arvustades tema tegevust.

Vanust aristokraatia asutisist jättis Kleisthenes muutmata kujul alles areopaagi. Tähendab riiginõukogu ja rahvakoosolek

ei saanud veel iseseisvaks. Kleisthenese nimega on veel ühendatud killukohus ehk ostrakism, mida hakati kasutama Ateenas poliitilistest vastastest lahtisaamiseks. See seisis selles, et igal täisõiguslikul Ateena kodanikul oli õigus kirjutada kivi-killule isiku nimi, keda tema kardetavaks pidas riigile. Kui kellegi nimi oli kirjutatud 6000 tahvlikillule, siis saadeti ta Ateena piirest välja 10 aastaks. Selle saatuse osalisteks said Ateenas mitmed riigimehed.

Täieliku poliitilise üheõigusluse saavutas Ateena rahvas suure vabadussõja lõpul, mis on tuntud ajaloos Kreeka-Pärsia sõdadena.

### III. Kreeka-Pärsia sõjad.

500—450 a. e. Kr. Kreeka-Pärsia sõjad.

490 " " Maratoni lahing.

480 " " Salamise võit.

478 " " Ateena liit.

**Sõja põhjusi.** A. 500 ümber e. Kr. said kreeklaste vaenlasteks pärslased. Teatavasti olid pärslased selleks ajaks kujundanud suure riigi; kogu Ees-Aasia ja Egiptus kuulusid kuningas Dareiose võimu alla. Veel tahtis Dareios oma mõju-piirkonda tõmmata põhjapoolset Musta mere rajooni. Seega ühenduses oli tema sõjasõit Põhja-Balkani kaudu sküütide maale. Nüüd pörkasidki kokku kreeklaste ja pärslaste huvid, sest Musta mere ümbrus oli siiani olnud kreeklastele vilja-aidaks ja heaks turuks nende tööstussaadustele. Neid kohti kaotada ei tahtnud helleenid milgi tingimusel. Ka muutus pärslaste maadevallutamistung kardetavaks Hellase iseseisvusele.

Juba Kyrorest saadik allusid kreeklaste Väike-Aasia asulinnad Pärsiale; asulinnad pidid makse maksma ja tarbe korral ka sõjamehi ja sõjalaevu andma. Ei paistnud enam kaugel olevat aeg, kus Pärsia hädaoht ähvardab Hellastki. Alistuda võõrale võimule ei tahtnud aga vabadustarmastajad helleenid.

**Sõja ajend.** A. 500 e. Kr. hakkas vastu rikkaim asulinnadest Mileetos, kihutades minema pärsia ametnikud. Mäss levis kiiresti teistes asulinnades. Mässajad saatsid käskjalad Attikasse, et paluda ateenlastelt abi. Ateenlased võtsid vaimustusega vastu mässu sõnumi ja saatsid 20 laeva teele Väike-Aasiasse. Nii olidki kreeklased asunud sõjajalale pärslastega. Kreeklastele naeratas sõjaõnn algul: nad võitsid pärslasi, piirasid ümber Sardese linna ja põletasid seda, kuid

linna kindlust vallutada nad ei jõudnud. Pärlased aga said abiväge juurde ja asusid siis pealetungile. Nüüd taganesid kreeklased ja linn linna järele langes jälle pärslaste kätte. Mässajaid karistati valjult, Mileetose linn tehti maatasa. Mileetose mäss ja selle mässu toetamine ateenlaste poolt saigi ajendiks pärslaste sõjasõitulede Hellasesse. Kõneldakse Dareiosest, et ta väga vihastunud, kuulda saades ateenlaste abisaatmisest asulinnadele; söögiaegadel lasknud ta alati ühel orjal endale meeldetuletuseks lausuda: „Isand, mõtle ateenlaste peale!“ Tõsiasi jaks jääb, et Dareios hakkas kohe ette valmistuma sõjakäigule Balkanile.

**Pärslaste esimene sõjakäik.** Selle juhatajaks oli Dareiose väimees Mardonius. Mindi üle Hellespontose ja siis Traakia kallast mööda, kuna laevastik merd mööda minnes sammu pidas maaväega. Chalkidike poolsaare kohal tõusis torm, mis pärslaste laevad kaljude otsa paiskas ja nad seal purustas. Pärslaste moonatagavara ja sõjavarustus hukkus ja edasimineku osutus võimatuks. Nii jäid helleenid sellest sõjakäigust puutumata. Küll võitles Mardonius Traakia ja Makedoonia rahvastega, sundis neid tunnustama Pärsia ülemvalitsust ja lahkus siis Balkanilt.

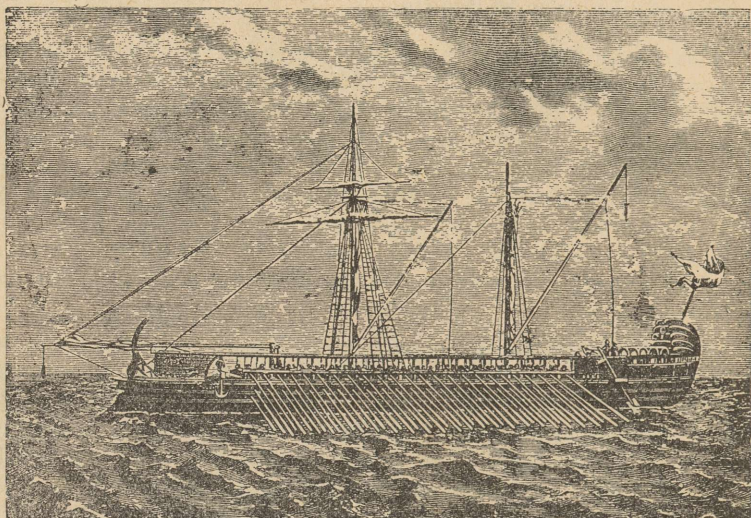
**Maraton.** Kuid Dareios ei loobunud kätemaksutahtest ateenlastele, ka meelitas teda üldse Hellase vallutamine. Nii valmistus ta uuele sõjakäigule. Ette saadeti käskjalad, kes nõudsid kreeka linnadelt alistumise märgiks „vett ja mulda“. Hellases leiduski linnu, kes alandlikult vastu võtsid suure kuninga käskjalad. Aga Ateenas heideti saadikud kaevu ja Spartas kuristikku leidma „vett ja mulda“.

A. 490 läks Pärsia vägi Artaphernese juhatusel otse üle mere Hellast vallutama. Egeuse merel asuvad saared alistusid. Kirjeldamatu suur oli ärevus Ateenas. Nõu pidanud, otsustasid ateenlased vaenlasega võitlusse astuda lahtisel väljal Maratoni juures; vägede ülemjuhatus usaldati Miltiadese kätte. Ühtlasi läkitati kiires korras käskjalg Spartasse abi paluma. Kuid veel enne kui spartlased jõudsid appi, tuli ateenlastel astuda võitlusse pärslastega. Ateenlaste vägi oli paremini varustatud; ateenlased olid ka vahvamad ja osavamad sõdurid kui nende idanaabrid. Pealegi sõdisid ateenlased teadmises, et kaitsevad vabadust ja kodumaa iseseisvust. See teadmine tiivustas neid ja ergutas ohvrimeelsusele. Sellepärast võitsid Maratoni lahingu ateenlased (a. 490); Pärsia väest langes 6400, ateenlasi vaid 192. Veel tänapäeval märgib hauaküngas Maratoni väljal 192 sangari matusepaika.

Pärlased pidid lahkuma Hellasest. Nüüd mõistis Dareios ja tema väejuhid, et nad kreeklaste vastupanujõudu olid ala-

hinnanud. Maratoni kaotus kõigutas võitmatu kuninga autori-  
teeti idas. Seda suurema agarusega hakkas Dareios ette valmis-  
tama uut sõjakäiku Hellasesse. Kuid keset ettevalmistusi ta  
suri; uue sõjakäigu läbiviijaks sai Dareiose järeltulija Xerxes.

**Themistokles Ateenas.** Sel ajal teotses Ateenas Hellase  
tublimaid riigimehi Themistokles. Tema mõistis, et pär-  
slased pole veel võidetud, et neid tuleb võita merel, milleks  
tarvis ehitada laevastik. Themistokles panigi ateenlastele ette  
ehitada uut tüüpi laevu, kus sõudjad istuvad kummalgi pool



Kreeka sõjalaev.

kolmes reas ja millest igaüks mahutab 200 meest (vanad laevad  
mahutasid vaid 50). Themistoklese ettepanekud leidsid rahva-  
koosoleku poolehoidu, kuna asja ägedaim vastane Aristoides  
killukohtuga maalt välja saadeti. Themistokles tõusis nüüd  
silmapaistvaks rahvajuhiks ja tema eestvõttel saab Ateena kahe  
aastaga uue laevastiku, mis koosneb 100 laevast. See oli suur-  
rim laevastik Hellases; Ateena tõusis esimeseks mere-  
riigiks Balkanil.

**Xerxese sõjakäik.** Vahepeal oli Xerxes oma etteval-  
mistused lõpetanud ja kevadel a. 480 asus ta teele. Kõik Ida-  
maa rahvad, kes suurele kuningale maksid makse, võtsid osa  
sellest sõjakäigust. Xerxese sõjaväe suurusega on liialdatud.  
Herodotos on arvamusel, et selles 5 milj. meest leidunud, kuid  
vaevalt koosnes see rohkemast kui 50 000 sõdurist. Seegi väe-  
hulk oli tolle aja kohta küllalt suur ja selle edasiliikumine võis

paista oma aja inimestele „rahvaste rändamisena ühest maailma-  
jaost teise“. Teekond oli valitud seekord üle Hellespontose.  
Sõjaväe ja varustise edasitransportimiseks ehitati üle väina sillad.  
Kuid kerged ehitised purustanud torm. Siis vihastunud äge  
kuningas ja lasknud merd piitsadega peksta. Raskele Helles-  
pontose läbimisele järgnes tüütu ja väsitav edasiliikumine Traa-  
kia ja Makedoonia randa mööda; jalaväega sammu pidas merel  
liikuv laevastik, millele igatahes helleenidel suuruselt väärset  
polnud vastu panna. Põhja-Kreekamaa riigid ei avaldanud vaen-  
lasele vastupanu, nii vabanes pärslastele tee Kesk-Hellasesse.

Kesk-Kreekamaal ja Peloponnesoses oli muidugi ärevus  
väga suur. Liialdatud jutud vaenlase vägede kohutavast suuru-  
sest viisid siinseid helleene otse meelegeitele. Kuid siiski otsus-  
tasid nad vastu panna vaenlasele.

Tarvilikud eeltööd tehtud, üsaldati ülemjuhatus ühises  
ettevõttes Spartale, kes oli tol ajal Hellase tugevamaid riike  
ja omas parimat jalaväge. Esimesele vastupanekule valmistuti  
Thermopylai kitsasteel, et takistada vaenlase sissetungi Kesk-  
Kreekamaale.

**Thermopylai ja Salamis.** Kitsasteed kaitsma ruttas Sparta  
kuningas Leonidas 4000 spartlasega. Kesk-Kreekamaa linna-  
delt väikest abi saades tuli Leonidasel vastu võtta vaenlase  
koondatud pealetung. Kaks päeva võideldi suurima ägedusega  
mõlemalt poolt. Hulk legende tekkis hiljem selle kangelasliku  
võitluse ümber. Spartlased läinud lahingusse lilledega ehitult;  
kui pärslaste lahingujuhataja käskjala saatnud Leonidase juurde  
nõudmisega, et see sõjariistad ära annaks, vastanud spartlane:  
„Eks tulgu ja võtku!“ Kui pärslane uhkustanud, et nende vibude  
hulk pimestab päikese, vastanud spartlane lakooniliselt: „Siis  
võitleme pimeduses“ jne.

Kreeklasi sundis alistuma Thermopylai juures vaenlase  
seljatahapugemine. Leonidasel ei jäänud muud üle kui anda  
oma väele taganemiskäsk, kuid ise jäi ta väikese rühmaga aval-  
dama viimast vastupanu vaenlasele. Tema ja ta kaaslased  
surmati viimseni ja pärslastele avanes tee Kesk-Kreekamaale.  
Suure lugupidamisega mälestasid hiljem helleenid Leonidast ja  
ta vapraid kaaslasi. Neile püstitati lahingukohale mälestus-  
sammast pealkirjaga: „Rändaja, kui sa Spartasse jõuad, siis ütle,  
et me langesime nagu seadus meid kohustas“.

Järgmisele vastupanule koondusid helleenid Istmosel,  
maakitsusel, mis ühendab Peloponnesost Kesk-Kreekamaaga.  
Siin olid spartlased, ateenlased ja teiste lõunariikide väeosad;  
ülemjuhatus kuulus jälle Spartale kui tugevemale ja sõjakunstis  
vilnumale riigile. Samal ajal asus helleenide ühendatud lae-  
vastik Salamis e saare ümber Istmose läheduses.

Vahepeal pärslased olid asunud Kesk-Kreekamaale, rüüstanud maad ja põletanud linnu. Eriti sai kannatada nende kättemaksu all Ateena, kust küll inimesed ja varandused olid evakueeritud läheduses olevatele saartele ja Peloponnesosse. Pärslased süütasid põlema Ateena parimad ehitised, makstes kätte kreeklastele Sardese põletamist. Kuid häid väljavaateid polnud ka neil. Et võita Hellast lõplikult, oli tarvis vallutada Peloponnesos, kuid sissetungi sinna kaitsesid helleenide ühised jõud Istmosel ja laevastik Salamise all. Xerxes otsustas eelkõige tungida kallale laevastikule. Tekkis kuulus Salamise merilahing (a. 480) mis otsustas suurel määral sõjakäigu. Pärslaste kohmakad laevad ei saanud vabalt liikuda kitsas vees Salamise all, nad hukkusid üksteise järele. Nii võitsid helleenid. Et oma viimaseid laevu päästa, andis Xerxes käsu taganemiseks. Ainult pärslaste maavägi jäi Mardoniose juhatusel Hellasesse, asudes talve veetma Tessaalias.

**Plataia ja Mykale.** Järgmisel suvel (479), parajasti lõikuse ajal, tungisid pärslased jälle Attikasse. Rahvas põgenes eest oma vara päästes, kuipalju see oli võimalik. Kuid kui Attikasse jõudsid helleenide väed noore spartlase Pausaniase juhatusel (Leonidase poeg), ei söandanud Mardonios vastu hakata Attika mägisel maal; ta taganes Boiootiasse ja kindlustus Plataia juures. Temale järgnesid kreeklased. Vastaste väed olid seekord peaaegu võrdsed, ainult puudus helleenidel ratsavägi, kuna Mardoniosel see oli. Vastased asusid oma kindlustatud kohtadel, ei üks ega teine pool julgenud alustada võitlust. Seal kogus viimaks Mardonios julgust, aga tema kallal tungis spartlaste seisukohtadele lõppes traagiliselt. Pärslaste kaotused olid väga suured, Mardonios ise hukkus võitluses; kreeklaste kätte langes nende rikas sõjalaager. Lahingust ülejäänud väeriismed tõttasid Hellespontose kaudu tagasi Aasiasse. Hellas vabanes vaenlastest.

Samal ajal oli kreeklaste laevastik siirdunud Egeuse merre, et minema kihutada pärslaste viimased laevad ja vabastada asulinnad. Mykale neeme juures peatusid pärslaste laevad ja neid toetas maavägi. Samal päeval, kui oli Plataia lahing, tungisid siin kreeklased pärslaste laevadele kallale ja põletasid nad, samuti paisati laiali sija koondatud pärslaste maavägi. Kreeklaste võit oli kindel. Ülisuur oli asulinnade rõõm. Nad vabanesid Pärsia võimu alt. Üksteise järele ühinesid nad nüüd helleenidega, samuti saarte riigid, et jätkata ühiselt pärslaste minemakihutamist Väike-Aasia ja Traakia rannikult. Ühiselt vallutati Hellespontos ja vabastati Bütsants.

**Ateena liit.** Varsti tekkisid helleenide keskel aga lahkeliid. Asulinnad ei tahtnud alistuda Sparta ülemjuhatusel,

sest nad ei sümpatiseerinud spartlaste aristokraatlikule riigikorra ja nende sõjaväelisele distsipliinile. Nad nõudsid, et ülemjuhatus kuulugu Ateenale. Ateena riik, kes vahepeal oli tõusnud esimeseks mereriigiks Hellases, tahtis samuti näha ülemjuhatast oma käes. Nii tekkis tüli ja spartlased reageerisid sellele sõjast loobumisega. Spartlased ei mõistnud aimatagi, et nad seega ühtlasi käest mängisid oma esimese koha Hellase riikide peres.

Ateena koondas nüüd enda ümber kõik saarte- ja rannariigid, tekkis Ateena liit. Liitu kutsuti riike ka mandrilt. Liidu eesmärk oli jätkata sõda lõpuni, üldse kaitsta Hellase sõltumatust. Liidus mängis juhtivat osa Ateena. Tema kuulus liidu sõjaväes ülemjuhatus, tema nimetas ülemjuhataja. Ateena riigimees Aristoides sõitis läbi kõik liitriigid ja määras, kui palju keegi pidi andma mehi, laevu või raha ühiseks otstarbeks. Tekkis liidu kassa, mille laekahoidja määras Ateena. Liidu laegast hoiti algul Deelose saarel Apolloni templis. Deelose saarel käisid ka kõigi liitriikide saadikud koos nõu pidamas.

**Sõja lõpp.** Liidu väed puhastasid eelkõige Traakia ranniku pärslastest, kus need pesitsesid veel siin ja seal kindlustatud kohtades. Kui pärslased uusi laevu saatsid Vahemerre, läks liidu laevastik neid lööma. Väike-Aasia lõuna rannal Eurümedoni jõe suudmes purustatigi need vaenlase laevad. Oli kokkupõrkeid veel siin-seal. Ateenlased läksid isegi egiptlasi toetama nende mässus Pärsia vastu, kuid see sõjakäik ebaõnnestus neil täielikult. Aga Salamise linnakese kohal Küprose saare juures läks Ateena liidul jälle korda lüüa pärslasi. See oli aastal 450. Peale selle ei ilmunud enam Pärsia laevad Hellase vetesse. Pärsia kaotus oli lõplik. Sellest ajast tuleb siis ka lõppenuks pidada kauakestnud sõda.

Alanud asulinnade mässuga, oli selle sõja tähtsaks tulemuseks kreeka asulinnade vabastamine. Pärsia suhtes olid tagajärjed õige kurvad. Tema kaotused võitluses helleenidega kõigutasid selle suurriigi autoriteeti. Ta läks nüüd vastu langusele. Hellas sai kuulsaks ja Ateena riik astus õitseajajärku. See oli Ateena laevastik, targa Themistoklese teene, mis kindlustas helleenidele võidu. Ateenlaste juhatusel möödus sõja teine pool ja lõppes sõda. Sõja tõttu sai Ateena hulga riikide, Ateena liidu juhatajaks. Mitte väikesed polnud Sparta teened Kreeka-Pärsia sõdades; tema jalavägi oli parimaid ja ta andis sõja esimesel poolel rea andekaid juhatajaid. Kuid Sparta tähtsuseta laevastik ja loobumine sõjast, kuni veel polnud rahu saavutatud, jättis varju Sparta teened.

Suuri tagajärgi saavutas Ateena riik pärast sõda. Oma laevastikuga omandas ta merevõimu Egeuse vetes ja tõusis tähtsaks kaubandusriigiks. Ateenlased surusid majanduslikku

sõltuvusse endist oma liitlased, nõudes neilt makse ka pärast sõja lõppu ja tarvitades liidu raha üksnes Ateena huvides. Liidu kassagi toodi üle Ateena ja liidu nõukogu likvideerus. Kui liiduriigid Ateena nõudmistele vastu hakkasid, surusid ateenlased väevõimuga maha mässud. Nii oli Ateena liidust saanud Ateena riik. Ateena ei olnud enam üksnes esimene mereriik Hellases, vaid üldse esimene ja võimsaim riik Balkanil.

#### IV. Hellase hiilgeaeg ja langus.

460—429 a. e. Kr. Perikles Ateenas.

404 a. „ „ Ateena langus.

**Demokraatlikud reformid.** Suur vabadussõda äratas helleenides tunge rahvavalitsuse järele, eriti püüdis täielikku rahvavalitsust maksma panna vabameelne erakond Ateenas. Need olid rahvapojad, kes vaenlasega edukalt võitlesid, neile peab kuuluma ka võimutäius, nii otsustasid rahvajuhid Ateenas. Aga nende püüetele töötas vastu vanameelne erakond. Tarvitati ohtralt ostrakismi vastaste väljasaatmiseks maalt. Isegi Themistokles langes tülide ohvriks ja pidi võõrsil unustatuna surema. Kodumaalt väljasaatmine tabas Kimon'it, Miltiadese poega, Eurümedoni lahingu võitjat. V s. 60-ndail aastail koondub Ateenas võim lõplikult vabameelsete kätte; viiakse läbi reformid, mille tagajärjel Ateena muutub täielikult rahvavabariigiks. Rahva- ehk demokraatliku vabariigi all mõistetakse riigikorda, kus kõigil kodanikel on ühesugused õigused, kus kõigile avaneb võimalus võtta osa riigi valitsemisest ja olla riigiameteis.

Ateenas võeti nüüd areopaagilt ära tema poliitilised õigused: rahvakoosolek ja riiginõukogu said täiesti iseseisvaiks. Kõrgem kohtuvõim läks üle vannutatud kohtunikkudele; areopaagile jäeti vaid kõrgema kohtu õigus kriminaalkuritegudes.

Vannutatud kohtunikke oli Ateenas mitusada, neid ja samuti teisi ametnikke valis rahvakoosolek, kusjuures valimine sündis loosiga; valida võis igaüht, kes oli üle 30 aasta vana. Ametisse astudes pidi kohtunik vanduma, et ta oma tegevuses unustab sõpruse ja viha, et ta alati ausasti kohut mõistab. Kohtunikud asusid suures majas turuplatsil; kõik, kes tahtsid, võisid ilmuda kohtuistungile ja kuulata pealt asjakäiku.

Nii kohtunikele kui ka ametnikele maksti tasu; kohtuniku päevapalk võrdus vaid lihttöölise päevatasuga.

Ateena eeskujul reformisid oma riigikorda kõik kreeka riigid, mis olid kas liidus Ateenaga või sümpatiseerisid demokraatlikule korrale. Aristokraatlikule korrale jäi ustavaks vaid Sparta ja temaga liitunud riigid. Kui Spartas rahva mässud algasid, suruti need väevõimuga maha. Revolutsioonikartuses keelas Sparta oma kodanikele välismaalesõidud, hoiduti läbikäimisest teiste riikidega, võõraid koheldi umbusaldusega jne. See tagasitõmbumine pani aga seisma spartlaste arengu. Kuna samal ajal Ateena astus õitseajajärku, langes Sparta oma endiselt tasemelt teise järgu riigiks.

**Perikles Ateenas.** Ateena hülgeaeg on seotud Periklese nimega. Perikles põlvnes rikkast ja tähtsast suguvõsast. Ta oli oma aja haritumaid riigimehi. Tal oli võrratu kõneand. Perikles oli demokraatia võiduleaitaja, rahvavalitsuse läbiviija Ateenas 60-ndail aastail. Tema oli juhiks ateenlastele rahvakoosolekuil. Rahvas armastas teda, sest keegi polnud varem nii palju teinud rahva heaks. Polnud põhjust nuriseda töövõimetuilgi, sest neile maksti paiukit; sõjas langenute perekonnad said abi. Kõigile töövõimelistele muretseti tööd. Olles riigi tähtsais ameteis hoolitses Perikles Ateena jõukuse eest, arendades tööstust ja kaubandust. Uhkusega tähendasid ateenlased, et nende sadamalinna Pireuses on leida kõike, mida maailm pakub varadest. Ateena julgeoleku kindlustamiseks sai Pireus tugevad kindlusmüürid ja Ateena linn ühendati Pireusega kolme tugeva müüriaga.

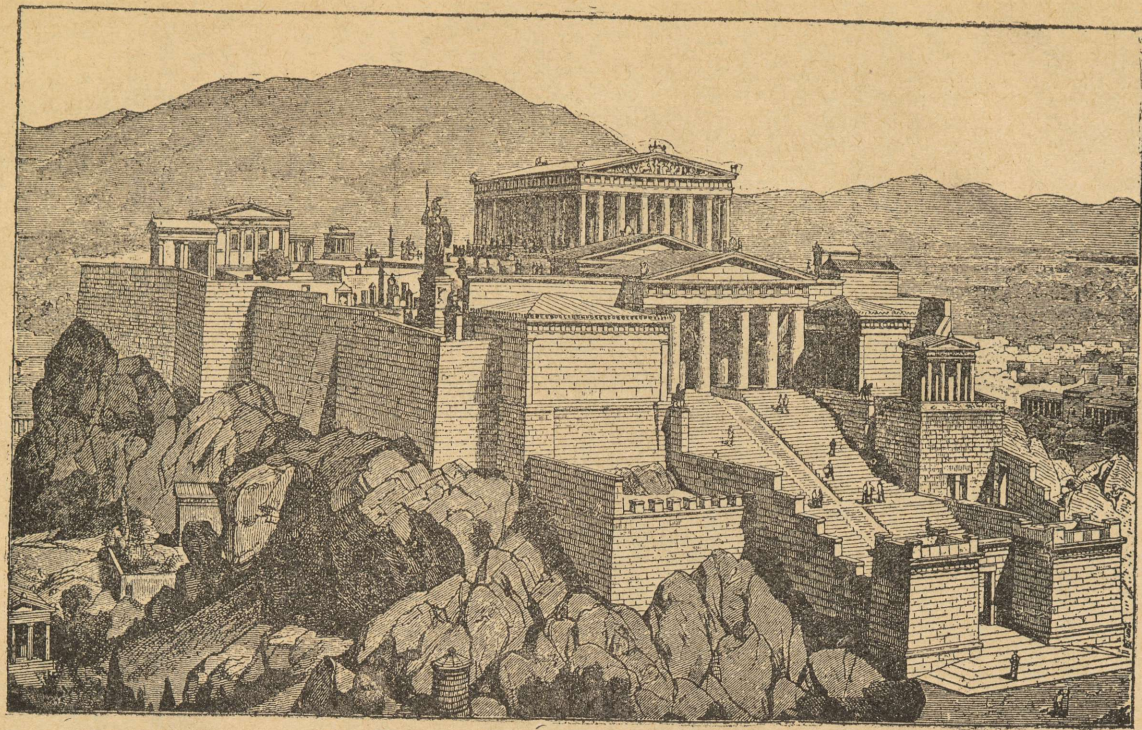
Perikles ümbritses end teadusmeeste, kirjanikkude ja kunstnikkudega. Nende toetusel ning liitlastelt saadud rahaga kaunistas ta Ateenat ehitistega, mille varemeidki me tänapäeval küllalt ei jõua imetleda.

Kui rahvamees tahtis Perikles, et vaimsed naudingud oleksid kättesaadavad ka kehvadele, ja ta võimaldas teatrissepääsu vaestele kodanikele riigi kulul.

Perikles oli rahvajuhiks Ateenas 30 aastat; ta suri katku a. 429.

### **Rahvakoosolek Ateenas.**

Ateena turuplatsil valitses juba varasest hommikust elav liiklemine. Rahva vool maalt linna oli täna eriti elav. Oli välja kuulutatud rahvakoosolek ja Perikles ise pidi kõnelema. Haruldane elamus. Vähem tähtsatel pubkudel laskis Perikles end asendada sõpradel. Lauldes vanaaegset marsilaulu tuli tänavat mööda salkkond mehi. Nad tulid maalt täitma oma kodanikukohust. Kust võtta raha suure templi ehitamiseks ülal akropolisel? See oli tänase päevakorra küsimus. Jumalatele oli vaja tuua tänu abi eest võiduga lõppenud sõjas ja ühtlasi mälestada ka langenuid.



Ateena linnamägi (akropolis).

... Viimaks ilmus üles kõnetooli Perikles ja hakkas kõnelema. Ta ei püüdnud võita rahva poolehoidu odavate võtetega. Ta tõsisest suust ei tulnud ühtki sõna, mis poleks olnud kokkukõlas arutuselseisva asiaga. Erutus ei takistanud ta kõne vaba voolu. Õeldi, et ta iga kord

enne rahvakoosolekul kõnelemist paluvad jumalate toetust. Ta kõlav hää! otsekui valas vormi kauni kreeka keele sõnad. Ta kõrge kogu seisis liikumatult nagu marmorkuju päikeses. Tõepoolest, ta sarnanes Olümpose Zeusiga ja võis uskuda, et ta kannab keelel äikest, nagu rääkisid ta austajad. Aastast aastasse oli ta rahva usalduse osaline ja tema esimene väejuht. Perikles oli demokraatia aidanud võidule, juhtis rahvast nüüd juba aastaid ja oskas korda pidada oma üleva vaimse jõu ja laimatu elu varal.

Vaadake! Nüüd tõuseb Periklese parem käsi rüü voltide vahelt ja osutab rahulikul liigutusel üles akropolise kaljule, kus alusmüüridelt olid kerkimas uued tempel-ehitised. Temale tehti etteheide, et ta liitriikide poolt riigikassasse makstavad rahad seadusevastaselt tarvitab ehitusteks. „Teadke,“ hüüdis ta valjul häälel, „mis puutub liitriikidesse, siis pole neil põhjust nurisemiseks. Nad ei anna meile ei laevu, ei hobuseid, ei mehi, nad maksavad vaid raha. Meie ateenlased sõdime nende eest, kaitseme neid barbarite eest, et nad rahu võiksid elada ja oma tööd teha. Kui üldistest rahadest midagi üle jääb, tohivad ateenlased selle ülejäägiga talitada nii, nagu nad seda õigeks peavad. Ehitused annavad tuhandetele aastateks tööd ja leiba. Ehitised ei ole mitte ainult linna kaunistuseks, vaid nad on ka linna toitmiseks. Puusepad, kivitahujad, sepad, kullasepad, maalrid, voolijad töötavad, nende materjaliks on seedri- ja küpressipuu, marmor, metall, mis mäekaevurid päeva-valgele toovad, kaupmehed arvututel laevadel sadamasse toimetavad ja hobused kohale veavad. Pole ühtki elukutset, mis ei saaks teenistust ja kasu suurest jumalate meelepärastest tööst“.

Kui Perikles lõpetas kõne, tõusis ateenlaste vaimustus ja nagu võitjat võistlusemängudes ehtisid nad teda paeltega ja pargadega. Pahurad ja nurisejad jäid vait. Ateenlased olid küllalt kogenud, kui hästi Perikles oskas tarvitada riigikassa rahasid. Sadamalinn oli saanud tugevad kindlusmüürid. Parajasti oli teoksil kolme pika müüri ehitamine, mis Ateena linna ja sadama pidid ühendama üheks suureks merekindluseks. Kui kunagi vaenlased peaksid tungima Attikasse, oleks Ateena kaitstud sellise kurva saatuse eest, millise talle kord valmistas Xerxes. Merekindlusena oli Ateena kaitstud hädaohu eest, et ligipääs mere kaudu temale ära lõigataks. Ka maapoolne kas või tugevaima väe piiramine ei võinud neil tingimustel talle hädaohuks saada.

(Janeschitz'i j.)

1. Iseloomustage Periklest!
2. Kes võtsid osa rahvakoosolekust Ateenas?
3. Milles süüdistasid Periklest ta vastased?
4. Kuidas kaitses end Perikles?
5. Kuidas suhtus rahvas Periklesele?

**Hellase õitsemise üldse.** Mitte üksnes Ateenas, ka teistes Kreeka linnades arenes tööstus ja kaubandus. Sõja ajal saadi juurde odavaid tööjõude-orje. Neid toodi Väike-Aasiast ja

Balkani põhjaosast. Orjade püüdmiseks organiseeriti röövkäigud. Vaenlase maal piirati teatud maakoht sisse, korraldati inimestepüüke ja kinnipüütud saadetigi orjadena orjaturgudele. Orjadele õpetati tööoskus kätte ja siis nõuti neilt vaid tööd. Nii töötasid orjad suurel arvul kudumistöökodades, metalli- ja keraamikatöökodades. Ateenas oli tööl orje 450. a. 100 000, Korintoses, mis oli Ateena järel järgmine suurlinn Hellases, 60 000. Orjade töö võistluse all kannatasid vabad käsitöölised ja kehalise töö põlgus võttis üldiselt maad. Odav orjade töö viis kõikjal õitsele tööstuse. Mereäärsed linnad kasvasid tööstus- ja kaubanduslinnadeks. Hellase peened kangad, metallitööd, nahatööd, ehted, mööblid, savinõud ja laevaehitustarbed leidsid ostjaid kõigil Vahemere kallastel.

Ka linnade kaunistamises avalikkude ehitistega katsusid teised riigid sammu pidada Ateenaga. Periklese eeskujul kutsusid riigimehed õpetlasi ja kunstnikke oma kodadesse. Nii polnud Periklese aeg mitte üksnes hiilgeaeg Ateenale, vaid õitse-aeg üldse Hellasele. Ainult Perikles oskas Kreeka-Pärsia sõdade tagajärgi kõige rohkem kasutada Ateena huvides.

**Hellase langus.** Periklese aeg oli Hellase hiilgeaeg. Kuid juba Periklese lõppaastail algas sõda, mis tõi Hellasele languse. See sõda oli vennasõda, helleenide omavaheline võitlus.

Kõigepealt ei meeldinud teisile helleenidele, et Ateena pani maksma oma ülemvõimu. Ateena liitlased ei mõistnud, miks nad sõja lõppedes pidid edasi maksma makse, mis kord olid määratud sõja edasipidamiseks. Liidu kassa üleviimine Ateena ja sellest raha kulutamine üksnes Ateena väljaminekuteks otse pahandas liitlasi. Mitmel puhul ja mitmes kohas tõstsid nad mässu, kuid Ateena jõudis ikka need maha suruda. Aga mis jäi hõõguma, see oli pahameel Ateena vastu. Omades merevõimu Egeuse vetes, takistas Ateena teiste linnriikide kauplemist. See asjaolu tekitas ka üldist pahameelt. Eriti suurt kadedust tundis Ateena eesõigustatud seisukorra vastu Sparta riik, kes veel Kreeka-Pärsia sõdade algul oli juhtivaid riike Hellases. Üldisele kadedusele seltsis poliitiline ebasallivus: Spartas vihati demokraatiat ja Ateenat kui rahvavalitsuslikku riiki, Ateenas — Sparta aristokraatlikku riigikorda. Sparta oli põllumajanduslik riik, Ateena — kaubandus-tööstuslik riik. Nii seisid need kaks huvides erinevat riiki vastamisi ja kummalgi olid omad liitlased. Pinev vahekord puhkes Periklese lõppaastail kauakestvaks vennasõjaks, mis on tuntud ajaloos Peloponnesose sõjana (431.—404. a. e. Kr.).

Spartlased tungisid Attikasse hävitades ja põletades kõik, mis leidis teel. Ateenlased jälle tungisid oma laevastikuga Peloponnesose kallale merelt, purustades rannamaid. Üldse olid

spartlased tugevamad maal sõdides, ateenlased jälle merel sõdides. Korraldati vastastikku rünnakuid ja sõditi vahelduva õnnega. Kolmandal sõja-aastal puhkes Ateenas katk, mis nõudis väga palju ohvreid. Ka Perikles suri katku. Nüüd puhkesid Ateenas jälle erakondade tülid, mis vähendasid ateenlaste sõjajõudu. Polnud neil väljavaateid võidusse, aga väljavaateid võidusse polnud ka spartlastel. Aga sõda maksis sõdijaile palju. Ka tüdised inimesed sõjast. Sellepärast sõlmiti pärast 10-aastast võitlust vahele (421. a.); mõlemad pooled loobusid vallutatud maadest.

Vaevalt möödus 6 aastat, kui sõda puhkes uuesti. Põhjust andsid ateenlased. Üks Periklese sugulasist, auahne Alkibiades, pani ette ateenlastele minna sõjakäigule Sitsiiliasse. Sitsiilias oli kreeklaste asulinna, ühed asutatud joonlaste, teised doorlaste poolt; ka nende vahel oli käimas sõda. Ateenlased otsustasid toetada joonlasi ja saatsid oma laevastiku Sitsiiliasse. Kohe ruttasid sinna ka spartlased toetama doorlasi ja sõdima ateenlastega. Sitsiilia sõjakäik ebaõnnestus täiesti ateenlastele. Spartlastel läks korda sulguda Ateena laevastik Sürakuusa sadamasse. Maale läinud jalavägi vangistati spartlaste poolt. Nii kurvalt polnud lõppenud siiani ükski sõjakäik ateenlastel. Hiljem kestis Peloponnesose sõda Egeuse mere vetes ja Hellase rannamail. Sparta hakkas abi saama Pärsiast ja see asjaolu aitas teda lõpuks võidule.

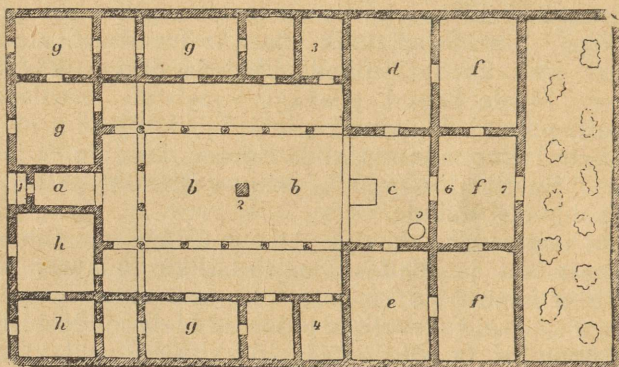
Sõda laastas maa, hävitas Ateena ülemvõimu (liitlased langesid temast ära) ja Hellase majandusliku jõukuse. Kaubanduslik läbikäimine oli sõjaolude tõttu takistatud, seepärast sulgesid oma ukseid rohkearvulised töökojad Hellase tööstuslinnades; tekkis tööpuudus ja nälg. Kõigele seltsisid veel viljalkaldusaastad, suurendades inimeste viletsust. Vennasõjas kaotas Ateena, ta alistus a. 404. Võitjana väljus sõjast küll Sparta, kuid ta oli saanud võidule Pärsia abiga. Pärsia hakkaski nüüd juhtima Hellase poliitikat. Tal oli seda kerge teha, sest helleenide keskelt oli kadunud üksmeel ning kokkuhoidmine; nad tülitsevad edasi omavahel, tekkisid uued liidud ja jätkusid vennasõjad Hellases. Pärsia toetab pea Spartat, pea Sparta vastaseid selleks, et tingida endale välja suuri kasusid. Varsti alistusidki jälle kreeka asulinnad Pärsiale, kuid Hellase vallutamiseni ei ulatunud pärslaste võim ka seekord. Põhja-Balkanil oli tekkinud uus riik *Makedoonia*, kes võitis ära Hellase ja selle järel ka Pärsia.

## V. Kreeklaste kodune ja vaimne elu.

**Kreeka elamu.** Kreeklased nagu teisedki lõunamaarahvad armastasid rohkem tänav-elu ja hoolitsesid seepärast

rohkem avalikkude ehitiste kaunistamise kui oma elamute mõnususte eest. Templid, mälestussambad, avalikud platsid ja asutised rajati suurejooneliselt, aga eramajade vastu tunti vähe huvi.

Kreeka vanim elumaja oli ainult üks ruum, mille seinad olid savist, katus lame. Hiljem mindi üle mitmeruumilise, isegi 2- ja 3-kordse elamu ehitamisele. Maja keskpaigaks oli lahtine sammaskäiguga piiratud siseõu, kust viisid ukсед elu-, töö- ja magamisruumidesse. Siit õuest said kõik ruumid valgust. Siin asus Zeusi altar, kus majaisa perekonnapeana ohverdas ja kus veedeti vaba aega. Elamu uhkeimaks osaks oli saal ehk võõrastetuba, kus peremees vastu võttis külalisi; eriruumid olid peremehele, perenaisele, lastele ja teenijatele. Rikkais majas oli veel saun ja maja taga lilleaed. Katused olid ka suurtes majades lamedad ja neid kasutati suvel magamiseks.



Kreeka maja plaan: a) koda, b) lahtine õu, c) lahtine saal, d) pereisanda magamistuba, e) peretütarde magamistuba, f) teenijate ruum, g) majapidamisruumid, h) töökojad, i) aed, 2) altar, 3) ja 4) kõrvalruumid, 5) kuhu ase, 7) aiauks.

Jõukuse kasvamisega hakati küll ka eraelamute ilule rohkem rõhku panema. Nii on Deelose saarelt leitud eraelamu varemeilt mosaiikpõranda jälgi, nikerdatud lagesid, marmoriga kaunistatud seinu, maalidega ilustatud vastuvõturuume jne.

Mis puutub ruumide sisustisse, siis paistab, et see on olnud väga lihtne. Pildid vaasidel kujutavad kergeid voodeid, mille jalad on sambakujulised, patjadega ja vahel ka madratsitega. Söögilaud oli kolmejalgne, tavaliselt kivist plaadiga. Sageli lükati laud voodi ette, et võis süüa lamades. Muu mööbel oli samuti lihtne: pingid, kõvad diivanid, kastid, taburetid, kuna seljatoega toolid olid haruldased. Aga jõukuse kasva-

misega tekkisid rikkaise majusse peenelt väljatootatud majariistad ja mööblid, põrandale — paksud vaibad, aedadesse — purskkaevud ning uhked lillepeenrad. Väljaspool linna omasid jõukad kodanikud veel suvilaid, kus ruumi ja rohelist võis olla rohkem kui linnas.

**Kodune elu ja kasvatus demokraatlikus Hellases.** Vanas Hellases ei olnud perekonnaelu tänapäeva mõttes, sest naine ei liikunud seltskonnas, välja arvatud vaid naistest flöödmängijad, kes lõbustasid meeste olemuid. Paistab siiski, et vanematel aegadel lugu on olnud teisiti. Nii jutustatakse lugu-



Kreeka koolis.

lauludes Penelopest, et ta Odysseuse äraolekul võõraid vastu võtnud ja meeste seltskonnas viibinud. Kuid ajaloolisel ajal on naine täiesti seotud koduga, kust ta harva tohtis lahkuda, ja peen toon nõudis, et rikast naist ka tänaval teenijad saatsid. Isegi ostud turul tehti meeste poolt. Võrdlemisi vabam oli kehvemast seisusest naine, kuna ta kaasa pidi teenima perekonna ülalpidamist ja selle tõttu liikumises mitte nii polnud takistatud.

Majapidamine, riievalmistus, ketramine, laste eest hoolitsemine olid peamiselt naiste tegevuseks. Tütarlaste hariduse eest suuremat hoolt ei kantud, nad vaevalt õppisid lugema ja kirjutama. Kunstidest õpetati neile laulu ja tantsu; harrastatud oli kreeklannade juures ajaveetena pallimäng. Kuid V s. leidis ka naisi, kes end harisid ja oma teadmistes meestega võistlesid; nad olid vabamate elukommetega, liikusid meeste seltskonnas ja korraldasid ise vastuvõtte. Nii kõneldakse kuulsast As-

pasiaast, Periklese sõbratarist, et tema kodu külastanud silma-  
paistvad poliitikategelased, õpetlased, kirjanikud ja kunstnikud.

Tööd olid orjade teha. Vabad meeskodanikud veetsid  
aega spordiharrastamisel, et keha hoida liikuvana, turuplatsil,  
kus peeti koosolekuid ja aeti riigiasju, või omavahelistel koos-  
viibimistel, mida väga harrastati.

Kuni V sajandini oli kreeka noormehe ideaaliks tulla võit-  
jaks rahvuslikel võistlustel, sellepärast omas sport kasvatuses  
suurt tähtsust: harjutati jooksu, ujumist, visati ketast, hüpati jne.  
Poisse õpetati ka lugema, kirjutama ja arvutama; neile õpetati  
veel muusikat ja tutvustati tähtsamate kirjanikkudega.

Kreeka õpetaja õpetas lapsi üksikult. Lugemist harjutati  
lugulaulude järgi. Kirjutati metallist krihvliitega vahaga kaetud  
tahvlitele. Muusikatunnis lasti õpilasi pähe õppida isamaalaule  
ja siis neid laulda flöödi ja lüüra kaasmängul.

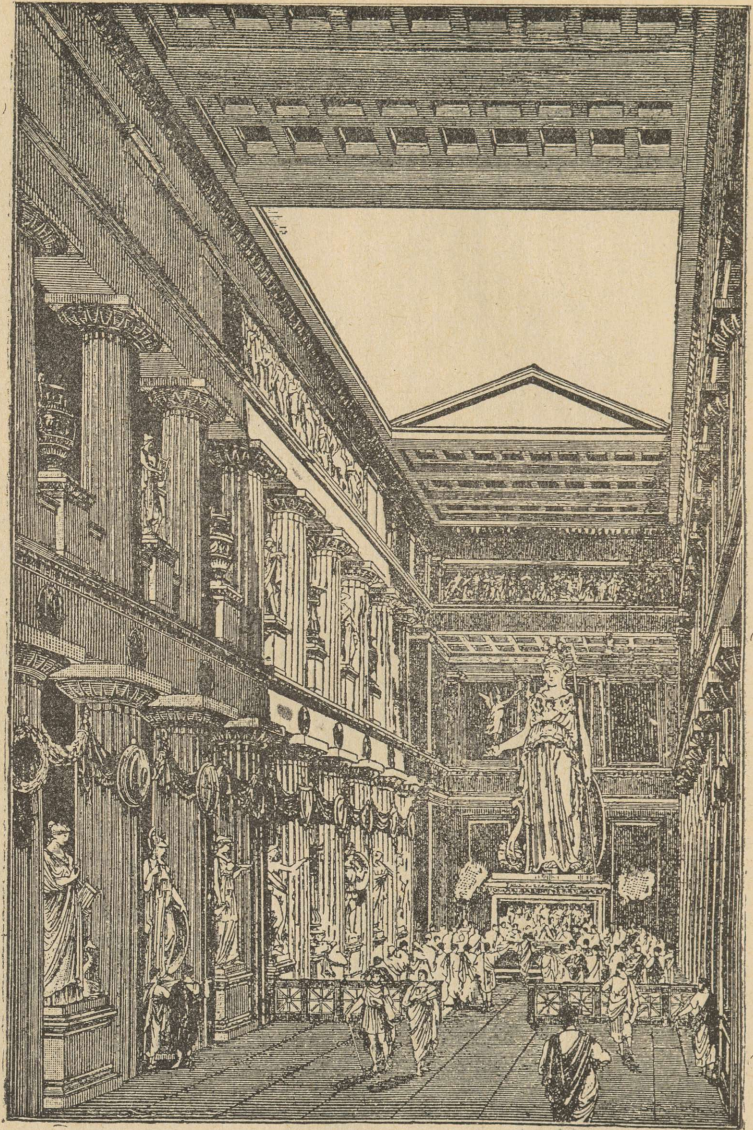
V sajandil suurenesid nõudmised hariduse suhtes. Sporti  
ei tõrjutud küll mitte kõrvale, kuid tema harrastamine viidi  
tasakaalu õppeainetega, mis arendavad vaimu, nagu filosoofia,  
loodusteadus, matemaatika jne. Demokraatliku korra tõttu ha-  
kati hindama kõneoskust, nii tõusis ka kõnekunst tähtsaks õp-  
peaineks. V s. teisel poolel võis end harituks pidada vaid  
helleen, kes tundis kirjandust ja teadust ning valitses kõne-  
oskust.

**Kreeklaste rõivastus.** Pehme lõunakliima tõttu ei vaja-  
nud kreeklased rasket rõivastist. Nende loomulik kunstimeel  
hindas eelkõige lihtsust. Nii ei leia me nende rõivaste juurest  
keerulist rätsepatööd, tükk riidet, millele vöö ja pannaldega  
anti meeldiv kuju, oli küllaldaseks rõivastiseks. Kuna kreeklased  
olid lambakasvatajad, moodustas villane riie nende pea-  
rõivastusmaterjali. Alusrõivana kandsid mehed lühikest villast  
särki, mis oli käistega või käisteta. Ülekate, ilma milleta ükski  
jõukas kreeklane ei tulnud tänavale, oli nelinurkne tükk villast  
riidet, mis ümber visati üle pahema õla ja parema käe all kin-  
nitati, nii et parem käsi võis vabalt teotseda. Voltidesse lan-  
gedes kattis see üliriiet keha kaelast jalgadeni. Öösiti võis seda  
riidetükki kasutada vaibana. Kui Idamaaga läbi käies hakati  
saama toredaid mustritega kaunistatud kangaid, muutus üliriiet  
ehk hlaina ülikonna uhkemaks osaks. Jalas kanti sandaale.  
Peakatet meestel ei olnud, aga naised katsid oma keerulist  
soengut kas tanu või maitsekalt seotud rätikuga. Palavaga  
kandsid naised ka laiülgkübaraid ja tarvitasid päevavarju  
ning lehvikut.

Oma rõivaid naised ei õmmelnud. Käsivarte alt tõmmati  
riie ümber keha ja seati siis voltides pandla alt õlgadelt



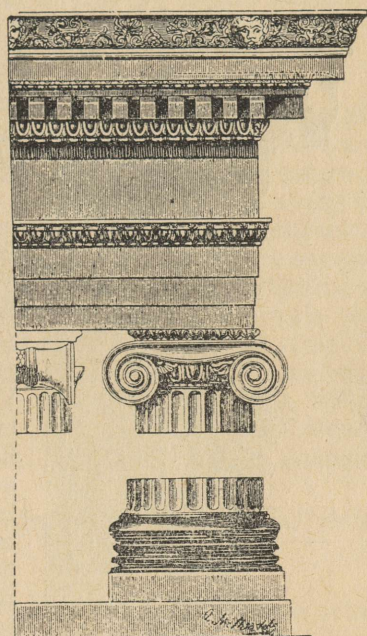
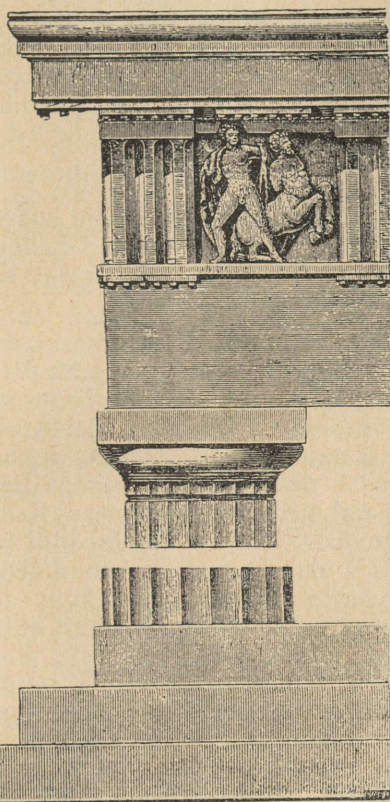
I rida: vasemal — kreeklannad leinas, keskel — tantsitar ja flöödimängija,  
 paremal — kreeklannad tänavarõivastises.  
 II rida: kreeka sõdurid.  
 III rida: meeste rõivastis.



Partenon seestpoolt Pallas Athena kujuga.

alla langema. Ümber keha seoti vöö, mida kaunistasid narmad või tutid. Kuid idamaa mõjul pääses VI s. ka naiste juures mõjule toreduseharrastus. Piinliku hoolega triigitud voldikesed

kaunistasid siis rõivaid, kanti palju kuldehteid, võttis hoogu lõhnavate salvide ja õlide tarvitamine, seeng muutus väga keeruliseks jne. Pärsia sõjad tegid jälle lõpu seesugusele toreduseharrastusele; demokraatia võidulepääs meelitas kreeklasi tagasi endisele lihtsusele.



Vasakul: dooria sammas.

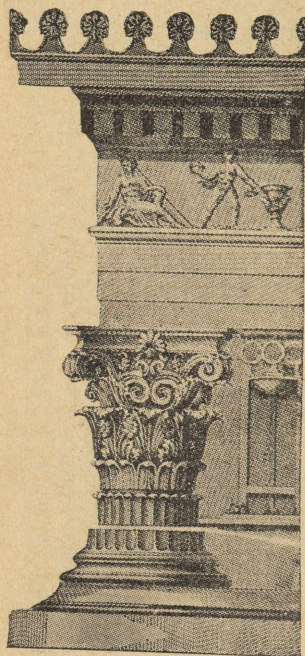
Paremal: joonia sammas.

**Toitumine.** Kreeklaste peatoiduks olid teraviljast valmistatud pudrud ja leivad; söödi palju puuvilja. Liha oli väga kallis, nii et sellest jätkus vaid rikaste lauale. Aga söödi veel juustu, soolatud kala. Rannamail leidis ka värsket kala ja igasuguseid mere karp-elajaid külluses. Soolakala saadi peamiselt Musta mere piirkonnast. Joogiks tarvitati veega segatud veini.

Kreeklased olid üldiselt kaine rahvas. Pidustuste eel lahjendasid orjad viina veega ja kallasid siis karikatesse, tõstes suurest vaasist pikkade metallist ja savist lusikatega, millel olid kõverad varred. Purjujoomist peeti harimatuse tunnuseks.

Talunikud neis kohtades, kus puudusid viinamäed, tarvitasid joogiks mee ja vee segu.

Tavalises elus süües ei tarvitatud nuge ja kahvleid; söödi näppudega. Kuid kreeklased olid külalislahked ja armastasid koosviibimisi ja neid püüdsid piduperemehed korraldada võimaliku toredusega. Pidulaual oli igal külalisel eraldi lusikas ja karikas, võimaluse järgi ka nuga ja kahvel. Anti valitud toite, mille valmistamisel kreeka kokad üles näitasid suurt leidlikkust.



Korintose sammas.

Eriti olid harrastatud mitmesugused kalaroad ja magustoidud. Üldiselt hindasid kreeklased mõõdukust ka söömisel.

**Kreeka templid.** Palju suurema huviga kui elamuid ehitasis hellenid templeid. Templite ehitamisel avaldas kreeka ehituskunst.

Jumalate templid arenesid ilusateks ehitisteks Hellases juba VII ja VI sajandil, aga kreeka kauneimad templid ehitati Periklese ajal Ateena. Ehitusmaterjaliks tarvitati varematal aegadel puud ja paekivi, aga Periklese ajal marmorit, mida saadi Kreeka mägedest. Kreeka templid olid tavaliselt ümbritsetud sammaskäiguga. Sammaste mitmesuguse kuju järgi tehakse vahet kreeka üksikute stiilide vahel. Sammas võis olla raske, lihtne, tugeva madalale alusele ja lõppeda kaunististeta; see oli vanem ehitusviis ehk dooria stiil. Hiljem hakati ehitama templeid kõrgemale alusele ja sealt väljakasvavad sambad olid ker-

gemad, sihvakamad ja lõppesid ülal spiraalsete kähardustega, mis meenutasid teokarpi, see oli joonia ehitusviis. Veel uhkemalt kaunistatud olid korintose sambad; selle samba kaunistised tuletasid meelde korvi akantuse lehtedega. Templi esikülgi, eriti pealmisi, kaunistati reljeefidega, mis kujutasid sündmusi muinasloost.

Ateena kaitsejumalatarile Pallas Athenale laskis Perikles ehitada akropolisele toreda Partenoni (neitsitempli). See ehitis, dooria stiilis, oli kreeka arhitektuuri kõrgeim saavutus, ruumilt suurim tempel, püstitatud kreeka parimate arhitektide ja kujurite juhatusel. Hilisemad sõjad on ta purustanud, nii et tast

on säilinud ainult varemed. Ilusaim joonia stiilis tempel, püstitatud ka Periklese ajal akropolisel, oli võidujumalale pühendatud Erechtheion; see oli küll väiksem Partenonist, kuid väga kuulus oma kujude ja reljeefidega ning neitsikujuliste marmorammastega, millele tugenes templi lahtine osa.

Kogu templite rajooni ilustamiseks laskis Perikles akropolisel ehitada uhke sammaskäigu — Propülee, mis endast kujutas toredat sammaste metsa.

**Kreeka skulptuur.** Suured templid vajasid kaunistuseks jumalakujusid ja reljeefe. Ka kreeka skulptuuri tähtsamad tooted on pärit Periklese ajast. Tema sõber, Hellase kuulsaim kujur Pheidias valas Maratoni lahingust saadud sõjasaagist hiigelsuure Pallas Athena vaskkuju, mis püstitati akropolisel, kust ta silma paistis igale linnatulijale ning oma vägevusega pidi ilmutama Ateena tublidust ja võimu. Teine Pheidias tehtud Pallas Athena kuju on Partenoni templis; see kuju oli puust, nägu, käed ja jalad elevantiluust, seljas kandis jumalatar kuldset sõjamundrit ning silmadeks olid tal kalliskivid. Zeusi templi jaoks Olümpiasse tegi Pheidias Zeusi kuju, mille pealmised osad olid kullast ja elevantiluust. See kuju olnud nii ilus, et seda õnnetuks nimetatud, kes teda näha ei saanud oma silmaga.

Jumalate kõrval kujutasid kreeka kunstnikud inimesi, võitlusi, tantsu jne.

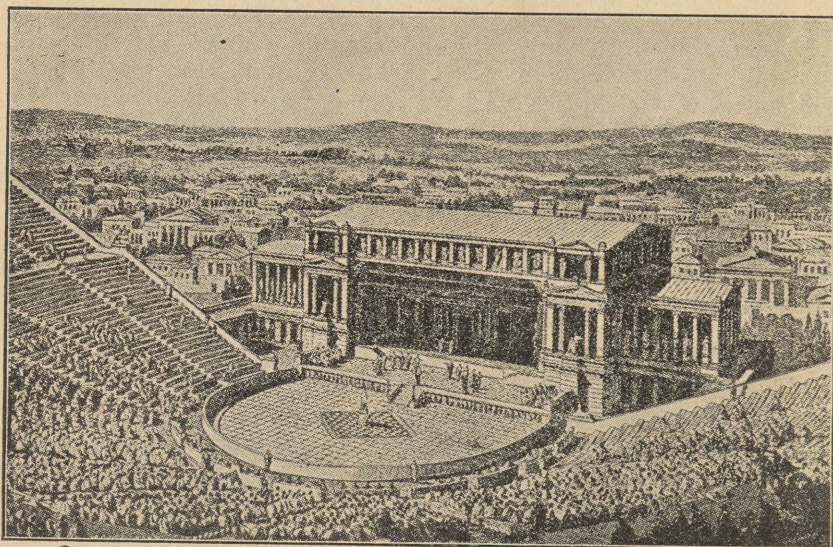
**Kreeka teater.** Teater sai Hellases alguse jumalate auks korraldatud pidudest (Dionysose pidudest). Neil pidudel jutustati jumala juhtumustest, kusjuures koor kordas eeslaulja sõnu. Et asja teha näitlikumaks, ilmus eeslaulja näokattes ja näitleja rõivais, samuti hakkasid end maskeerima ja kostümeerima kooriliikmed.

Peagi hakati samal kombel Hellases etendama ajaloolisi sündmusi ja elujuhtumusi. Kirjanikud hakkasid kirjutama näidendeid. Periklese sõber, näitekirjanik Sophokles on kirjutanud üle saja näidendi; tema näidendeid mängitakse veel meie päevil.

Vanemal ajal esines teater kuski mäenõlvakul, kus inimesed istusid puupinkidel ringi ümber näitelava. V sajandil ehitati toredaid teatrimalju. Publiku istekohad asusid poolringis, olid osalt kaljusse raiutud, osalt üles müüritud; all keskel ümmargusel platsil, mida nimetati *orkestras*, esines uhkelt rietatud koor ja saatis lauluga ning rütmiliste liigutustega näitelaval ettekantavat sündmustikku. Näitelava asus publiku istekohtade vastas. Teatrihoone oli pealt lahtine. Kui juhtus vihm

etendust segama, siis otsiti lähemais katustealustes varju. Oli vihm möödas, asuti jälle teatriplatsile ja mäng jätkus. Et mugavam oleks istuda, võtsid inimesed kaasa padjad; palavate päikeskiirte eest kaitsesid teatrilised endid laia kübaraga.

Teatrietendusi korraldati Hellases ainult pidulikel juhtudel, aga siis kestsid need tavaliselt kolm päeva järjest ja päeva kestel kanti ette kolm kurbmängu ja üks naljamäng.



Kreeka teater.

Hellase toredaim teater oli Periklese ajal Ateena akropolisel ehitatud Dionysose teater, kuhu võis mahtuda 30 000 pealtvaatajat.

### **Panatenaia-püha.**

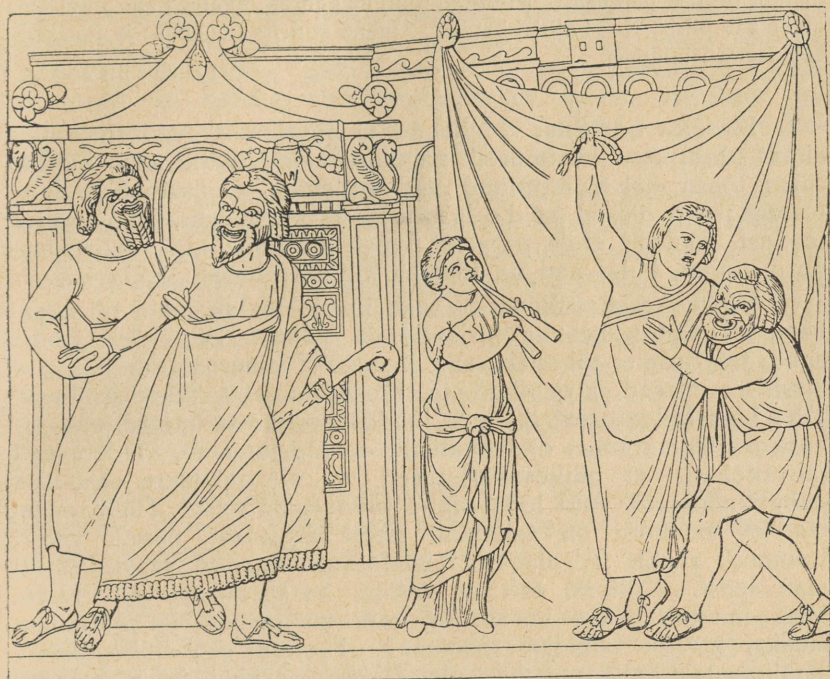
(Panatenaia-püha oli juulikuus ja kordus iga kolme aasta tagant.)

Ateena põhjapoolses osas asus kuulus gümnaasium, mida muinasloolise kangelase järgi nimetati Akademosseks. Üheski Kreeka linnas ei puudunud niisugused keharavi koolid. Ka Ateenas oli neid mitu.

„Akadeemias“ valitses täna elavam liikumine kui tavaliselt. Jooksurajale (staadion), maadlus- ja võimlemisplatsidele kogunes linna noorsugu, sest oodati suurt panatenaia-pidu, ateenlaste püha. Kuum suvepäev hakkas õhtusse jõudma. Tugevad pruunid kogud heitsid sügavaid

varje palestra (maadlusväli) valgele põrandale. Harjutustelt tulevad noored mehed puhastasid rindu, käsivarsi ja keha tolmust ja liivast, mis olid kinni jäänud õliga määratud kehale. (Maadlejad õlitasid oma keha, et see oleks libedam vastase käte vahel ega annaks pidet.) Siis rutati karastavasse sauna, mis ei puudunud üheski gümnaasiumis.

Harjutusväljade vahelistes sammaskäikudes seisis ja jalutasid mehed. Neid oli siin igast seisusest ja vanusest. Siin oli juhust noore-



Stseen näidendist: „Vihane peremees“.

matele kõnelda oma kogemustest ja neid ette valmistada tulevasele tegevusele linnas ja riigis.

Panatenaiia-pidustus algas nagu Olümpia püha mitmesuguste mängude ja võistlustega, mis kestsid mitu päeva. Ateenlaste austamiseks saatsid kõik sõbralikud linnad ja riigiosad oma saatkonnad pidustustele ja iga saatkond püüdis teist võita oma toredusega.

Pidustuste haripunktiks oli suur rongkäik akropolisile, kus sada härga, terve hekatomb, ohvriks toodi jumalanna Athenale, linna kaitsjale.

Tuhandeid pidurüüs ateenlasi voolas rongkäigu hommikul kokku tammelehtedega ja okstega ehitatud turuplatsile. Siin seati kokku pidurong, mis pikkade ringkäikude järel suundus üles templilinna. Oli vaja

jumalannat tänada ta sünnipäeval, et ta ateenlased sõdadest ja muudest hädadest läbi oli aidanud rikkusele ning kuulsusele.

Lõpmatus reas kanti kokku ohvreid ja kinke. Eriti vanad ja rikkad perekonnad kasutasid juhtu näidata oma uhkust. Neist olid toredad ratsanikud palistatud purpurmantlites. Uhked hobused tantsisklesid vaatajate ridade ees. Ühel piduvankril toodi kohale uus rüü austatava jumalanna puust kujule. Kõrgel üleval lehvis see tore, safrankollane mantel eredas päikeses. Riidesse tikituna kandis mantel kahe kuulsama ateenlase pilti. Need olid Pheidias, Ateena suurim kunstnik, ja Perikles, ta suurim riigimees.

(Janeschitz'i j.)

**Kreeka haridus.** Helleene ei huvitanud teaduste vallas ainult praktilised küsimused, nagu Idamaa rahvaid, oma kultuurilise tõusu ajal ei leppinud nad ka enam muinaslooliste seletustega; nad otsisid tõe igas asjas ja küsimuses, nad uurisid teadust teaduse enda pärast. Seega on helleenid tõelise teaduse loojad, kuigi nad on Idamaa kultuurrahvaste õpilased.

Väike-Aasia asulinnades, seal, kus idamaine mõju oli tugevam, sai alguse kreeka kirjandus ja teadus. Siin võeti kõige enne tarvitusele tähestik, siin ilmusid Homeroose laulud, siin elasid esimesed kirjanikud ja filosoofid ehk teadusesõbrad. Thales Mileetosest oli tark looduseuuriija; ta õpetas, et maakera on ümmargune, et taevatähed ei ole jumalad, vaid tulised taevakehad, et päikesevarjutused ei ole jumalate saadetud pahakuulutajad, vaid loomulikud loodusnähtused. Thales seletas, et maakera on tekkinud ühest algainest, nimelt veest. Loomad, rääkis ta, elavad taimetoidust, taimed saavad toitu maa seest. Kõikide toit on vesine, ka seeme ise on vesine. Vesi muutub jääks ja auruks, miks ei pea ta ka muutuma maaks, kiviks, taimeks, loomaks? Thalese eeskujul püüdsid maailma tekkimist seletada ühest algainest veel Anaximandros (maast), Anaximenes (õhust) ja Herakleitos (tulest). Empedokles ühendas need õpetused ja seletas, et maailm on tekkinud neljast algainest: veest, maast, õhust ja tulest.

V sajandil, millal kreeka hariduse keskkohaks oli saanud Ateena, ei seletanud filosoofid maailma tekkimist ühe algainega. Anaxagoras, Periklese sõber, seletas, et algul on aineteilmas valitsenud täieline korratus, kuid väljaspool seda oli „mõistus“. Mõistus pani enda ümber liikuma mateeria; kõik temast eemal olevad ained hakkasid tõuke sunnil liikuma selles suunas, milles soovis mõistus. Üldise liikumise tulemusena tekkis maailm, kus iga asi endale võttis seisukoha.

Demokritos jälle seletas, et maailmas on ainult aine ehk mateeria ja tühjus. Mateeria jaguneb väga väikestesse osakestesse, aatomitesse. Aatomite ühendamisest ongi tekkinud

maailma kõik asjad. Maailma üle ei valitse ei „mõistus“ ega mingisugune jumalus, vaid kindlad loodusseadused. Tähtsaim ollus on tuli; tule aatomite liikumine äratas liikvele mateeria, mille tagajärjel sündis maailm. Ka inimese vaimuelu ei ole midagi muud kui tule aatomite liikumine.

Nõnda tulid kreeka mõttetargad oma uurimistel igaüks iseotsusele. See asjaolu andis põhjust ühele osale Hellase tarkuseõpetajaist, keda hüüti sofistideks, kahelda kindla tõe olemasolus. „Looduses on kõik muutlik,“ ütlesid nad; „igal inimesel on oma tõde“ ehk „inimene ise on kõige mõõt. Asjad on head või halvad ainult sedamööda, kuidas inimesed oma arvamistes neid hindavad. Iga asja peale võib vaadata kahest küljest ning ühesuguse õigusega avaldada kahesugust arvamist.“

Sofistid esinesid Hellases ka noorsoo ja täiskasvanute õpetajatena. Raamatute puudusel ei olnud mingisuguseid võimalusi iseõppimiseks, saadi ainult loengute kaudu õpetada täiskasvanuid. Sofistid sõitsidki ringi ja pidasid rahvale loenguid võimlusaalides ja turuplatsidel rahvakogumiseks määratud ruumes. Oma loenguil tutvustasid nad kuulajaid kirjandusega ja teadustega, aga et nende peatahtmine oli arendada riigi kodanikku, siis õpetasid nad oma kuulajaile loogilist mõtlemist, vaidlemisosavust ja kõnekunsti; need olid ühtlasi oskused, mida Ateenas V s. kõrgelt hinnati. Oma vaeva eest võtsid nad kuulajailt tasu.

Peale sofistide oli Hellases veel filosoofe, kes ka oma jutlemise, kõne ja õpetusega püüdsid harida ja kasvatada inimesi. Nimetame Sokratest ja Diogenest.

**Sokrates ja Diogenes.** Sokratese isa oli kujur. Ta õppis koolis hästi ja andus hiljem kreeka harjunud kombe järgi isa ametile. Kuid töö juures langes ta sagedasti mõttesse. „Kõik me rühmame ja otsime endile head, aga kui vaatame lähemalt, siis näeme, et hea asemel teeme koguni paha. Ja keegi ei tea, mis on inimesele hea. Ometi on üksnes see tähtis inimesele...“ Nii mõtles Sokrates ja otsustas viimaks neljakümne-aastasena loobuda isa ametist ja hakata rahvalagustajaks, et õpetada inimesi õieti elama.

Juba vara hommikul läks ta avalikesse kohtadesse, võimlusaalidesse, templite juurde, turuplatsile ja töökodadesse. Kõigiga ta vestles, niihästi harimatu kui haritud inimesega, kreeklaste kui ka muulastega, kõneles kõigist asjust, sõjast ja riigivalitsemisest, perekonnast ja majapidamisest, kunstist ja teadusest. Kogu Ateena tundis Sokratest. Palju rahvast kogunes teda kuulama, olles huvitatud, millega lõpeb ta alustatud vestlus. Ta kõneles lihtsalt ja selgelt, küsis enam kui õpetas, et kuulaja

ise oleks saanud tõe jälile. Eriti austas ja jumaldas Sokratest kasvav noorsugu.

Sokrates pilkas Ateena riiklikku korda, kus teatavasti ametnike ja kohtunike valimine sündis loosiga. Sokrates ei austanud ka kreeka jumalaid; ta õpetas oma kuulajaile usku ainujumalasse. Sellepärast süüdistas Ateena avalik arvamine Sokratest seaduste ja rahvuslike jumalate mittetunnustamises ja jõudis otsusele, et Sokrates rikub oma õpetusega noori, ja Ateena kohus mõistis kuulsa mõttetarga surma (a. 399).

Sokratese taoline rahvavalgustaja oli ka filosoof Diogenes († a. 323). See õpetas elu lihtsust ja rippumatust kõigist väliseist asjaoludest. Ta loobus isegi korterist; päeval õpetas rahvast, ööd veetis lageda taeva all. Kui ta kord Ateenas ühe templi sammaskäigust leidis tühja tünni, siis võttis ta selle endale eluasemeks. Diogenes heitis nalja oma mugavalt korraldatud majakese üle, mille ukseauku võib pöörda tuule järgi ja mida ta oma tahtmise järgi võis kanda ühest kohast teise. Diogenes loobus kõigist tarbeist. Ta sõi juuri ja puuvilja ja leidis, et see oli väga tervislik. Ta karastas oma keha, käies talvel palja jalu ja suvel paistes end päikese käes. Rõivaks oli tal mantel, mille ta soojaga avas ja külma ilmaga kahekorra endale ümber mässis. Diogenes kõneles väga teravmõtteliselt, ilukõneliselt ja veenvalt, sagedasti ümbritses teda vaimustatud rahvahulk. Tema hauasambale on kirjutatud järgmised sõnad: „Aeg kulutab kive ja pronksi, kuid sinu sõnad, Diogenes, elavad igavesti! Sina õpetasid inimestele õnne, mille nad ise võivad saavutada, ja osutasid neile abinõu elada rahulikult ja rõõmsalt“.

### Sokratese iseloomustus.

Sokrates käsitles oma kõnelusis alati selliseid küsimusi, mis on inimestele väärtuslikud: mis vaga ja jumalakartmatu, mis aus ja mis häbistav, mis õige ja mis ebaõige, mis ettevaatus ja mis hullus, mis vahvus ja mis argus, mis riik ja riigimees, mis valitsus ja valitseja ja veel teisi sellesarnaseid, millest ta uskus, et need inimesi, kes neid mõistavad, kõlbla tubliduseni võivad viia, kuna tema (Sokrates) pidas neid, kes neist midagi ei teadnud, sulasenime vääriliseks.

Arusaamatu näib minule, et on lastud end uskuma panna, Sokrates rikkuvat noorsugu, tema, kes kõikide vooruste kõrval omas ka seda voorust, et ta armastuses, söömisel ja joomisel ületas kõiki inimesi endavalitsemises, oli peale selle ka külmuse ja kuumuse ja kõigi raskuste vastu kõrgeimal määral karastatud; mis puutub tema isiklikesse vajadusisse, oli ta end kasvatanud sellise parajuseni, et ta, hoolimata oma üsna väikesest varandusest, omaga hästi välja tuli . . . Paljusid võõrutas ta nende

pahedest, kuna ta nendes äratas igatsuse vooruse järele ja andis neile lootust, et kui nad ise oma hinge eest hoolitsevad, nad kõlblalt toredateks inimesteks võivad saada. Ja ometi ei lubanud ta iial seda kõike kui õpetaja kellelegi ütelda, vaid ta arendas ainult seeläbi, et ta kui laitmatu inimene süütas igaühes, kes temaga kokku puutus, lootuse temale järgnemisel tema sarnaseks saada...

(Xenophon.)

Oma surmaotsust kuuldes ütles Sokrates kohtumõistjaile: „Surma ma ei karda ega kurvasta oma elu pärast, kuid teist on mul kahju, et olete hukka mõistnud süütu: see on suureks häbiks meie rahvale. Ja asjata te ruttate mind surmama, olen vana (ta oli siis 70-aastane) ega oleks mul niikuinii enam olnud kuigi palju elupäevi“.

Kui Sokratese õpilane Kriton teda vanglast põgenema meelitas, ütles talle mõttetark: „Armas Kriton, kas pole me ühel arvamusel, et kurja ei pea tasuma kurjaga? Oleme ju tunnustanud tõeks, et kodaniku esimene kohus on täita seadust. Olen hulga aastaid elanud kodumaa seaduste kaitse all. Miks peaksin nüüd neist mööda hiilima, kui mõned üksikud inimesed neid valesti tarvitavad, et hukka saata mind. Tulgu raskusi, missuguseid tahes, kuid seadus olgu ikka üle kõige.“

### Diogenese mõtteid.

„Katsu saada häid inimesi sõpradeks, sest nad vaimustavad sind heale, ja halbu vaenlasiks, sest nad takistavad sind halba tegemast“.

„Inimese kohus on aidata iga hädalist, aga kui ta ei saa teda aidata, siis ta ei peaks talle ikkagi mitte keelama oma kaastunnet“.

Diogenes kurtis sageli, et inimesed on kaugele eksinud oma jumalikust algupärast ja lakanud olemast inimesed. Kord kõndis ta turul ja nägi palju inimesi: ühed söimasid, teised kisendasid, kaupmehed petsid ostjaid ja rikkad raiskasid raha, ostes tarbetuid asju. Diogenes peatus kesk turgu ja hüüdis: „Inimesed, tulge siia!“ Ja inimesi hakkas voolama ta juurde. Kui oli kogunenud sinna suur hulk, lausus mõttetark: „Miks te siia tulite? Mis te minust tahate! Ega ma teid kutsunud, vaid inimesi. Inimesi ma teie keskel ei näe!“

Teinekord Diogenes süütas südapäeval laterna, käis mööda Ateena tänavaid, just nagu oleks midagi otsinud. „Mis sa otsid?“ küsiti temalt. „Inimest!“ vastas Diogenes.

Diogenes märkas oma aja ühiskondlikke puudusi. Ta nägi, et on tuhandeid inimesi, kes elavad teiste vaevast ja kannatusist. Kord ütles ta ühele rikkale mehele: „Oh teid, rikkaid! Vaatan teie paleesid, aedu, hauasambaid, kulda ja hõbedat, teie lõbustusi ja teatreid, ning näen nende taga kümneid tuhandeid näljaseid inimesi. Neil pole varju halva ilmaga, sest teie elate marmorpaleedes. Neil pole, millega katta oma ihu, sest teie kannate säravaid riideid; neil pole midagi süüa, sest teie oma sööminguil kulutate tuhandete nädalase toidu. Aga mis ma teile muidu

asjata kõnelen: see on ükskõik, kas rääkida teile või seintele — ühesugused kurdid olete mõlemad!“ — „Te pole meie vastu õiglane, õpetaja,“ vaidles rikas mees vastu. — „Küllap meiegi elust on teistele kasu; mõtle, kui palju inimesi saab oma ülalpidamise mõnest meie mõttest, kui palju tööd anname teistele. Me toetame tööstust, kaubandust, kunsti.“ — „Ära räägi nii“, vastas Diogenes. — „Sa tead, et tulikahjust võib saada tuld tuhandeile lampidele, kuid keegi ei pea veel sellepärast tulikahju heaks asjaks. Kas sa tead ka, kui palju haigeid sureb puudusesse? Mitmed ei suuda teenida oma lastele isegi nii palju leiba, kui te igapäev käsitate anda oma koertele. Mõtle sellele, mees, ja võta aru pähe!“

(Vaimusuurused. — Töökool.)

**Ajaloo-kirjanikud.** Hellases leidus ka kirjanikke, kes kirjutasid ajalugu. Väike-Aasiast pärit Herodotost hüütakse „ajaloo isaks“, sest tema kirjutas esimese suure ajaloo „histooria“. Herodotos reisib palju: ta käis Egiptuses, Pärsias, Musta mere mail. Kõik kirjutas ta üles, mis ta nägi ja kuulis, „et ei ununeks inimeste teod, kaduma ei läheks imeväärased asjad, mis helleenid ja barbarid olid korda saatnud“. Herodotose töö lõpeb Kreeka-Pärsia sõdadega. Olgugi et Herodotos kirjutas kaasaegseist sündmusist, tuleb siiski võtta tema jutustusi arvustusega, sest Herodotosel ei olnud viisiks suhtuda kõigesse nähtusse ja kuuldusse tarviliku kriitikaga.

**Thukydides**, Hellase languse kaasaeglane, kirjutas selle ajaloo, „et inimesed ei kordaks vigu, mis tehtud, ja oskaks oma elu korraldada paremini“. Tema kirjutamisviis on teissugune; ta kirjutas ainult sündmusist, mida ta ise hoolega oli läbi uurinud. Vähe hiljem elas kolmas kreeka silmapaistev ajalookirjanik **Xenophon**. See jätkas Thukydidese Ateena ajalugu ja kirjutas palju Spartast. Ta oli Sparta riigikorra austaja; temagi kirjutusi tuleb võtta kriitikaga.

## VI. Aleksander Suur ja hellenism.

338. a. e. Kr.	Heroneia lahing.
336.—323. a.	„ „ Aleksander Suur.
331. a.	„ „ Gaugameela lahing.

**Makedoonia ja Philippos.** Makedoonlased — helleenide hõimrahvas, elasid külades ja toituisid põlluharimisest, karjakasvatamisest ja kütimisest. Hariduses olid nad palju maha jäänud kreeklastest. Makedoonlased olid sõjakas rahvas. Nende

üle valitses piiramatu võimuga kuningas, tugeses sõjaväele ja aadliseisusele. IV sajandil algas Makedoonia tõusuaeg; see sündis kuningas Philippose ja tema poja Aleksander Suure valitsuse ajal.

Philippos, kes noorena oli pantvangina viibinud Teebais, tundis hästi Kreeka olusid. Tema reformis Makedoonia sõjaväe; eriti kuulsaks sai tema faalanks, milles jalamehed 16-nekaupa üksteise taha ridadesse asetati; igal sõduril oli relvaks mõök ja pikk oda. Jalaväe kõrvale lõi ta aadlikkudest ratsaväe ning varustas neid kreeka relvadega. Selle oma sõjaväega vallutas ta naabermaakonnad Traakia ja Illüüria ja Chalkidike poolsaarel asuvad Kreeka asulinnad ja asus siis Hellase vallutamisele.

Kui Ateenasse saabusid teated Philippose võitudest, arutati seal ägedalt tekkinud olukorda. Vabameelsed nõudsid igal juhul vastuhakkamist, teised aga kõhklesid, juhtides tähelepanu uutele ohvritele, mis sõda endaga kaasa toob. Suurimaks Makedoonia vastaseks oli Demosthenes, Hellase kuulsaim kõnemees.

Kuni helleenid veel viivitasid, ilmusid Makedoonia väed Thermopylai kitsastele. Siis ühinesid küll kiires korras Ateena ja Teebai, kuid nende ühendatud väed võideti makedoonlaste poolt Heroneia lahingus (338). Philippos jättis Kreeka linnriikidele omavalitsuse, kuid ta nõudis helleenidelt oma ametnikkude kaudu makse, sõdureid, sõjalaevu ja sõjamoona.

Hellase vallutamise järel hakkas Philippos valmistuma sõjakäigule Pärsiasse, kuid keset ettevalmistusi surmas tema ta oma kojast pärit mõrtsukas. Philippose kavatsetud Pärsia sõjakäigu teostajaks saab tema poeg ning järeltulija Makedoonia troonil Aleksander Suur (336—323).

## Aleksander Suur.

Nii sageli kui saabus teade, et Philippos olevat vallutanud mõne tuntud linna või võitnud mõne kuulsama lahingu, ei näinud noor Aleksander seeütle kuigi rõõmus olevat, vaid tal oli kombeks tähendada sõpradele: „Isa riisub minult kõik ega jäta minule üle ainustki teie abiga lahendatavat suurt ülesannet.“ Sest kuna tema meel ei igatsenud lõbu ega rikkust, vaid janunes kangelastegude ja kuulsuse järele, uskus ta, et mida suurem tema isa pärandus, seda tühisemaks kujunevad tema saavutused. Makedoonia maa-alade laienemisega kaoksid temal võimalused suurteks tegudeks ja nii soovis Aleksander endale pärandiks riiki, mis ei kindlustaks talle rikkust ega kuulsust, vaid võitlusi, sõdu ja kuulsaid tegusid.

Kui tõsiselt nägid Aleksandri pärast vaeva paljud kasvatajad ja õpetajad! Viimaks veendus Philippos, et raske oli juhtida Aleksandri loomust, kui vägivalda taheti tarvitada, sest selle vastu ta tõrkus, kuna hea sõna abil teda kergesti tema kohusetäitmisele võis viia. Nüüd püüdis Philippos ise temasse mõjuda enam põhjuste selgitamisega kui käskudega, ka ei tahtnud ta tavalistele õpetajaile poja juhatamist ja järele vaatust usaldada — siin tähendas see suuremat ülesannet, tööd, mis, nagu Sophokles ütles, „vajas ohje ja tüüri“. Philippos laskis kutsuda oma poja õpetajaks kuulsaima ja õpetatuima kõigist filosoofidest — Aristotelese, kellele ta andis siis ka kõigiti väärrika tasu. Aleksander oli kõigi oma vaimuannete järgi teaduste ja raamatute sõber. „Iliast“ nimetas ta kindla veendumusega „igapäevaseks leivaks“ vapraile sõduritele. Ta valis Aristotelese parandatud väljaande ja see lebas koos põueodaga alati tema peapadja all... Mitte ialgi ei kadunud Aleksandri hingest sissesündinud ja algusest peale külgekasvanud agarus ja püüe omandada tõelist haridust.

(Plutarchos.)

Aleksander oli oma isast suurem vahvusel ja vigadelt. Ka erinesid nad teineteisest sõjapidamisviisis: Aleksander pidas oma sõdu avalikult, Philippos salakavalalt. Philippos oli targem poliitik, Aleksander õilsam inimene. Isa mõistis oma viha peita, enamikus taltsutatadagi; oli see aga pojas kord lõkkele lõõnud, ei tundnud tema kättemaks viivitust ega piiri... Philippos ei tahtnud valitsemist sõpradega jagada, Aleksander kasutas neid hoolimata nende mittenõusolemisestki; isa soov oli olla armastatud, poja soov olla austatud. Haridusesõbrad olid mõlemad ühte viisi, ainult isa osutus nobedamaks, poeg õiglasemaks. Philippos oli mõõdukas sõnas ja kõnes, Aleksander tegudes. Võidetuile armuandmiseks oli poeg valmim, nagu ta seda ka suursugusemalt toimis. Tagasihoidlikumaks oma nõudlikkuses osutus isa, kuna poeg enam oli andunud luksusele.

(Justinus.)

**Aleksander vallutab Pärsia.** Aleksander hakkas valitsema 20-aastaselt. Tema esimene mure oli kindlustada trooni, maha suruda mässud, mis Philippose surma järel olid tekkinud Makedooniale alluval Balkanil. Hellase vaenulisi meelevaldusi korraldati seal mitmes linnas, aga Aleksander surus igal pool maha mässud. Varsti kuulas jälle kogu Balkan Aleksandri sõna ja ta ruttas siis läbi viima oma isa suurt kavatsust — võitma Pärsia riiki.

Aleksandril olid head väepealikud (Parmenion jt.) ja kogu Balkanil võis ta koguda sõjaväge. Pärsia suurus ei kohutanud teda, sest ta teadis, et see riik Kreeka-Pärsia sõdadest saadik oli jõuetu. Aleksander läks 35 000 sõjaväelasega 334. a. kevaldel Hellespontose kaudu Väike-Aasiasse. Vahtsased kohtusid

Granikose jõel: makedoonlased jäid võitjaks, halvasti korraldatud ja kehvalt varustatud pärsia väed taganesid. Väike-Aasia Kreeka asulinnad alistusid Aleksandrile meeeldi, sest nad lootsid Aleksandrilt paremat suhtumist. Talve veetis Makedoonia kuningas Früügias, Gordiumis. Seal näidatud Aleksandrile vankrit, mille üksikuid osasid ühendanud imeline sõlm, mida keegi ei suutnud lahti teha. Oli olemas ennustus, et see, kes lahti harutab sõlme, saab Aasia valitsejaks. Ka Aleksander ei olevat osanud sõlme lahti teha, kuid ta võtnud mõõga, raiunud sõlme puruks ja lausunud: „Sõlm on lahti!“

Järgmisel aastal lähenes Aleksander Süüriale. Lahingus pärsia suure väega Issose linna juures jäid jälle makedoonlased võitjaks, kuigi neid oli palju vähem. Pärsia kuningas Dareios III põgenes, maha jättes rohket sõjasaaki ja hulga vange. Vangilangenute hulgas olnud ka kuninga ema, abikaasa ja lapsed; Aleksander käskinud neid kohelda seisusekohaselt. Pärsia kuningas tegi nüüd rahulettepaneku, kuid Aleksander lükkas selle tagasi. Edasi alistusid Makedoonia kuningale Foiniikia linnad, Palestiina ja Egiptus. Aleksander võeti Egiptuses koguni suurte auavaldustega vastu, sest teda peeti Egiptuse vabastajaks Pärsia ikke alt. Preestrid tervitasid teda kui jumala poega ja ennustasid talle võitu „maailma“ üle. Niiluse jõesuha asutas Makedoonia valitseja Aleksandri linna, mis tõusis peagi tähtsaks kaubalinnaks ja hariduse-keskkohaks. Egiptusse laskis Aleksander endale järele saata sõjaväge ja varustist ning ruttas siis vana teed tagasi, et tungida Pärsia riigi südamesse. Vana Ninive lähedal, G a u g a m e e l a juures tuli Dareios III oma uuestikogutud vägedega talle veel kord vastu, aga Aleksander oli võitmatu: Pärsia kuningas pidi jällegi põgenema, ta surmati põgenemisel, Aleksandrile aga alistusid Pärsia pealinnad: Babülon, Suusa jt. (331).

Aleksander nimetas end Pärsia kuningate järeltulijaks ja jäi elama Babüloni. Edasi kavatses ta korraldada sõjakäigu Indiasse. Aleksandri eesmärk oli ühendada kõik vana-aja riigid: võita enne Idamaad, siis Läänemaad ja luua nõnda maailmariik.

Vaatamata sellele, et paljud tema sõjaväelased olid India sõjakäigu vastu, asus Aleksander siiski teele. Kuid see sõjakäik osutus üle jõu raskeks, kuigi Aleksandri väed võitsid mõned India vürstid: tundmatu maa, tundmatud teed, harjumatu ilmastu, võitlus sõjavelevantidega — see kõik mõjus masendavalt ja sõjavägi, kes Aleksandrile nii kaua oli olnud sõnakuulelik, ei tahtnud enam sõdida. Uhke ja võitmatu kuningas oli sunnitud tagasi tulema, tema kavatsused ühendada maailmariigiks Ida- ja Läänemaad jäid unistuseks ning Induse jõgi jäi tema maailmariigi idapiiriks.

**Aleksandri valitsus.** Aleksandrile olid võõrad inimeste ja rahvaste vabaduspüüded, talle meeldis orjameelne alistumine. Rahva ette ilmus Aleksander Pärsia kuningate hiilguses ja nõudis alamailt jumalikku auandmist. Ta laskis isegi templites üles seada oma kujud. Aleksander ei muutnud endist Pärsia riigikorda, parandas seda siiski tarbe järgi. Ta jättis ametisse endised Pärsia ametnikud, aga piiras satraapide võimu. Aleksandri nõu oli kaotada rahvuslikud vahed, sulatada üheks rahvaks makedoonlased, kreeklased, pärslased, meedlased. Kõik pidid end ühte viisi tundma tema maailmariigis. Sel otstarbel ei teinud ta ameteid jagades vahet makedoonlaste ega pärslaste vahel. Säärane suhtumine ei meeldinud aga makedoonlastele, kes end lugesid valitsevaks rahvaks. Tekkis isegi vandeseitse eesmärgiga hukata Aleksander.

Aleksander pidas kreeka kultuuri selleks vahendiks, mis pidi ühendama rahvaid. Sellepärast juhtis ta helleene elama igale poole võidetud maa-aladesse. Idamaa otse kattus hellenistlikkude rakukestega, kreeka kultuuri levitajatega. Aleksander abiellus ise Dareiose tütrega ja sundis kreeklasi ning makedoonlasi kosima idamaa naisi; segaabiellust kodudes pidi maksma kreeka keel ja kombed. Aleksandril oli tõsine tahtmine helleniseerida Idamaad, arendada läbikäimist Euroopa ja Aasia vahel, lähendada kreeka ja idamaa kultuuri, üldse lähendada rahvaid; selles seisabki tema suur ajalooline tähtsus.

Aleksander võttis ette maanteede ehitamise, mis pidid hõlbustama läbikäimist laialiste riigiosade vahel. Kaubanduse-tööstuse arendamise eesmärgiga rajas Aleksander uusi linnu ja juhtis nendesse elama kreeka kaupmehi ja käsitöölisi.

Eraelus oli Aleksander korratute eluviisidega, see mõjus hävitavalt tema tervisesse, ja kui ta a. 323 haigestus, järgnes sellele surm, olgugi et valitseja oli alles 33-aastane.

**Makedoonia riigi lagunemine.** Aleksander Suurel polnud lapsi. Küsimusele, kellele pärandab ta riigi, vastanud kuningas surivoodil: „Kõige väärilisemale.“ Nii tuli kuninga kõrgemal ametnikel ja väejuhatajail ise otsustada, kes pärib riigi. Loomulikult leidis palju kandidaate suurriigi troonile. Aleksandri laip polnud veel sängitatud igavesele puhkusele Aleksandrias, kui puhkesid võitlused nn. diadohhide vahel, nagu nimetati Aleksandri pärijaid. Nende võitluste tagajärjel, mis kestsid ligi 20 aastat, lagunes Aleksander Suure maailmariik algul Makedooniaks (ühes Hellasega), Egiptuseks ja Süüriaks ehk Aasia riigiks (ühes Mesopotaamia ja Väike-Aasiaga), millised hiljem jagunesid veel vähemateks osadeks, kuni viimaks Rooma riik kogus nad kõik jälle ühte.

**Hellenism.** Kreeka kultuur ei saanud muidugi levida Idamaal puhtal kujul, ta allus ise idamaise kultuuri mõjudele. ammutades sellest värskust. Aleksandri alatud Hellase ja Idamaa lähendamise töö tulemuseks on seega uue iselaadilise vaimukultuuri tekkimine, mida kultuuriajaloo hüütakse hellenismiks.

Tähtsamaiks kultuuritsentreiks hellenistlikul ajajätkul olid Egiptuse pealinn Aleksandria, Antiochia ja Pergamon Aasias. Aleksandrias asus oma aja kuulsaim õppeasutus, kus uuriti ja õpetati teadusi ja koguti kirjandust; Aleksandria raamatukogus oli 500 000 raamatut. Suured raamatukogud asusid ka Antiochias ja Pergamonis. Tolle aja raamatud ei olnud muidugi nii suured kui meie omad, nad koosnesid üksikutest kaustadest ehk rullidest. Egiptuses tarvitati kirjutamiseks endiselt papüürust, Pergamonis aga pärjamenti, nahast valmistatud paberit.

Hellenistlikul ajastul tegi teadus suuri edusamme. Edenesid: füüsika, matemaatika (Archimedes), astronoomia (Aristarchos), maateadus, arstiteadus, keeleteadus, psühholoogia ehk hingeteadus.

### Aleksandria linn.

Aleksander Suur asutas oma laialdases riigis kuni Indiani hulga linnu. Need kandsid kreeka nimesid, ühtlasi ka kreeka keele ja hariduse, kaubanduse ja käsitöö kaugele itta. Suurim ja tähtsaim neist oli Aleksandria Niiluse delta läänepoolses otsas. Hea asukoht kahe maailmajao piiril, kus Vahemeri ja India ookeani sopp üksteist peaaegu puudutavad, soodustas väga selle linna arengut.

Hõlpsaim ligipääsutee Aleksandriasse oli mere kaudu. Archimede leiutis, kuidas raskeid laevakehi tõsteseadisega merre saab lasta, lubas asuda ka suurte, kolmekordsete, kahe- ja kolmemastiliste laevade ehitamisele. Alumine kord niisugustel laevadel oli määratud kraami veoks, ülemistesse mahutati kajutid ja ruumid üldiseks tarvitamiseks: söögisaal, lugemistuba, võimlus- ja pesemisruumid ja käigud. Kaitseks meriröövlite vastu olid laevadel pardal viskemasinad. Neid oskas Archimedes ehitada suuri, millistelt võis lasta kuue- ja seitsmekümne-kiloste kivikuulidega. Need leiutised tegid ta nime kuulsamaks kui ta teadmised matemaatikas, kuigi tal ka sel alal ei olnud võistlejat kogu maailmas.

Aleksandria lähenemist kuulutas juba eemalt kuulus Pharuse tuletorn, ligi saja meetri kõrgune majakas kitsa sadamasissepääsu juures. Juba sadamast avanes sissesõitjale suurepärane vaade linnale. Oli ju see maailma esimene kaubalinn ja uhke valitseja asukoht. Vasakul paistis tore kuningaloss. Sõjalaevad asusid siin alatiseks ankrus, kaldal seisid relvalaad ja kasarmud kuninga alatises käsutuses olevate sõdu-

ritega. Edasi sõites sadamast avanes vaade linna kaunimale osale, uhke-tele rikaste majadele hästikorraldatud aedade keskel, templitele ja teatritele. Laev aga tüüris risti läbi sadama kõige kaugemasse ossa, kus asetsesid aidad, laod ja sillad.

Raske oli pidada teed rohkearvuliste laevade ja vähemate sõidukite rägastikus. Kõiki maailma keeli võis kuulda siin, kuigi valitsev osa langes kreeka keelele, mis oli üldiseks läbikäimise vahendiks kauplemisel kauges Hispaanias nagu ka India rannikul.

Kaks korda aastas peeti Aleksandrias suurejoonelisi pidustusi peaaegu jumalikult austatud linna asutaja auks. On võimatu loetella kõiki imesid, mis näidati sajatuhandlisele rahvahulgale hommikust õhtuni. Tuhandepäine rongkäik kujutas Aleksander Suure võiduretki Indiasse ja tagasi. Osavõtjad sellest hiilgasid toredates ülikondades, kullas, hõbedas ja purpuris. Elevantid, papagoid, maod, isegi ninasarvik Niiluse jõe ülemjooksult mitmekesisistasid rongi, mille peauhkuseks aga oli kogu kuninglik vägi jala ja ratsa. Rahval oli, mida vaadata ja imetleda.

Nöörsirged tänavad hõlbustasid läbikäimist rahvarikkas linnas. Aleksandria oli hästi läbimõeldud plaani järgi väga reeglipärane, kõik tänavad olid laiad ja varustatud radadega mitte ainult jalakäijatele, vaid ka ratsanikele. Turuplatsil näitas suur vesikell aega. Kaitseks kuuma keskpäeva päikese vastu olid platsid ja tänavad piiratud puude ja lehtlattega.

Ka teadus seisis siin linnas kõrgel järjel. Kuninga heldusest oli tolleaja kuulsamaile õpetlasile Aleksandrias kindlustatud ülalpidamine, nõnda et nad täiesti vabadena muredest võisid elada teadustele. Aleksandria muuseum oli paik, kuhu koondus omaaja teadus. Apolloni üheksa saatjanna, muuside auks oli plaanitatud see avar ehitis. Keskel muuside tempel, selle ümber aedades õpetlaste elamud, ühine söögisaal, õppimisruumid ja kuulus raamatukogu, suurim omal ajal. Siin oli mitusada tuhat raamaturulli täpse nimekirja järgi. Vahetpidamatult koguti siia kõik, mis iganes hommiku- või õhtumaadel loodi vaimsetest varadest; vahetpidamatult kirjutati uusi raamatuid, tõlgiti neid, võrreldi üksteisega ja parandati. Nii sündis kahe maailma, õhtu- ja hommikumaa vaimne ühtesulatamine, nagu see Aleksandril kord oli eesmärgiks olnud. Mõlemal oli teineteisest lõpmatu palju õppida. Eriti loodusteadus ja matemaatika tõusid Aleksandrias enneaimatult kõrgele järjele.

1. Kes asutas Aleksandria?
2. Kirjeldage seda linna!
3. Mis tähtsus oli Aleksandrial hellenismi ajastul?

### Küsimusi kordamiseks:

1. Nimetage Balkani vanima kultuuri keskkohiti!
2. Mida on leitud Kreeta saarelt?
3. Mida on leitud Mükene asukohast?

4. Mis on asunud Trooja kohal?
5. Kes olid helleenid?
6. Nimetage nende tähtsamad suguharud!
7. Millised riigid olid helleenidel?
8. Nimetage nende tähtsamaid riike!
9. Nimetage nende tähtsamaid asu!
10. Mis kasu oli helleenidel asulinnadest?
11. Mis sidus helleene üheks rahvaks?
12. Kus asus Delfi oraakel?
13. Milliseid pidustusi peeti Olümpias?
14. Millal olid esimesed Olümpia-mängud?
15. Nimetage kreeklaste jumalaid!
16. Kuidas kujutasid nad jumalaid?
17. Millises vahekorras olid jumalad inimestega?
18. Kuidas kujutasid kreeklased hauatagust elu?
19. Nimetage nende tähtsamaid kangelasi!
20. Mida jutustatakse Heraklesest?
21. Mida jutustatakse Theseusest?
22. Millest jutustatakse teoses „Argosõitjad“?
23. Millised lugulaulud olid kreeklastel?
24. Millest jutustatakse „Iliases“?
25. Millest jutustatakse „Odüsseias“?
26. Milles seisab lugulaulude ja kangelaslugude ajalooline tähtsus?
27. Kes olid spartlased?
28. Kuidas kasvatasid nad oma lapsi?
29. Kes olid spartlaste töötægijaiks?
30. Milline riigikord maksis neil?
31. Kus panid spartlased maksma oma võimu?
32. Millal oli Sparta hiilgeaeg?
33. Kus asus Ateena riik?
34. Millest elatusid ateenlased?
35. Mis olid nende väljaveoained?
36. Milline riigikord oli neil vanemal ajal?
37. Milliseks muutus ateenlaste riigikord vabadussõdade ajal?
38. Nimetage nende tähtsamaid riigimehi!
39. Millal olid Kreeka-Pärsia sõjad?
40. Mis oli nende sõdade ajendiks?
41. Kellele kuulus ülemjuhatus kreeklaste sõjaväes?
42. Kes olid Pärsia kuningateks nende sõdade ajal?
43. Miks loobusid spartlased sõja edasipidamisest?
44. Nimetage tähtsamaid lahinguid Kreeka-Pärsia sõdades!
45. Miks tulid võitjaks kreeklased?
46. Millised tagajärjed olid sel sõjal Hellase ja Pärsia suhtes?
47. Milline riik saavutas suurimat kasu sõjast?
48. Mis iseloomustab Periklese aega?
49. Mis teened on Perikleisel?

50. Nimetage tähtsamaid kaubalinnu Periklese ajastul Hellases!
51. Milliseid kaupu veeti välja Hellasest ja mida toodi sisse?
52. Kes olid töötajajaks kreeka töökodades?
53. Kust saadi orje?
54. Milliste ehitistega kaunistati Perikles Ateena?
55. Millised ehitusviisid olid tarvilikul Hellases?
56. Kes oli kõige tähtsaim kujur?
57. Kuidas kasvatati demokraatlikus Hellases tütarlapsi, mida õpetati poistele?
59. Kus sai alguse kreeka haridus?
60. Milles erineb helleenide teadustesse suhtumine Idamaade õpetlaste suhtumisest teadustesse?
61. Millised teadused arenesid Hellases?
62. Nimetage kreeka filosoofe!
63. Mis teened olid sofistidel?
64. Mida õpetas Sokrates?
65. Mida õpetas Diogenes?
66. Nimetage kreeka ajaloo-kirjanikke!
67. Miks tuli Hellase langus?
68. Kes olid makedoonlased?
69. Millal oli makedoonlaste hiilgeaeg?
70. Kes võitis Hellase?
71. Iseloomustage Aleksander Suurt!
72. Millised maad vallutas Aleksander Suur?
73. Kuidas hoolitses Aleksander kaubandusliku ja kultuurilise ävikäimise eest?
74. Millise tähtsa linna asutas ta?
75. Mis on hellenism?
76. Kuidas jagus Aleksander Suure riik pärast tema surma?

## IV. Room.

### I. Eelajalooline aeg.

753 a. e. Kr. Rooma asutamine.
510 a. „ „ Eelajaloolise aja lõpp.

**Maa ja rahvas.** Vana-ajal saavutasid Lõuna-Euroopas kõrge kultuuriastme veel roomlased, kelle asukohaks oli Apenniini poolsaar.

Apenniini maapind on kiltmaa, aga mitte selline kui Balkani poolsaar. Kuna viimast läbivad mäed pikuti ja põigiti, ulatuvad Apenniini poolsaarel mäed põhjast lõunasse, lääne- kui ka idaküljele jättes madalikke. Apenniini rannas ei ole nii palju kääre ja saari kui Hellases, sellepärast ei olnud siinseil elanikel väljarändamine nii hõlpus. Pealegi oli Apenniini poolsaarel küllalt viljakandvat maad, mis elanikke suutis rahuldada elu-ülalpidamise suhtes.

Apenniini elanikeks olid aaria tõugu itaaliklased, kelle järgi tänapäevani seda maad hüütakse Itaaliaks. Umbes samal ajal kui helleenid ilmusid Balkanile, asusid nemad Apenniini poolsaarele, tulles üle Alpide. Itaaliklased lahkusid mitmesse suguharru, millistest ladinlased, umbrid ja samniidid olid tähtsaimad. Suguharude järgi hakati hüüdma maakondi. Nii olid Kesk-Itaalias: Latiumi, Samniumi, Kampaania jt. maakonnad. Hiljem (umbes 1000 a. e. Kr.) asusid Apenniini poolsaarele etruskid; ajaloolisel ajal leiame neid põhja pool Tiberi jõge, praeguses Toskaanas. Etruskide järgi hüüti nende asupaika Etruuriaks. Teatavasti asusid Lõuna-Itaaliasse ka helleenid. Hiljem kui kõik teised asusid Põhja-Itaaliasse keldi sugu gallid, kelle järgi Põhja-Itaaliat hakati hüüdma Ees-Galliaks, sest Alpide taga, kus ka asusid gallid, oli

Taga-Gallia. Nii olid vana Itaalia elanikeks itaaliklased, etruskid, helleenid ja gallid; neist saavutasid etruskid kõige enne kõrgema kultuurilise taseme.

**Etruskid.** Pole kindlasti teada, kust tulid etruskid, kes osutasid Itaalia vanimaks kultuurrahvaks. Et nende kultuur on idamaise ilmega, on põhjust arvata, et nad tulid väikese rahvana mere kaudu Väike-Aasiast. Etruskid olid osavad kauplejad ja tublid meremehed; ka põlluharimine, mida neil toimetasid nende poolt orjastatud itaaliklased, seisis heal järjel. Nad olid osavad käsitöis. Nende sadamalinnadesse tulid kõigi haritud rah-



Etruskide tempel.

vaste kaubalaevad ostma nende saadusi; metallsaadused, nagu pronkspeegleid, vaase, lampe, kastikesi jne. Neil olid kaubaturud Vahemere saartel.

Ehituskunstis olid etruskid vilunud. Hauakambrid müüridid nad egiptlaste moodi maa sisse ja kaunistasid seinu maali- töödega; vahel tehti haa peale suur mullakääbas, mille otsa ehitati väike püramiid. Nende puust surnukirstud olid kaetud piltide ja kirjadega; kirstu kaant ehtis surnu kuju, harilikult vasest raiutud. Etruskide majad olid ehitatud kreeka laadi: lühike koridor viis otsast suurde tuppa aatriumi (sõnast *ater* — must, sest ohvisuitsust olid seinad mustad), kus keset tuba ohvrialtaril tuli ööd kui päevad leekis, kus toodi jumalatele ande ning igal hommikul ja õhtul palvetati, kus majarahvas pidas sööma-aega ning pereisa vastu võttis külalisi. Mõlemal

pool aatriumi olid üksikud elamistoad; aatriumist otse edasi läks uks aeda. Etruskide templid olid ehitatud dooria stiilis, kuid omapäraselt muudetud.

Etruskid tundsid kirjutamiskunsti; nad kirjutasid paremalt poolt pahemale. Nende kirjutisi on järele jäänud üle 1000, aga neid ei mõisteta veel. Oma numbrid (I, V, X) pärandasid etruskid roomlastele; ka meile on need tuttavad.

VI s. e. Kr. riisus Põhja-Aafrikas tugevaks võrsunud Karthaago etruskidelt nende kaubaturud Vahemere piirkonnas ja IV s. vallutas Room Etruuria, võttes üle ühtlasi etruskide kultuuri.

**Itaaliklased.** Itaaliklased elatusid põllutööst ja karjakasvatamisest. Kuid omandanud naabreilt, etruskidelt ja helleenidelt, käsitööde oskuse, andusid nad linnades ka käsitööle ja kauplemisele. Ka itaaliklaste juures oli suguvõsade vanemaist ja nende järeltulijaist kujunenud aadliseisus, kes esines mõisnikkudena. Väikemajapidamistes toimetati talutööd oma perekonnaliikmete poolt, mõisades — rentnike poolt, aga veel mitte orjade tööjõuga, nagu see viisiks tuli hiljem. Veoloomadeks tarvitasid itaaliklased hobuseid ja eesleid; põllul vedas atra härg või lehm. Karjades kasvasid nad veiseid, lambaid ja sigu; kodulindudest kasvatati eriti hanesid.

Kuigi itaaliklased ise hakkasid käsitöid harrastama ja tarbening ehteasju tootma, saadi toredamad ehtimisesemed idamaalt, kuna nemad vastutasuks pakkusid oma tooraineid, nagu puud laevaehituseks, vilja, merevaiku põhjamaalt ja mäetööstuse arenemisega vaske, hõbedat, rauda jne.

Itaaliklastest kõige kiiremini arenesid ladinlased, kes olid elama asunud Tiberi madalikku, Latiumi, etruskide naabrusesse. Ladinlaste järgi hüütakse tänapäevani vana roomlaste keelt l a d i n a keeleks.

Ladinlased elasid esmalt sugukondades, kuid kui naabrite pealetungid neile rahu ei andnud, ühinesid nad kindlamini ja rajasid kindlused, millest välja kasvasid linnad. Linnade järgi korraldasid nad siis oma ühiselu. Iga linn oli iseseisev, aga kõik linnad olid omavahel lepingus. Latiumis asuval Alba-Longal olnud vanemal ajal ladinlaste linnriikide seas juhtiv seisukoht. Alba-Longa järel tõusis juhtivale kohale Room.

**Usk.** Itaaliklased uskusid vaimudesse ja nimetasid neid geeniuusteks. Geeniused asusid nii inimeses kui inimest ümbritsevas looduses ja loodusnähtustes. Inimese geenius oli tema hing, mis inimese kehaga ei sure. Usuti, et igal perel on oma

geenius ehk perejumal, kes hoolitseb pere hea käekäigu eest. Neile perejumalaile ehk penaatidele ohverdati igal hommikul, ohverdajaks oli pereisa; esimesed palad söögilaualt pani see ikka perejumala altarile. Oma elumajas austas igaüks ka esivanemate vaime, sest itaaliklaste arvamise järgi tulid need vaimud, kui neile küllalt austust ei avaldatud, öösiti rikkuma elavate rahu.

Itaaliklased olid väga sallivad võõraste uskude vastu. Naabritega kokku puutudes omandasid nad nende usu, nii võtsid nad palju usukombeid üle etruskidelt. Helleenide mõjul hakkasid nad jumalaid kujutama inimestena. Jupiter (taevajumal), Juno (Jupiteri abikaasa), Mars (sõjajumal), Minerva (kunsti ja teaduse jumalatar), Venus (ilujumalatar), Neptunus merejumal) olid nende tähtsaimaid jumalaid.

Itaaliklased uskusid, et jumalad siis inimest aitavad, kui see jumalate vastu täidab kõik kombes; kui jumal inimest ei aidanud, siis tähendas see, et ohverdamisel midagi oli jäetud unustusse.

Roomas ohverdasi rahva ja riigi nimel kas valitsejad või preestrid. Oli mees- ja naispreestrid. Naispreestrid, vestaalid, olid kustumatu riikliku koldetule kaitsjad; nad ei tohtinud abielluda ega tuel kustuda lasta, vastasel korral karistati neid valjusti.

Etruskide ja helleenide eeskujul hakkasid itaaliklased ehitama templeid jumalaile; ka ehituskunsti õppisid nad etruskidelt ja helleenidelt, sellepärast sarnlevad nende templid kreeka templitega. Enne kui võeti ette midagi tähtsat, päriti jumalailt nõu. Kui ennustus töötas halba, jäeti pooleli kogu ettevõte. Jumalate vastuseid otsiti loodusnähtusist, lindude lennust, eriti ohvriloomade sisikonnast.

**Rooma riigi algus.** Alba-Longa järel sai ladinlaste tähtsaimaks linnaks Room, asub 25 kilomeetri kaugusel Tiberi suudmest, on ehitatud muinasjutu andmeil a. 753 e. Kr. Rooma elanikud nimetasid endid linna järgi roomlasteks ja nende linnast võrsunud riiki tunneme ajaloos Rooma riigi nime all.

Nii rooma linna rajamine kui ka Rooma riigi algus kuulusid veel eelajaloolisse aega. Sellest ajast jutustavad meile ainult leiud ja muinasjutud, esijoones roomlaste lugulaul, kirjanik Vergiliuse koostatud „Aeneis“.

Aeneas, kelle nime järgi on nimetatud lugulaul, oli ka üks Trooja kangelastest. Pärast Trooja hävitamist asus ta omaste ja kaaslastega otsima uut kodumaad. Jumalate ennustuse järgi pidi saama Aenease uueks kodumaaks Itaalia. Kuid sõit sinna oli raske, Aeneas sai oma kaaslastega teel palju vintsutada.

Maa, kus lõpuks maandus Aeneas, oli ladinlaste maa, Latium. Aga Aeneas abiellus Latiumi kuninga tütre Laviniaga, nii sai tema suguvõsa valitsema Alba-Longasse.

### Legend kaksikuist.

Üks Aenease järeltulijaist Alba-Longas oli kuningas Prokas. Sellel oli kaks poega: Numitor ja Amulius. Isa surma järel sai kuningaks Numitor, kuna tema vend päris hulga maid ja varandusi. Amulius aga ei olnud oma pärandiga rahul. Ta tõukas oma venna troonilt, aga ei puutunud ta elu. Ta kartis Numitori laste kättemaksu; sellepärast laskis ta kättimisel oma vennapoja salaja tappa ja vennatütre Rhea-Silvia vestaneitsiks määrata, et ta kunagi ei abielluks.

Aga Numitori tütar Rhea-Silvia sai sõjajumal Marsi naiseks ja jumalad kinkisid talle kaks poega: Romuluse ja Remuse. Viha ja ehmatusena kuulis kuningas seda sõnumit ja andis kohe käsu, et noor ema vangistataks ja tema lapsed Tiberi jõkke heidetaks.

Kui kuninga teenrid kaksikutega, kes puumoldi olid pandud, linast välja jõudsid, nägid nad, et Tiberi kaugele üle kallaste oli tõusnud, nii et võimatu oli jõe kohale juurde pääseda. Nad läksid mööda vee äärt kuni metsa vahele ja panid siis magavad lapsukesed kõige künakesega madalasse vette maha ning läksid oma teed.

Vesi alanes peagi ja küna jäi kuivale. Lapsukesed aga uinusid nagu ema süles; viimaks ärgates ja nälga tundes hakkasid nad kibedasti nutma. Seda kuulis üks emahunt; ta sörkis kohale, nägi abituid maimukesti ja — ei söönud neid, vaid imetas neid hundipiimaga.

Siis aga juhtus, et üks Numitori karjastest, nimega Faustulus, juhtumisi seal mail viibis ja märkas hundi imetamist. Kui loom metsa tagasi oli läinud, tõttas ta kohale ja nägi künas lapsukesi. Temal endal oli paari päeva eest ta ainus pojake surnud. Tublimeelne mees ei kahelnud kaua; ta võttis lapsed nende hälliga kaenlasse, lõi mantli üle ja tõttas oma leiuga koju kallist varandust oma naisele üle andma. Rõõmuga võttis ema, kes oma lapsukesega oli kaotanud, need kaksikud vastu ja hoidis ning armastas neid emaliku hellusega.

Nii kasvasid kuningalapsed karjase õlgmajakeses priskeiks poisteks ja igaüks pidas neid karjase lasteks. Suuremaks sirgudes hakkasid poisid võiskeoda ja vibu harjutama, rändasid mööda metsi ja töid emale tihti maitsvat jahisaaki koju. Aga mitte ainult metsloomi ei kättinud nad, ka teerõõvleid kimbutasid nad, võtsid neil saagi ja jagasid karjastele. Seeläbi aga sattusid vaprad vennad teerõõvlite viha alla.

Kord tungis rõõvliak neile kallale ja tuli äge võitlus. Remus vangistati, viidi kuningas Amuliusse ette ja süüdistati, et ta rahulisi rändajaid kimbutavat ning rõõvivat. Kui aga ülekuulamisel selgus, et vang on üks Numitori karjastest, saatis kuningas ta oma venna juurde, et see teda karistaks.

Siiani oli Faustus oma saladust varjanud, nüüd aga sundis hirm Remuse pärast seda ilmutama. Ta läks oma isanda Numitori juurde, jutustas, kuidas ta kaksikud leidnud, ja avaldas arvamist, et tema kasulapsed küll vist kuninglikust soost olevat. Imestusega kuulis Numitor seda uudist, tunnistas noormehi teraval pilgul ega kahelnud enam, et Romulus ja Remus on tema lapselapsed.

Kui kaksikutele nende minevikulugu sai teatavaks, asus nende südamesse kustumatu viha selle mehe vastu, kes nende ema oli vangistanud ja neid oli tahtnud hukata; nad otsustasid tšranni troonilt kukutada ja oma vanaisale tema õigused jälle kätte muretseda. Oma kaastelastega tungisid nad kuninga paleesse, võitsid vahid ja teenrid ning löid võitluses maha hirmuvalitseja Amulius. Kui see oli sündinud, kuulasid nad Numitori kuningaks.

1. Kes olid Romulus ja Remus?
2. Mida jutustab muinaslugu nende lapsepõlve saatuses?

### Rooma asutamine.

Tänuüheks andis kuningas Numitor oma tütrepoegadele maad asukohaks Alam-Tiberi kaldale, kuhu nad olid heidetud väetite lastena. Ja kaksikvennad kogusid kohe ustavaid mehi endi ümber ning läksid elama oma päriskohale Tiberi äärde, kus oli seitse kungast; nad võtsid nõuks sinna asutada linna, mis oma suuruselt ja vägevuselt oleks üle kõigist teistest linnadest Itaalias.

Mõlemad vennad aga olid valitsushimulised ja üks kui teine ihkas nimetada tulevast linna oma nime järgi ning selle üle valitseda. Nii tõusis äge tüli ja kumbki ei tahtnud järele anda. Viimaks tulid nad otsusele tšliküsimus jumalail lahendada lasta. Selleks otstarbeks läks Romulus Palatinuse künkale, Remus aga Aventinusele, kus nad üks kui teine maha istusid ja tarkade ennustajate kombel ära tähendasid lindude tee idast läände ja põhjast lõunasse. Põnevusega jäadi ootama ja üles vahtima, kummale ilmuksid jumalate saadetud linnud enne. Korraga kuuldus Aventinuse künkalt rõõmuhõisk. Remus oli võitnud: idast lendas kuus nõmmekotkast. Samal hetkel aga nägi ka Romulus oma pea kohal kahteistkümmend kotkast ja ka tema ning ta kaaslased tõstsid võidukisa.

Kumb nendest oli nüüd jumalate väljavalitu? Tõusis jälle äge tüli, esmalt sõnadega, peagi aga rusikatega ja tapritega ning Remus langes võitluses. Seejärel nimetas Romulus linna oma nime järgi **R o o m a k s** ja hakkas selle esimeseks kuningaks.

1. Kus asub Room?
2. Kust on see linn saanud oma nime?
3. Mida jutustab muinaslugu Rooma asutamisest?

**Kuningate valitsus.** Rooma asukoht Tiberi suudme läheduses soodustas linna kiiret kasvamist. Tiber on alamjooksul niivõrd lai, et seal laevad vabalt võivad liikuda. Rooma asumine seitsmel künnal võimaldas teda hästi kaitsta sõdade puhul. Tema asumine 25 km kauguses merest kaitses teda meriröövlite rünnakute eest, mis olid vanemal ajal mereäärsetele linnadele suureks nuhtluseks. Nii olid kõik eeldused olemas Rooma kiireks arenemiseks. Varsti tõusiski ta juhtivale kohale Latiumis.

Sama muinasjutuline, kui on Rooma linna ja Rooma riigi algus, on Rooma esimeste sajandite ajalugu. Muinaslugudest nähtub, et Roomas on üksteise järele valitsenud seitse kuningat. Nad pole olnud idamaise võimuga valitsejad; nagu nähtub muinaslugudest, on rahvas valinud kuninga rahvakoosolekuil. Kuningad jälle on hoolitsenud rahva käekäigu eest, kaitsnud rahvast vaenlaste vastu, kindlustanud pealinna ja kaunistanud teda ilusate ehitistega.

Tähtsamate küsimuste üle pidasid kuningad nõu suguvõsade isadega, kes moodustasid senati (s. *senex* — vana). Kõik kuningad, alates Romulusega, on olnud heatahtlikud valitsejad. Ainult viimane kuningaist, Tarquinius Superbus, olnud tige ja vägivaldne, sellepärast kihutanud roomlased ta minema (510 a. e. Kr.).

## II. Room saavutab võimu Itaalias.

510—266 a. e. Kr.

510 a. e. Kr. vabariigi algus Roomas.

450 a. e. Kr. 12 seadustahvliit.

266 a. e. Kr. Room valitseb Kesk- ja Lõuna-Itaalias.

**Riigikord.** Kuninga valitsuse kukutamisega a. 510 e. Kr. algas Roomas vabariik. Vabariigiga algas ühtlasi ajalooline aeg, sest nüüd hakati üles kirjutama sündmusi.

Rooma vabariigis seisis valitsuse eesotsas kaks konsulit. Nende võim oli väiksem endiste kuningate võimust, sest nad jagasid kahekesi võimu ja neid ei valitud eluajaks nagu kuninga, vaid ainult üheks aastaks. Muide olid nad nagu kuningadki riigi esindajad, kõrgemad kohtunikud ja väepealikud. Kui kohtunikel oli konsulitel õigus inimesi ka surma mõista. Otsuse saatsid täide nende saatjad, liktorid, kes endiga

kaasas kandsid kirvest ja kepikimpu; surmamõistetuil langes pea kirvehoobi all, kuna teised süüdimõistetud said kepihoope.

Suur tähtsus oli Rooma vabariigis senatil, mille moodustasid ka nüüd suguvõsade isad või patriitsid (s. *pater* — isa), s. o. aadlikud. Senat oli alaline asutis ja senati liikmed



Liktorid.

olid oma ametis eluaja. Senat otsustas sõja- ja rahuküsimused ja andis välja seadused. Kuna konsulid vahetusid, oli senat püsiva riikliku võimu kandja Rooma vabariigis. Ametnikud tulid valimisele rahvakoosolekul, kuid neid võidi valida üksnes patriitside hulgast. Et tähtsaima riigiasutise, senati liikmeiks olid ainult patriitsid ja et üksnes patriitside hulgast valiti konsulid, ametnikud, preestrid jne., tuleb Rooma riiklikku korda, mis maksma hakkas pärast kuningate valitsust, nimetada aristokraatlikuks vabariigiks. Juhtiv osa riiklikus elus kuulus üksnes patriitsidele.

#### Patriitsid ja plebeid.

Kuid Rooma lihtrahvas (*plebs*), keda hüüti plebeideks, ei tahtnud lep-

pida sellise olukorraga. Plebeid olid väikepõllupidajad ja käsitöölised. Plebeidest-põllupidajaist olid mitmed võlgadesse satunud ja Rooma komme oli nagu Ateenaski: võlausaldaja võis oma võlgnikult võtta kogu tema vara ja ta enda müüa orjaks. Kohtunikeks olid ainult patriitsid, kes kohut mõistsid oma seisuse huvides. Nii seisid plebeid täiesti patriitside meelevalla all. Samal ajal nõudis aga patriitsidest juhitud Rooma vabariik plebeidelt riigikaitset ja makse.

Room ei elanud rahu oma naabritega. Tema hea asend ja kiire areng äratasid naabreis kadedust ja kartust. Nii etruskid kui ka ladinlased ründasid mitu korda Rooma. Roomal oli tarvis end kaitsta. Aga Room oli ka ise võimuhimuline; ta ei piirdunud vaid endakaitsega, ta kippus ise vallutama

naabreid. Nii tekkis Roomal rida sõdu, mis vabariigi ajal aina saginevad. Moodustades riigikaitse pidid plebeid sõtta minnes ise endid varustama. Seega tõusid sõdadega väga suurelt plebeide kohustused. Kuid mida nõudlikumaks läks nende vastu valitsus, seda tungivamalt hakkasid plebeid endile nõudma õigusi. Nad nõusid esijoones, et neil lubataks saata oma esindajaid senatisse, kes seal kaitseksid nende huvisid. Kui patriitsid neid kuulda ei võtnud, lahkunud plebeid oma perekondadega, varanduse kaasa võttes, Rooma lähedale Pühale mäele. Sellest sündmusest jutustab muinaslugu:

Linnas valitses suur ärevus ja nõutu olek: mis pidi nüüd saama patriitsidest, sest et plebeide virgad käed igal pool puudusid? Ja kui veel mõni vaenlane Rooma alla ilmuks, mis saaks siis? Ilma plebeideta ei suutnud Room seista, see oli patriitsidel ammu selge. Peeti nõu ja saadeti Pühale mäele tark kõnemees Menenius Agrippa; see mees, kes oli ise ka plebei, oli ainuke, kes väljarändajaid jälle linna tagasi võis tuua.

Kui saadik Pühale mäele jõudis, lasti ta rõõmuga leeri, teadis ju igaüks, et ta on tõsine rahvasõber. Menenius Agrippa asus kõrgustikule, palus kõiki vaikida ning algas siis lahke ja rahuliku häälega:

„Kord tõstsid ihulikmed kõhu vastu nurinat, kes nende arvates ainuüksi tööta seisis, kuna nemad pidid orjama teda. Nii see kauemini ei lähe, ütlesid nad, kogu meie vaeva ja virkuse vili läheb tema heaks ja mõnuks. Jätkem seisma töö! Katsugu õige, kuidas ta meieta läbi saab!.. Ja nii sündis: jalad tõrkusid kõndimast, käed ei töötanud enam, suu ei võtnud enam toitu vastu — orjaku ja hoolitsegu keskpaik ise enese eest! Nii kestis see mõne aja. Aga peagi märkasid liikmed, et nad jäid ise nõrgemaks ja et neil varsti surm on varaks, kui nad toitu ei muretse kõhule. Nüüd alles selgus neile, et kõht, keda nad oma vaenlaseks olid pidanud, on õieti nende elu ja jõu allikaks ja et nad ilma tema vaikse tegevuseta kõik peaksid surema. See äranägemine tegi neid jälle mõistlikuks; nad leppisid ära kõhuga, muretsesid talle tarvilist toitu ja said ka ise tugevaks ning õnnelikuks.“

Kõneleja vaikis, vaikus valitses rahva keskel. Siis ütles jälle Menenius Agrippa: „Kas teate, vennad, mis see tõsine lugu tähendab? Kuulge! Teid ja Rooma senatit tähendab ta; senat on keskpaik, teie olete liikmed; tahate teie elada ja õnnelikud olla, siis minge linna tagasi ja kandke hoolt, et suur kere, s. t. Rooma riik elaks ja kosuks; see on teie õnn!“

Rahvas mõistis, et kõnelejal on õigus; ta algas läbirääkimisi senatiga, kes töötas täita tema soove, ja pöördus jälle tagasi linna.

Mida tuleb pidada selles jutus ajalooliseks tõsiasjaks?

**Plebeid saavad õigused.** Patriitsid olid viimaks sunnitud rahuldama plebeide soovi. A. 493 e. Kr. said plebeid õiguse

valida kaks r a h v a t r i b u u n i senatisse. Rahvatribuune valisid plebeid oma koosolekul foorumil. Rahvatribuuni isik oli puutumatu; kes tribuuni julges puutada sõna või teoga, sattus valju karistuse alla. Tribuunide võim oli väga suur: nad võisid igal ajal kutsuda rahvast koosolekule, nad võisid tühistada senati ja konsulite otsused, kui nad seda kahjulikuks pidasid rahvale. Sel puhul ütles tribuun: *veto*, s. t. ma keelan. Kuid rahvatribuunide ülesanne polnud ainult kaitsta rahva huvisid senatis, nad pidid üldse kaitsma plebeisid rõhumise eest. Kui plebeilt nõuti seadusevastaselt sõjakohustust või teda ähvardas võlgade pärast orjaks müümine, võis tribuun vahele astuda ja takistada asjakäiku. Seepärast pidi tribuuni korter Roomas olema alati avatud, et igaüks igal ajal nii päeval kui öösi oleks saanud abi otsima ilmuda. Kui keegi rahvatribuuni otsusele vastu hakkas, võis tribuun teda vangistada ja isegi surma mõista.

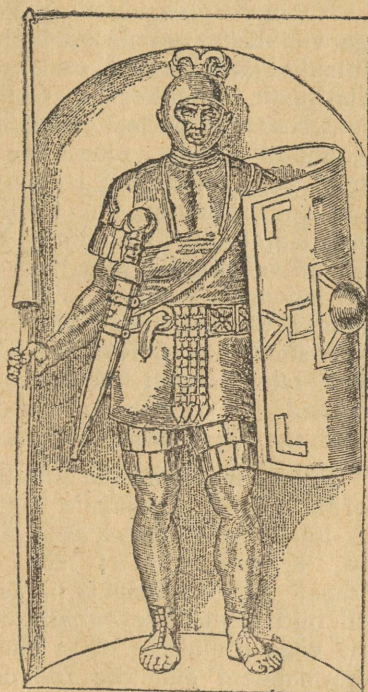
Rahvatribuunide ametissepanekuga paranes plebeide seisukord tunduvalt. Kuid plebeid olid oma võitluse lipukirjaks võtnud: ühesugused õigused! Sellepärast ei leppinud nad veel olukorraga. Nagu öeldud, oli kohtumõistmine Roomas ülekohtune. Plebeid nõudsid nüüd seda, mida nõudsid ateenlased Drakoni eel: pandagu seadused kirja! See töö usaldatigi 450. a. 10 mehe (*decemviri legibus scribundi*) kätte; nõnda tekkisid Rooma rahva „12 seadustahvlit“, sest nad olid kokku võetud 12 peatükki ja kirjutatud 12 tahvlile, millisel kujul nad avalikku kohta välja pandi rahvale teadmiseks. See oli plebeide teine võit. Kuid üleskirjutatud seadused olid karmid. Näiteks jäi maksma võlgade pärast orjasmüümise komme, samuti abielu keeld patriitside ja plebeide vahel, mida viimased pidasid eriti haavavaks. Jäi maksma patriitside ainuõigus „ühismaade“ kasutamiseks (nii nimetati maid, mida sõdadega juurde võideti naabreilt), ometi olid plebeid sõjaraskuste kandjad ja just nemad kannatasid maapuuduse all. Sellepärast kestis võitlus edasi: plebeid nõudsid nimetatud seaduste tühistamist, nad avaldasid veel soovi, et kõigisse vabariigi ametitesse avataks juurdepääs ka neile, et ka preestriks saada võiksid plebeid. Kõigile neile nõudmistele olid patriitsid sunnitud järkjärgult järele andma. A. 300 ümber e. Kr. hakkas maksma patriitside ja plebeide üheõiguslus.

**Roomlaste sõjaväe korraldus.** Roomlased olid väga sõjakad. Rooma sõjaväes pidid sõdurid teenima tasuta ja muretsema ise endile elvad. Rikkamad meeskodanikud pidid teenima ratsaväelastena või ilmuma raskeis relvis, vaesemad — kerges sõjavarustises. Väekohustus maksis iga roomlase kohta tema 17. kuni 46. eluaastani. Sõjavägi jagunes leegionidesse, mis koosnesid 3000 jalamehest ja 300 ratsasõdurist;

peale nende olid igas leegionis vajalised käsitöölised, kokad, pillimehed jne. Sõduril oli peas raudkübar, seljas raudriie ja kaitseks kilp, sõjariistaks mõök ja oda. Piiramise jaoks olid roomlastel masinad, nn. müüri lõhkujad. Väe ülemjuhatajaks oli tavaliselt konsul, temale allusid väepealikud. Kuid tõsisema hädaohu puhul kutsuti ametisse diktaator, kellele anti kuueks kuuks piiramatu võim.



Rooma ohvitser.



Rooma sõdur.

Sõjavägi ei olnud alaliselt koos; kui oli tarvis minna sõtta, määras senat kindlaks sõjaväe suuruse ja sellele järgnes mobilisatsioon. Senati kutsel pidid ilmuma kõik väealised, kelle hulgast väeülemus valis määratud arvu sõdureid.

Rooma sõjaväes maksis vali ja kindel kord. Rooma sõdur ei tohtinud iialgi vaenuväljalt põgeneda ega tõrkuda oma ülema käsku täitmast. Eksis ta korra vastu, siis tabas teda vali karistus, isegi surmanuhtlus.

**Itaalia sõjad.** Juba kuningate ajast teatakse kõnelda, et Room siis alla heitnud Latiumis elavad rahvad. Vabariigi algusest peale on Room täiesti sõdade keerises. Muinasjutt kõneleb, et troonilt-tõugatud Tarquinius naabreid üles ässitanud Rooma vastu. Igatahes tuli Roomal kohe vabariigi algul end kaitsta etruskide ja ladinlaste pealetungide vastu. Alatiste sõjaolude tõttu olidki patriitsid sunnitud mõõndusi tegema plebeidele.

Roomal sobis varsti hea vahekord ladinlastega, viimaste abiga vallutasid roomlased kultuurilise etruskide maa. Etruuria vallutamise järel tekkis Roomal vaenuline vahekord gallidega, Põhja-Itaalia elanikega. Gallid võtsid ette rüüstamiskäigu koguni Rooma. Sellest jutustab muinaslugu järgmist. Kui gallid jõudnud Rooma, olnud see päris tühi, ainult 80 senaatorit polevat põgenenud, nad istunud foorumil oma autoolides liikumatult kui marmorkujud. Gallid surmanud nad. Vastu pannud üksnes Kapitooliumi kindlus. Kui kindluse kaitsevägi maganud, olnud ärkvel templis jumalatar Juno'le pühendatud haned. Kui gallid hakanud kindluse müüri mööda üles ronima, et kindlust vallutada, tõstnud haned kisa, mis äratanud kindluse kaitseväge. Nii päästnud haned Rooma. Gallide sõjakäik on igatahes ajalooline fakt, samuti on tõsiasi, et gallid Rooma tublisti on rüüstanud ja põletanud. Kuid roomlased toibusid varsti ja algasid siis Kesk-Itaalia vallutamist.

Sõjaka meelega kõrval kihutas roomlasi sõdadele maapuudus. Noorele kiiresti kasvavale riigile jäi oma territoorium kitsaks. Kesk-Itaalia läänerannas asus Apenniini poolsaare rikkaim maakond, *Kampaania*; seda hakkasidki roomlased endile püüdma. Aga Kampaania pärast tekkis sõda samniitidega. Need olid sõjakad ja vabadusearmastajad mägielanikud. Neid häiris väga roomlaste püüd ainuvõimule Itaalias. Nad ässitasid naabermaadegi elanikke roomlaste vastu; tervelt kolm sõda pidasid nad roomlastega, kuid pidid siis alistuma. Võidu saanud samniitide üle, allus Roomale kogu Kesk-Itaalia.

Vahepeal olid roomlased ka Lõuna-Itaaliasse korraldanud sõjaretki. Võitmata olid seal peamiselt helleenide asulinnad. Kuid nendest suutis tugevamalt vastu panna vaid *Tarentum*, asutatud omal ajal spartlaste poolt, võrsunud aja jooksul oma hea sadama tõttu rikkaks kaubalinnaks; ka kuulus Tarentumile suur maa-ala, kus hea eduga kasvatati karja ja hariti viinamarju ning õlipuid. Kuid omal jõul ja kohaliku kaasabiga ei julgenud tarentlased sõda alustada roomlastega; nad kutsusid appi Balkanilt julge ja seiklushimulise *Pyrrhose*, Epeirose kuninga, kellel muide oli hea väepealiku kuulsus. Pyrrhos võttis hea meelega vastu kutse; ta lootis Läänes sama kuulsust võita,

mis korda oli läinud Aleksander Suurel Idas. Küll läks tal korda üles näidata oma sõjamehelikku vahvust, kuid sõja ta kaotas, langedes ise võitluses. Tarentum alistus Roomale a. 272.

### Võitlus Tarentumi pärast.

Tarentlased ei tundnud endid tugevad küllalt vastu hakkama vägevale vaenlasele: oma hädas pöördusid nad kuulsusrikka Epeirose kuninga Pyrrhose poole Hellases ning palusid teda appi. Pyrrhos, kelle kangelashing janus kuulsuse järgi ja kes tahtis saada teiseks Aleksander Suureks, viivitas esmalt küll, võttis aga siis kutse vastu ja sõitis Itaaliasse. 20 000 piigikandjat jalasõdurit, 2000 vibukütti, 3000 ratsanikku ja 20 elevanti oli tema sõjaväes.

Tarentumi jõudnud, laskis kuningas Pyrrhos kõik väealised mehed lipu alla kutsuda, võttis ülemjuhatause ühendatud sõjavägede üle enda kätte ning marssis Rooma väejuhatajale Publius Laviniusele vastu, kes viibis teisel pool merelahte, Herakleia juures.

Ägeda kallaletungiga algas Rooma ratsavägi võitlust; Pyrrhos omalt poolt tormas neile vastu, sai aga lahingus haavata ja kukkus hobuselt, ja tema ratsanikud, kokkunud selle sündmuse üle, sattunud segadusse ning põgenesid.

Vahepeal oli aga kuningas enda üles ajanud, asus ruttu oma jalaväe etteotsa ja viis need lahingusse. Hirmus oli Kreeka piigimeeste kokkupõrge Rooma leegionidega; seitse puhku kordus see, aga read ei vankunud. Pyrrhos julgustas oma vapraid sõdureid. Vaenlase ratsahulkade vastu saatis ta elevantid. Valju trompetihelina all tulid need hüggelloomad metsikult trampides, et maa nende jalgade all vabises. Neid nähes läksid roomlaste hobused peruks, viskasid ratsanikud seljast ja panid nagu pöörased jooksuma leegionide sekka. Seda segadust kasutas Pyrrhos ja saatis oma ratsanikud vaenlasele valu andma; suure südidusega panid küll veel mõned roomlaste salgad vastu; üks sõdur, nimega Gaius Muntius, haavas tüht elevanti, nii et loom nagu pööraseks läks ja Pyrrhose sõjaväes suurt segadust sünnitas. See päästiski roomlased täieliku kaotuse eest; nad said oma leeri taganeda; ent lahingu olid nad siiski kaotanud: 7000 meest oli surnuid ja haavatuid, 2000 vangi.

Pyrrhos oli võitnud. Kui ta peale lahingut Rooma langenud sõdureid vaatles, nägi ta, et surmahaav oli peaaegu kõikidel rinnus. Ja ta ütles oma saatkonnale: „Vaadake, kui vahvalt on võidelnud need mehed! Niisuguste sõduritega võidaksin mina terve maailma.“ Ning ta las kis surnud auga maha matta ja hoolitses vangide eest.

Pyrrhos ei julgenud kaugemale tungida; ta võttis oma leeri koost ja läks talveks Tarentumi.

Järgmisel aastal tungis ta oma väega Apuuliasse. 20 000 jalasõdurit, 8000 ratsameest ning 19 elevanti viis ta nüüd võitlusse. Askulumi juures astus Rooma vägi talle vastu; sõdijate arvu poolest oli ta temaga ühesuurune ja kardetud elevantide tagasitõrjumiseks olid välja mõeldud igasugused sõjavankrid, millel mõlemal pool külgede küljes raudorkide otsas lõõmasid tulepannid. Sääraste tulivankritega lootsid roomlased neid paksnahku heidutada, aga nad eksisid.

Kaks päeva möllas lahing; mõlemal pool võideldi suurima vahvusega; Pyrrhos ise, kes, nagu ikka, kõige tihedamas lahingumurrus võitles, sai haavata, kuna üks viskeoda tema käsivarrest läbi tungis Rooma lahinguliin oli vankunud, kuni viimaks elevantid trampides tulid, kelle seljas tornides seisid noolekütid ning lingukivi-mehed. Nendele vastu sõitsid põlevad sõjavankrid, aga sattusid segadusse; loomad tormasid neist mööda ja tungisid vaenlase lahinguritta. Ühtlasi ilmusid kreeka ratsamehed nagu marutuul kihutades ja tapsid nii koledal kombel, et Rooma leegionid kuigi kaua vastu ei suutnud seista ja põgenesid.

Küll oli Pyrrhos jällegi lahingu võitnud, aga tema kahju oli nii suur, et ta hüüdis: „Veel üks niisugune võit — ja ma olen kadunud!“

Jällegi saatis Pyrrhos oma kantsleri Rooma ja pakkus senatile rahu. Kuid asjata. Siis läks Pyrrhos oma väega Sanniumimaale, kus Rooma konsul Manus Curius oma leegionidega teda Beneventumi all ootas.

Üle terve lahingurinde lõkendas võitlusleek ja jällegi pidid elevantid otsuseandjad olema, aga seekord roomlaste kasuks. Manus Curius leidis nimelt nõu tornikandjaid hiigelloomi hakata laskma tulinooltega, mille ümber olid mässitud tõrvased takud. See heidutas ära elevantid, nad ei kuulanud enam oma juhtijaid, vaid tormasid põgenedes kreeka sõjaväe sekka, mis sattus seeläbi suurimasse korratusse ja segadusse. Seda silmapilku kasutas Rooma väejuhataja, laskis oma ratsamehed ning leegionid ette tormata ning vaenlase puruks teha.

Lahing oli võidetud; hulk sõjavange ning neli elevanti langesid võitjale saagiks — esimesed seda laadi loomad, keda Roomas nähtud.

1. Kes oli Pyrrhos?
2. Milline sõjavägi oli temal?

**Võitjate ja võidetute vahekord.** A. 266 alistus Roomale viimne iseseisev maakond Lõuna-Itaalias, Kalaabria. Seega oli Room tõusnud Apenniini pools. peremeheks Rubikoni jõeni (asub Ees-Gallia ja Kesk-Itaalia piiril). Roomast oli saanud tugev Vahemere riik.

Roomlased jätsid neile alluvas Kesk- ja Lõuna Itaalias suurema osa maa-alast endiste elanike kasutada, aga osa maad nad võõrandasid ning saatsid sinna elama Rooma maata talu-

poegi. Nii tekkisid igal pool Rooma asundused. Need asundused pidid levitama itaaliklaste keskel Rooma kultuuri ja seisma Rooma riiklike huvide valvel. Asundused ühendati Roomaga maanteede läbi; need olid sõja ja kultuurilise läbikäimisteed. Kuulsaim teedest oli Via Appia, mis ühendas Rooma Kampaania pealinna Capua'ga ja mida hiljem pikendati Brundisiumini Aadria rannikul.

Roomlaste ja itaaliklaste vahel sõlmitud lepingute põhjal jäi itaaliklastele omavalitsus: nad võisid koos käia oma koduseid asju arutamas ja kohalikke ametnikke valimas. Et nad seotud olid lepinguga, siis nimetasid roomlased neid lepinglasteks. Nad ei tohtinud ilma Rooma loata alustada sõda ega läbikäimisse astuda võõraste riikidega. Ka Rooma koda-niku õigusi, see on osavõtuõigust rahvakoosolekuist ja juurde-pääsu riigiametitesse, ei võimaldatud itaaliklastele. Küll nõuti neilt sõjateenistust: kõik itaaliklased pidid sõtta ilmuma täies varustises. Ent väeülemjuhatus kuulus ainult roomlastele.

### III. Room muutub maailmariigiks.

264—133 a. e. Kr.

264—146 a. e. Kr. Puunia sõjad.

146 " " Kartaago hävitamine.

146 " " Kreekamaa saab Rooma provintsiks.

148 " " Makedoonia muutub Rooma provintsiks.

133 " " tekib Väike-Aasia provints.

**Uus valitsev klass.** Kuigi Rooma vabariigi esimene periood möödus võitluses patriitside ja plebeide vahel, ei unustanud roomlased endid hädatundidel. Järele andes plebeidele parajal ajal saavutati kodurahu, mis võimaldas edukalt võidelda vaenlastega ja luua tugeva riigi. Rooma vabariigi järgmine periood möödub samuti võitude tähe all. Nüüd on vabariiki juhtimas uus valitsev klass.

Room ei muutunud rahvavabariigiks plebeide üheõigusluse saavutamisega. Plebeide võit tähendas esialgu vaid seda, et

jõukamate ja lugupeetumate plebeide perekondade liikmetel avanes võimalus pääseda senatisse ja kõrgematesse ametitesse. Roomas olid riigiametid auametid (ei makstud tasu), sellepärast võis ametnikuks ja senaatoriks hakata vaid jõukas inimene. Järelikult saavutasid kasu plebeide ja patriitside vahelistest võitlustest peamiselt rikkad plebeid; nende esindajad pääsesid juhtima riiki. Huvide ühtlus sidus neid patriitsidega ja nende kokkusulamisel kujunes välja Rooma vabariigis uus aadel. See oli Rooma uus aristokraatia — nobiliteet (s. *nobiles* — suursugused), uus valitsev klass, kus leidis niihästi endiste patriitside kui ka plebeide järeltulijaid. Nobilid kiskusid endi kätte kõrgemad ametid ja viisid isegi läbi seaduse, mille põhjal ainult nende hulgast võis valida senatoreid. Mitu põlve teenis see uus valitsev klass Rooma vabariiki, nobilide hulgast tõusis rida tüsedaid riigimehi. Nobilide valitsuse ajal muutus Rooma vabariik võimsaks maailmariigiks.

Nobilide seisuse ja kõrgema ameti väliseks tunnuseks oli vahast portreemask, mis valmistati igast niisuguses ametis olnud mehest ja seati üles elumaja aatriumi, ühes vastava allkirjaga. Nii kogunes perekonnal oma esivanemate maskide galerii. Mõne perekonnaliikme matuste puhul sammusid orjad või teised palgatud niisuguseid esivanemate maske näo ees kandes leinarongi eel, nõnda et surnut ta viimasel teekonnal saatis nii-ütelda kogu ta suguvõsa. Aja jooksul võtsid nobilid oma seisuse märkimiseks veel tarvitusele mitmesuguseid ehteid ja erirõivastise.

Selle uue valitseva klassi võimupäevil astus Room suurte sõdade ajajärku.

**Kartaago ja Room.** Vahemere riigiks saades oli tähtis Roomale ka merevõim. Vahemere lääneosas valitses aga Kartaago, omal ajal foiniiklaste rajatud asulinn, mis vahepeal oli võistelnud etruskidega, oli tõusnud tugevaks riigiks Põhja-Aafrikas, nüüd oli vastaseks roomlastele. Kartaagolaste võim ulatus ka Appenniini poolsaare juures asuvaile Sitsiilia ja Sardiinia saartele.

Valitsuse korraldus oli Kartaagos pea samasugune kui Roomas: täidesaatev võim kuulus kahele suffeedile (konsulile) ja seaduseandlik võim riiginõukogule, mille moodustasid suurmaapidajate ja jõuka kodanluse esindajad. Kartaagol oli hea laevastik ja suur sõjavägi, mille moodustasid küll peamiselt palgasõdurid Põhja-Aafrika ja Hispaania rahvastest. Kartaago võim allaheidetud rahvaste üle püsis sunni najal ja ei olnud sellepärast püsiv.

Mõjule saanud Lõuna-Itaalias, tekkis roomlastes tahtmine vallutada viljarikas Sitsiilia. Nii pörkasid siin kokku kahe

suure riigi huvid. A. 264 e. Kr. puhkeski sõda nende kahe võimuahtitseja riigi vahel. Roomlased nimetasid kartaagolasi puunlasteks, sellepärast nimetatakse ajaloos nende vahel tekkinud sõdu *P u u n i a s õ d a d e k s*. Et mõlemad sõdivad pooled olid peaaegu ühetugevused, siis kestsid sõjad kaua, vaheaegadega 264—146. a. e. Kr.

**I Puunia sõda.** Puunia sõdu oli kolm. Esimene sõda algas seega, et roomlased a. 264 ümber piirasid Messeenlinna Sitsiilias. Üldiselt olid algul maal sõdides tugevamad roomlased, merel kartaagolased, sest roomlased alles hakkasid ehitama sõjalaevu ja endid harjutama merel. Olgugi et roomlased kartaagolaste üle Sitsiilias suurema võidu saavutasid, ei määranud see lahing sõja saatust. Siis otsustasid roomlased kallale tungida Kartaagole tema kodumaal ja saatsid osa väge konsul Reguluse juhatusel Aafrikasse. Rooma vägi jõudis isegi kartaagolaste pealinna väravateni, kuid siis muutus sõjaõnn. Roomlased võideti, Regulus sattus vangi. Sõda kestis Sitsiilias veel aastaid, kuni viimaks kartaagolased Egadi saarte juures kaotasid suure lahingu ja selle järel palusid roomlastelt rahu (241). Kartaago pidi andma Sitsiilia Roomale ja maksma suurt kontributsiooni.

Kartaagolaste seisukord halvenes veel sellega, et tema palgavägedes tekkisid rahutused. Seda asjaolu ruttasid ära kasutama roomlased, saates oma väed okupeerima Sardiiniat ja Korsikat, et kindlustada lõplikult oma positsioone Vahemeres. Sardiinia ja Korsika langevadki I ja II Puunia sõja vahel Rooma kätte.

Samal ajal tungisid Ees-Galliast gallid Rooma riigi piiridesse, laastates maad, põletades külasid. Gallide seekordsele sõjaretkele vastasid roomlased *E e s - G a l l i a* vallutamisega (222. a.) Nüüd allus kogu Itaalia Roomale.

Kartaagos vaigistas palgasõdurite rahutused osav Hamilkar Barkas. Sama riigimees püüdis heaks teha Kartaago kaotusi esimeses Puunia sõjas vallutustega mujal. Ta organiseeris kiires korras uue sõjaväe ja asus mineraalirikka *H i s p a a n i a* allaheitmisele. Kaheksa-aastase võitluse järel alistus talle Hispaania Ebro jõeni. Seal suri Hamilkar. Tema surma järel saavutas maailmakuulsuse väejuhatajana ta poeg *H a n n i b a l*.

Varakult oli isa teda kaasa võtnud sõjakäikudele ja juba poisikese-eas tal lasknud vanduda, et ta jääb roomlaste vaenlaseks surmani. Hannibal oli julge, aga ka ettevaatlik, kaval ja osav; oma sõjameeste keskel oli ta suures lugupidamises. Ajalugu peab teda Rooma suurimaks vastaseks. Tema järgi nimetatakse II Puunia sõda Hannibali sõjaks.

**II Puunia sõda.** Väejuhatuse oma kätte võtnud, piiras Hannibal ümber Vahemere kaldal asuva Saguntumi linna, mille Room oli lepingusse meelitanud endaga. See sündmus sai teise Puunia sõja ajendiks; algas teine sõda (218. a.).

Hispaania allaheitmise lõpetanud, läks Hannibal üle Pürenee mägede Lõuna-Gallia kaudu mööda Alpisid Põhja-Itaaliasse. Ees-gallid, alles hiljutised roomlaste vaenlased, alistasid kergesti Hannibalile. Hannibalile vastu saadetud rooma väed võitis ta Titšiiino ja Treebia jõgede juures, ja nõnda oli talle tee lahti Rooma. Roomas oli ärevus. Koguti uus sõjavägi ja saadeti see konsul Flaminiuse juhatusel Hannibalile Trasimeenuse järve juurde vastu. Vaenlane tungis talle kallale, roomlased löödi täiesti; osa neist uppus Trasimeenuse järve, osa langes lahingus, osa sattus vangi. Ka Flaminius ise sai surma. Nüüd kardeti Hannibali Rooma linna kallale tungimist. Saadeti jälle vägi kartaagolaste vastu, Fabiuse juhatusel. Hannibal sammus võitjana ühest Itaalia maakonnast teise ja Fabius ei julgenud temaga astuda võitlusse. Roomlased ei kannatanud oma väeülema viivitust ja nimetasid Fabiuse asemele ülemjuhatajaks Varr o, kes tungis Lõuna-Itaalias Cannae linna juures Hannibalile kallale, kuid kaotas lahingu (216. a.).

Rooma seisukord oli nüüd väga raske. Penikoormate ulatusel olid külad ja talud maha põletatud ning elanikud hävitatud. Ohvriterikkad võitlused tõmbasid ära parimad töötegitjad põllult ja töökodadest, nälga ja katk tegid hävitustööd ülejäänute hulgas. Rahvaarv langes kohutavalt. Tulid veel teated, et Sürakuusa linn Sitsiilias Roomale vastu hakanud ja makedoonlased abi lubanud Kartaagole. Makedooniast vaenlane küll abivägesid ei saanud, aga Sürakuusaga tuli paar aastat sõdida, kuni linn jälle alistus Roomale. Sürakuusa jõudis vastu panna mehaanik Archimedese väljamõeldud masinate abil, mis linna piiravatele roomlastele tegid palju kahju. Archimedese tapnud üks Rooma sõdur peale linna allaandmist. Archimedes joonistanud midagi liiva sisse ja hüüdnud juurdetulevale sõdurile: „Ära sega mu tööd!“ See aga surmanud õpetlase.

Kuid ka Kartaago käsi ei käinud hästi. Hannibal jäi Lõuna-Itaaliasse ja ootas abi. Talle ruttas küll põhja poolt appi ta vend Hasdrubal, kuid Rooma vägi läks sellele vastu ja löi tema väe viimase ni. Hasdrubal langes lahingus ja tema peasaatnud roomlased Hannibalile. Tapetud venna pead nähes hüüdnud Hannibal: „See on Kartaago saatus!“ Hannibal taganes Apenniini poolsaare lõunaossa. Roomlased ei julgenud „lövi“ tema koopas tülitada, aga roomlased olid sõdinud kogu aja tagajärgedega Hispaanias. Rooma väepealikul Cornelius Scipiol läks siin korda lõpetada kartaagolaste valitsus. Selle järel siirdus Scipio Aafrikasse, et ka seal kallale tungida kar-

taagolastele. Põhja-Aafrika rahvad, kes uult valitsejalt lootsid oma seisukorra parandamist, alistusid kergesti. Alles siis, kui Scipio jõudis juba Kartaago lähedusse, kutsuti Hannibal appi Itaaliast. Z a a m a linna juures oli teise Puunia sõja viimne ning otsustav lahing (202. a.) Rooma vägi võitis ja Kartaago kaotas kõik, mis Hannibal oli võitnud mitmes lahingus. Tehti uus rahuleping: Kartaago pidi oma laevad välja andma roomlastele, maksma suurt kontributsiooni, loobuma Hispaaniast ja töötama, et ta ilma Rooma loata kellegagi ei alga sõda.

### Hannibali rännak üle Alpide.

Hannibal läks üle Püreneeде sõjaväega, milles oli 50 000 jalameest, 9000 ratsanikku ja 40 sõjalevanti. Roomlased ei teadnud midagi tema kavatsusest minna mandrit mööda Itaaliasse. Nende kuulsaim väejuhataja Cornelius Scipio ei tahtnud seda uskuda ka siis, kui talle teel Hispaaniasse, Massilia, kus ta maandus, teatati, et Hannibal on üle tulnud Püreneedeist ja liigub Rooma suunas. Scipio võib-olla oleks saanud takistada kartaagolasi jõest üleminekul, kui ta oleks võtnud tarvitusele kõik abinõud, kuid ta ei uskunud Hannibali edasirännakusse, ta arvas, et kartaagolane ainult Püreneeде piirkonnas kindlustab oma seisukohti.

Vahepeal jõudis Hannibal Rhône'ini; üleminekuks valis ta koha, kus jõgi oli 300 m lai ja kus Durance'i (l. düraan(g)s) haru Rhône'isse suubub; see valik kõneleb Hannibali arusaamisest strateegiast, sest see jõekene oleks pakkunud kaitset tema vägedele Massilia poolt ilmuvate Rooma vägede vastu. Kui Hannibal ametis oli paatide ja puumaterjali kokkuostmisega praamide jaoks, organiseerisid kohalikud keldid end vastupanuks teisel pool Rhône'i kallast; nad tahtsid takistada kartaagolaste üleminekut. Seal saatis Hannibal oma ohvitseri Hanno ühe väeosaga otsima kohta põhja pool jõest üleminekuks ja tegi talle ülesandeks keltidele selja tagant peale tungida. Ära käinud 25 rooma penikoormat (37 km), leidiski Hanno koha, kus jões asus saar, mis võimaldas kartaagolastele ülemineku teisele poole jõge. Kui Hanno oma lähenemisest Hannibalile suitsuga märku andis, saatis ka Hannibal mehed paatides üle jõe minema. Keldid valmistusid nende vastuvõtule; seal tormasid selja tagant Hanno juhatusel puunlased nendele kallale. Keltidele tuli see manööver nii ootamata, et nad otsekohe segadusse sattusid ja laiali jooksid. Nii vabanes tee üle jõe minekuks Hannibalile. Viimastena viidi praamid üle 37 elevanti.

Nüüd sai Hannibalile ka teatavaks, et roomlased on maandunud Rhône'i orus, ja ta saatis luuresalga lõunasse uurima roomlaste asupaika. Samal ajal kogus ta oma sõdurid, tõi nende ette vangistatud keltide pealikud ja laskis viimastel tõlgi kaudu seletada, et rännak üle Alpide pole hädaohtlik, et Ees-Gallia on lõpmatu rikas maa ja et sealsed keldid

(gallid) kartaagolasi lahtiste kätega vastu võtavad. See seletus kohalikelt inimestelt mõjus väga rahustavalt Hannibali sõjaväesse, rõõmu hõiskega tervitasid kartaagolased oma ülemjuhatajat ja olid nõus temaga edasi minema.

10. septembril (a. 218 e. Kr.), lahkudes Rhône'ilt, peatus Hannibal kolmandal päeval Livroni juures, neljandal päeval jõudis ta Isère'ile (Isère, Rhône'i haru). Rhône'i ja Isère'i vahelisel maa-alal, mida hüüti saareks, elasid keldi sugu albroogid. Siin viibis Hannibal 2 päeva ja võttis osa albroogide kahe pealiku vahel tekkinud tülist, aidates vanemat võistlejaist vendadest, saades selle eest tasuks võitjalt hulga toidumoonna ning varustist riietena ja relvadena ning sõjaväelist kaitset saarelt läbiminekul. 10 päeva marssis Hannibal Rhône'i kallast mööda põhja sihis, tehes selle juures kõigest 100 rooma penikoormat. Oktoobri algul muutis ta liikumissuunda, pöördus ida poole, Alpidesse. Mõnepäevase teekonna järel jõuti Montmelian'i kõrgustikule. Nüüd alles algasid tõsised vintsutused. Kohalikud albroogide suguvõsad suhtusid väga vaenuliselt võõramaalastesse; nad tungisid neile kallale, sulgesid kitsad mägiteed ja paiskasid neid kuristikku ühes nende loomade ja vooridega. Mäe linnakese Montandry juures oli Hannibal sunnitud võitlusse astuma seal kindlustunud albroogidega; ta vallutas küll linnakese ja sai sealt toidumoonna oma väeosadele mitmeks päevaks, aga edasirännak oli pööraselt raske. Mägiteed olid läbipääsematult kitsad ja järsud, pealegi olid mägielanikud takistamas igal sammul; nad loopisid ülalt kive ja veeretisid kaljumürakaid kartaagolastele peale. Kui palju hukkus siin inimesi, loomi ja voore kuristikesse, on õudne kujutella. Viimaks jõuti suurte pingutuste järel kõrgustikule (Col du Clapier) lõuna pool Mont-Senii'd (Mont-Cenis); siia jõudis Hannibal arvatavasti 20. oktoobril, ja mäetipud olid juba kaetud lumega. Siin veetis väejuhataja 2 päeva, et järele oodata mahajäänuid ja anda oma sõjaväele natuke puhkust. Siin selgus ka, et üle poole sõjaväest oli hävinud, olgu vaenlaste käe läbi, olgu nälja või haiguste kätte. Ülejäänuid aga julgustas väepealik raske teekonna peatse lõpuga, sest juba nägid nad all kauguses sügispäikese säras hõbeniidina looklevat Po jõge.

Algas mägedest allalaskumine, mis enesega kaasa tõi samuti palju vintsutusi. Värskest sadanud lumekorral libisesid loomad, voorid, mehed, peatudes all kuristikudes purustatud liikmetega. Jõuti teedele, kust isegi veolooma üle ei saadud, kõnelemata elevantidest. Siin tuli ehitada teed laiemaks, mis omakorda viitis aega. Viimaks, igatahes veel oktoobris, saabus Hannibal Po madalikku Rivoli juures, olles olnud teel Montandry'st saadik 15 päeva. Jalaväest oli tal säilinud 21 000 meest ja ratsaväest ainult 6000, elevantidest olid pooled hukkunud.

(Spamer'i j.)

1. Millise tee valis Hannibal kallaletungiks Roomale? 2. Kui suur oli ta sõjavägi? 3. Millistesse raskustesse sattus see sõjavägi Alpides? 4. Kui suured olid Hannibali kaotused sel rännakul?

**Roomlaste teised võidud ja III Puunia sõda.** Kuid Rooma valitsevale klassile oli neid võituseid veel vähe. Pealegi oli nüüd Roomas elukutselisi sõjaväelasi, nii ohvitseride kui sõdurite hulgas, ja need ihkasid sõda. Varsti peale Zaama lahingut saatsid roomlased oma sõjaväe Itta, Makedoonia, Süüria ja Egiptuse kuningad sunniti Rooma ülemvalitsust tunnustama ning makse maksma. Idamaale roomlaste vastu sõdima oli tulnud ka Hannibal. Kui ta üht lahingut kaotades end vaenlastest nägi ümber piiratud, võttis ta mürki ja suri. Lapse-eas isale antud vandest Rooma vaenlaseks jääda surmani oli ta truult kinni pidanud.

Vaatamata sellele, et teise rahulepingu järgi kartaagolased kaotasid oma iseseisvuse, hakkasid nad mõne aja pärast siiski toibuma. Aga Room ei näinud hea meelega nende ärkamist. Ta nõudis kartaagolastelt, et nad hävitaksid Kartaago linna ja rajaksid endile uue pealinna. Kuid kartaagolased otsustasid sellele nõudele mitte alistuda ja töotasid vastu panna viimseni. Nad kogusid kõik jõu kokku ja kindlustasid linna igalt poolt. Rooma vägi Scipio noorema juhatusel leidis linnal ümber olevat kolmekordsed müürid; roomlased piirasid Kartaagot kolm aastat (149—146) ja hävitasid ta siis a. 146 lõplikult. Linn tehti maatas, linnaala künti üles. Kartaago viimne kaitsja Hasdrubal palunud Scipiolt armu, end vangi andes, aga tema naine surmanud enese põleva Kartaago leekides, abikaasa argust hukka mõistes. Kõik Kartaago maad said nüüd Roomale; 50 000 vangivõetud kartaagolast tehti orjadeks.

Samal ajal sõdisid roomlased Balkanil. 148. a. alistus Makedoonia neile ja 146. a. lõplikult Kreekamaa. Läänepoolse osa Väike-Aasiast pärandas 133. a. viimne Pergamoni kuningas Roomale. Nõnda kuulusid nüüd Roomale järgmised maad: Itaalia, Sitsiilia, Sardiinia, Korsika, Hispaania, Lõuna-Gallia, Põhja-Aafrika, Makedoonia, Kreekamaa ja osa Väike-Aasiast. Room oligi kujunenud maailmariigiks.

**Triumfikäik.** Suur oli roomlaste võidujoovastus. Eriti hästi tundis end valitsev klass pärast kordaläinud sõdu. Nimekaile väejuhtidele korraldati Roomas uhked vastuvõetud nn. triumfikäigud. See oli suurim auavaldus, mis osaks sai silmapaistva lahingu võitnud väepealikule. Triumfikäigu korraldamiseks loa andis senat.

Pidustus algas seega, et triumfikangelane ilmus oma sõjaväega linnavärvavate ette. Siia tulid teda tervitama senaatorid ja vabariigi kõrgemad ametnikud. Sellele järgnes triumfikäik linna tänavail. Kõige ees sammusid senaatorid, siis kõrgemad ametnikud, neile järgnesid vankrid sõjasaagiga, siis ahelais täht-

samad vangid. Nüüd alles tuli nähtavale päevakangelane. Ta kandis seljas kullaga tikitud purpurtoogat (üliriie) ja peas loorberpärja. Ta sõitis kullatud võiduvankris. Temale järgnesid ta lahingukaaslased, ta sõjavägi. Rongikäik liikus Kapitooliumi ette, kus leidis aset pidulik ohverdamine. Ka korraldati kangelase auks avalik pidusöök. Isegi rahvale jagati sel puhul tasuta toite.

Loomulikult oli selline pidustus suursündmuseks, mis meelitas rahvast välja. Kõik tänavad, platsid, pargid kattusid tiheidast rahvamurrust, uudishimulikest olid täidetud trepid, aknad, katused. Kõik hõiskasid kiitust päevakangelasele, samuti tema vapraille leegionidele.

**Provintside olukord.** Kõiki võidetud maid väljaspool Itaaliat hüüti provintsideks ning nende elanikke alamateks ja maksimateks, sest neid valitseti ja neilt nõuti makse. Endiste valitsejate ja riikide maad, samuti varandusrikkad erainimeste maad tunnustati Rooma rahva ühismaks.

Tähtsamaks ametnikeks provintsidest olid prokonsulid, maavalitsejad; nad olid piiramatud oma võimusega. Prokonsulile allus provintsis sõjavägi; ta oli oma maakonna kõrgeim kohtunik ja valitseja. Prokonsulil oli luba nõuda rahvalt oma kasu makse, sest Rooma valitsus ei maksnud neile palka. Prokonsulitega ühes tuli provintsidest palju teisi ametnikke. Prokonsulite valitsuse alt vabad olid provintsidest vaid mõned tähtsamad linnad, kellele oli antud omavalitsus.

**Valitsev klass pärast sõda.** Palju muutusi tõid suured sõjad Rooma ellu. Valitsevatele perekondadele tõid nad lõpumatut rikkust ja hiilgust. Kuna Itaalia sõdade ajal lepinglastelt äravõetud maa Rooma maata talurahva vahel jaotati, renditi provintsidest ühismaad ainult nobiilidele. Nobiid olid seepärast ühtlasi rikkaimad kodanikud ja nende käes seisis riigijuhtimine ja nad panid maksma oma mõju rahvakoosolekuilgi.

Provintsi oli parim rikkakssaamise koht. Aga prokonsuliks provintsi võisid saada vaid need, kes enne Roomas olid pidanud ametit; sellepärast püüdis nobiil saada konsuliks Roomas. Roomas valis ametnikke rahvakoosolek, sellepärast püüdis iga nobiil võita rahva poolehoidu; nad andsid rahvale maksuta lõunaid, kinkisid raha ja panid toime tsirkuses ja teatrites rahvale meelepäraseid etendusi. Palju nendest panid sel moel kaalule kogu oma varanduse.

Nobiilidele kuulusid suurmõisad ehk latifundiumid, mis olid sageli suured mitu tuhat tiinu. Osa mõisamaast oli metsa all, kus härrased lõbustasid endid küttimisega; osa maad oli

karjamaa, kus mõisaorjad karjatasid kariloomi; osa maa peal kasvatati õlipalme, viinamarju ja teisi viljapuid ning marjapõõsaid, samuti orjade tööd kasutades; põldu hariti vabariigi teisel poolel itaalia mõisades vaid niipalju, kuipalju kulus mõisa pere ülalpidamiseks, sest provintsidest saadeti isegi küllalt vilja turule.

**Talurahva saatus. Proletaarlased.** Talupoegadele töid väljaspool Itaaliat peetud sõjad ainult viletsust. Kauakestvad sõjad kutsusid parimad tööjõud talust sõjaväljale mitmeks aastaks. Rängalt mõjus teine Puunia sõda itaallaste ellu. Abi ja maad põllumees juurde ei saanud, sest Rooma kasuks võetud maad provintsidest läksid nobiilide kätte. Veel enam — põllumees ei jõudnud ka seni temale kuuluvat maad oma käes hoida. Suurel hulgal provintsidest saadetava vilja tõttu ei saanud ta müüa omi põllusaadusi. Küll aga nõudis talupoja igapäevane elu, majapidamisriistade muretsemine, tööloomade ostmine ja viljaikalduste aastail seemne hankimine raha, mida võis saada ainult mõisnikkudelt. Nõnda langesid aja jooksul talud võlgadesse, kaotasid iseseisvuse ning läksid suurmaapidajate kätte. Samasugune asjaolu tabas talupoegi provintsidest. Väikepõllupidamise kadumist kiirustasid provintsidest veel rasked maksud, mida nõudis Rooma valitsus. Talupojad olid sunnitud laenu tegema ning selle tagajärjeks oli maakaotus. Nii võime konstateerida Rooma riigis II s. e. Kr. keskseisuse (selle moodustasid iseseisvad talupojad) lagunemist.

Ainult väike osa vabu põllutöölisi leidis rentnikkudena tööd mõisades. Taludest minema kihutatud põllupidajail polnud muud teha, kui asuda linnadesse, kus osa neist käsitöölisena, väikekauplejatena ja lihttöölisena teenistust leidis; suurem osa neist jäi lihtsalt saatuse hoolde, moodustades kärarikka massi linnatänavail ja turuplatsil. Neid varanduseta inimesi hüüti proletaarlaseks. See nimi tahab tähendada inimesi, kes riigile kasulikud võisid olla vaid oma järeltulijatega (*proles.*)

**Orjad.** Töötegijaiks mõisades, samuti linnades olid peamiselt orjad. Orje oli sõdade ajal odavalt saada, sest kõik sõjavangid müüdi orjadeks. Orjade saamiseks korraldati ka tõelisi inimesejahte. Ükski maa, kus leidis kaitsmatuid inimesi, ei jäänud läbi rüüstamata orjapüüdjate poolt. Väike-Aasia oli nende peamine jahimaa. Deelose orjaturul, kus idamaa orjapüüdjad müütasid oma elava kauba Itaalia ettevõtjatele, toodi elavamatel kauplemispäevadel hommikuti kuni 10 000 inimest kaldale ja õhtuks olid nad enamasti kõik müüdnud. Ostja püüdis osta orja noorelt ja veel enne, kui ta kaotas oma jõu, katsumus ta ta edasi müüa. Orjal ei olnud muidugi mingisuguseid inimesõigusi; teda peeti tööloomaks.

Orjad elasid hulgana koos kas linna või maa kasarmuis ja pidid ise tegema kõik, mida nad vajasis ülalpidamiseks. Peremees andis ainult materjali, millest midagi valmistada; see oli ka ainuke kulu, mis peremees kandis orja suhtes. Nõnda oli orja tööjõud hästi odav. Orjadele anti palju tööd, et nad ei leiaks mahti mõtelda millestki muust peale töö, toidu ja une.

Orjad töötasid väga mitmesugustel aladel. Nad tegid käsitöid, töötasid põldudel, kaevandustes, ehitustöödel, hoidsid karja, harisid viinamarju, õlipalme jne. Kõige raskem oli orjade-põllutöölaliste seisukord. Ahelatega üksteise külge needitult pidid nad päev otsa töötama tigidate ülevaatajate valve all; viimastel olid käes kas nahkrihmad või terava otsaga nuiad, millega karistasid orje, kui need töötada ei tahtnud. Kirjeldamatu on häda ja viletsus, mis valitses orjade hulgas. Roomlased vabandasid endid sellega, et orjad on võõramaalased ja ei olevat seepärast parema käitlemise väärt.

Kuid halb, südametu kohtlemine äratas orjades viha isandate vastu; kus oli võimalik, seal tõtsid nad mässu. Politseil tuli kõige metsikumate võtetega alal hoida korda. Suurim orjademäss leidis aset Sitsiilias. See kestis ligi kolm aastat. Roomal tuli suuri jõudusid kohale saata. Kaks aastat piirati nende kindlust, kus vastuhakkajad end kaitsesid meeleehtliku vahvusega ja viimaks võideti näljutamise abil. 20 000 ellujäänud orja löödi risti.

#### IV. Kodusõjad.

133—30 a. e. Kr.

133—121 a. e. Kr. Gracchuste rahutused.

44 a. „ „ Caesari surm.

30 a. „ „ Octavianus saab ainuvalitsejaks.

**Kodusõdade põljusi.** Nobilide valitsuse all möödusid kaks sajandit hiilgavalt. Room oli tõusnud maailmariigiks. Kuid Rooma sisemine areng ei vastanud välistele saavutistele. Nagu veendusime, kasutasid nobiilid sõjasaavutusi üksnes omades huvides, unustades neid, kes oma õlgadel sõjaraskusi olid kandnud, see on Rooma rahvast, Rooma talupoegi. Muutudes suurel arvul tööta proletaarlasteks sattusid need inimesed suu- riasse viletsusse. Et nad üuri maksta ei jõudnud, kihutasid majaperemehed nad välja korteritest ja nad asusid siis turgudel, sildadel, templitreppidel ja tänavanurkades. Kogu nende vara oli vaid kepp ja kott. Kes toitsid neid?

Rooma rikkad nobiilid, kelle käes seisis riigijuhtimine ja kes olid huvitatud sellest, et ikka nende kätte jääks valitsemine, otsides poolehoidu korraldasid neile kehvikutele pidusid, kus neid maksuta söödeti ja joodeti. Sedasama tehti triumfide puhul ja usulistel pühadel. Needsamad nobiilid, et neid valitaks mõnele tähtsale ametikohale, otsid rahvakoosolekuil valimistel hääli. Teenistuseta proletaarlased olid need, kes müüsid oma hääli, et teenida sellega ülalpidamist. Sellised olud mõjusid demoraliseerivalt ja küllaldast ülalpidamist ei võimaldanud nad töötuile. Sellepärast hakati rahvakoosolekuil nõudma „maad ja leiba“. Ka nobiilide keskel leidus isikuid, kes öieti hindasid olukorda ja nägid väljapääsu raskest olukorrast, millesse Rooma vaeseid kodanikke olid lükanud sõjaolud, nende inimeste varustamises maaga. Vennad Gracchused, kuulsa Scipio lapselapsed, olid esimesed, kes nõudsid uuendusi.

**Tiberius Gracchus.** Tiberius Gracchus, vanem vend, võitis rahva suurima lugupidamise. Temast kirjutatakse, ta kurtnud: „Loomadel on pelgupaigad, need aga, kes võitlevad ja surevad Itaalia eest, võivad nimetada omaks ainult õhku ja valgust. Neid nimetatakse maailma-valitsejaks, aga neil pole tükikestki oma maad.“ A. 133 valiti Tiberius rahvatribuuniks. Ta pani kohe ette piirata nobiilide ühismaade kasutamist 125 ha. Kaks korda nii palju maad võisid omada vaid perekonnad, kus oli rohkem kui üks poeg. Kõik ülejäänud ühismaa pidi tulema tükeldatud kujul jagamiseks maata inimestele. Rahvakoosolek kinnitas Tiberiuse eelnõu. Kuid uus seadus riivas väga nobiilide huvisid. Need hakkasid levitama juttu, et Tiberius ihkab kuningakrooni. Nad lootsid teda tappa, sest seadus lubas hukata igaühe, kes kavatseb säärast kuritööd.

Tiberiuse ametiaasta oli lõppemas; ta tahtis küll jälle saada rahvatribuuniks. Aga valimispäeval kogunesid foorumile vanameelsed ja, varustatud nuiadega, kihutasid laiali rahvakoosoleku. Tiberius põgenes, kuid ta saadi kätte ja hukati ühes 300 poolehoidjaga. Tema tööd aga jätkas ta noorem vend Gaius.

**Gaius Gracchus.** Gaiust iseloomustab kuulus ajaloolane Mommsen järgmiselt:

„Gaius Gracchus oli väga erinev oma üheksa aastat vanemast vennast. Nagu vendki, põlgas ta tavalisi lõbusid ja äriaskeldusi ja omas põhjalikku haridust. Sõjas võitles ta vapralt ja teenis aumärgid. Andekuselt, iseloomu kindlusest ja tahtejõult oli ta oma vennast Tiberiusest kaugelt üle. Oma algatatud seaduste läbiviimisel osutas ta suurt riigimehe andi, saimuti nagu läbikäimises lähemate sõpradega õilsat meelt ja armastajat südant. Kannatused, mis talle osaks said, karastasid aina

ta tahet ja kasvatasid temas kibedust erakonna vastu, kes maa ajasid kuristiku veerele ja tapsid ta venna. Ta oli Rooma parim kõneleja. Kuid ka ilma selleta päriks ta parima riigimehe kuulsuse. Isegi neist vähestest katkenditest, mis ta kõnedest veel on alal hoidunud, selgub nende vägevus ja südanthaarav hingelisuus. Võib küll mõista, et igaüks, kes neid kuulis või ka ainult luges, kaasa kisti ta sõnade tormisest mõjust. Kuid ühtlasi ei valitse neis ei viha ega pisarlik tundlikkus. Raudne järjekindlus iseloomustas ta poliitilist tegevust. Ära tundes selle tarvilikkust, astus ta kindlalt revolutsiooni teele ja kättemaksule. „Ka minule,“ ütleb ta kirjas emale, „ei ole midagi kaunimat, kui tasuda vaenlastele nende alatu tegu, kuivõrd see tasumine võib sündida, ilma et isamaa selle all kannataks. Kui aga see pole võimalik, jäägu parem vaenlased püsima ja nende tegu tasumata tuhat korda ennemini, kui et isamaa hukkuks.“ Aimus, et teda võib tabada samasugune saatus nagu ta venda, ajas ta teotsema seda kiiremini ja ägedamini, nagu surmani haavatu, kes oma vaenlasele tahab anda viimset hoop. Kirglik austus, mida paljud tundsid mõlema õilsa venna suhtes nende eluajal, muutus pärast nende surma peaaegu jumaldamiseks. Hoolimata ametlikust keelust ei väsinud rahvas kaunistamast paiku, kus nad võitlesid ja langesid.“

Gaius valiti rahvatribuuniks a. 123. Peale maareformi kaitses tema muuta riigikorda. Gaius pooldas rahvavõimu; igal pool: senatis, valitsuses, kohtus, püüdis ta vähendada nobiilide mõju, selleks algatas ta vastavaid seadusi. Ta uuendas venna maaseadust, ta nägi suurt ülekohut selles, et itaaliklastel või lepinglastel, kes nii-ütelda oma õlgadel olid kandnud sõjaraskused, ei olnud Rooma kodaniku õigusi; ta nõudis neile ühesuguseid õigusi roomlastega. Gaius muretses linnadele odavat vilja, mis võimaldas neile isegi tasuta leivajagamist vaestele, muretses töötuile tööd, oli valmis neid maata inimesi, kelle jaoks Itaalias ei jätkunud maad, provintsis varustama maaga. Rahvas oli tema tegevusega väga rahul ja ta valiti teist korda tribuuniks. Kuid kes viha kandsid tema vastu, olid nobiilid; Gaiuse äraolekul läks neil korda rahva hulgas kavalusega rahva lugupidamist tema vastu kõigutada. Hoopis teravaks muutus vahekord, kui Gaius Gracchus valiti kolmandat korda rahvatribuuniks. Nüüd võtsid vanameelsed kõik abinõud tarvitusele, et Gaiust kõrvaldada; püüti rahvale selgeks teha, et tema tegevus on kahjulik. Kui üks Gaiuse poolehoidjaist vihahoos surmas ühe kodaniku vastaste leerist, puhkes sõjariistus võitlus tülitsejate erakondade vahel. Vahele segas ka konsul valitsuse palgasõduritega, kes tungisid Gaiuse poolehoidjate kallale. Gaius aeti põgenema oma kaaslastega. Nähes, et võimatu on pääseda vaenlase käest, laskis ta end surmata oma truul orjal, kes selle järel ka ise endal võttis elu. Ühes Gaiusega langes jälle umbes 300 tema poolehoidjaist.

Nobiilid jäid võitjaks; Rooma rahva ühismaa jäi nende tarvitada. Ainult ühe Gaius Gracchuse uuenduse leidsid nad kasuliku olevat, nimelt tasuta viljajagamise proletaarlastele. Nad teadsid, et neil võimalik on valitseda ainult siis, kui nad poolehoidu leiavad rahvamassides, ja seda võitsid nad kõige kergemini viljajagamise ja rahvale meelepäraste lõbustuste toimepanemisega. Rahvas oli juba demoraliseerunud, ta igatses vaid „leiba ja lõbu“ (*panem et circenses*). Üle 300 000 inimese tuli Rooma valitsusel toita riigi kulul.

**Uus sõjavägi ja Marius.** Sõjad olid teinud Rooma maa-ilmariigiks. Oma riigi kokkuvarisemise võimalust ei kujutanud endale ette ükski roomlane. Ümberpöördult, roomlased rääkisid oma riigist kui „igavesest riigist“, oma pealinnast kui „igavesest linnast“. Kuid sõjaväge oli siiski tarvis pidada, vaenlased võisid ilmuda riigipiirile, allaheidetud rahvad võisid tõsta mässu, võis tekkida hea juhtum omandada mõni uus maakoh. Roomlane oli sõjakas, auahne ja valitsushimuline; temale polnud veel küllalt sellest, mis oli käes.

Vana sõjavägi oli kahanenud; talupoegi ei olnud enam nii palju, et nendest kokku saada sõjaväge; sellepärast hakkasid väejuhatajad sõjateenistusse palkama proletaarlast. Harukordadel on seda tehtud enne väepealik Mariust, kes elas umbes 100 a. e. Kr., kuid tema ajast peale saab see alatiseks nähtuseks.

Marius oli vaese päevatöölise poeg. Ta oli juba noore sõdurina oma agaruse ja osavusega väejuhatajate tähelepanu äratanud. Teda kutsuti „uueks inimeseks“ (*homo novus*), sellepärast et ta ei olnud aristokraatlikust soost ja siiski valiti rahva-tribuuniks ja kuus korda järjest konsuliks. Ta oli tubli väejuhataja. Väga tähtsad olid Mariuse võidud germaanlaste üle.

Itaalia põhjapiirile olid ilmunud germaani sugu rahvad. Umbes 100 a. e. Kr. tungisid nad Rooma maadesse. Roomas räägiti germaanlastest, et nad olevat väga tugevad, et nende sõjamees jooksva hobusega ühes sammuvat ja üle kuue hobuse korruga hüppavat. Nende naised olevat sama tugevad kui mehedki ja võtvat osa lahinguist.

Kui Marius valiti ülemjuhatajaks, võitis ta germaanlased; ligi 60 000 nendest langes vangi ja saadeti Itaalia orjaturgudele. Mariusele korraldati Roomas suurepärane triumf ja Mariust austati kui „isamaa päästjat“.

**Kodusõjad Itaalias.** Kui Marius oma sõjaväega tuli Rooma, laskis ta sõjaväe lahti. Sõdurid ei saanud enam palka ja nende seisukord läks jälle raskeks. Oma igapäevase elu kindlustamiseks hakkasid vanad sõdurid nõudma maad. Nende

soove toetas Marius. Aga maad nõudsid kõik maatud, nii roomlased kui ka lepinglased. Rahvajuhid panid ette rahva-koosolekul anda lepinglastele Rooma kodaniku õigused ja jagada kõigile maata inimestele provintssides maad. See ei meeldinud senatile.

Siis löid lepinglased lahku Roomast. Järgnes kodusõda, milles rooma sõdurid pidid võitlema oma endiste kaassõdurite vastu. Itaaliklased astusid välja vabaduse eest ja see vaimustas neid võitluses. Löödi ägedaid lahinguid ja viimaks olid roomlased sunnitud andma itaaliklastele kodanikuõigused (a. 88 e. Kr.). Itaalia elanikud olid nüüd kõik Rooma kodanikud, nad sulasid kokku üheks rooma rahvaks. Ainult ühel pool seisid vaesed, keda elu oli viletsusse tõuganud, teisel pool rikkad, kelle käes seisid riigi juhtimine ja riigi varandused. Sellepärast ei vaikinud veel kodusõjad.

**Pompeius.** Maal tekkisid röövsalgad, hoides ärevil terveid maakohti. Vahemerele ilmusid meriröövlid. Sellisel rahutul ajal omandasid silmapaistvuse osavad ja andekad väepealikud. Võitluses röövsalkadega ja meriröövlitega võitis kuulsuse väepealik Pompeius.

Röövsalgad tekkisid ärapõgenenud orjadest, kellega mitmel pool seltsisid peavarjuta ja ülalpidamiseta jäänud endised sõdurid, samuti teised viletsusse sattunud ja kõlblalt langenud inimesed. Nad kõik kogunesid mõne pealiku ümber ja hakkasid siis tapma ja röövima. Pealik Spartacusel olnud Lõuna-Itaalias 100 000-line röövvägi. Nende äravõitmine ei olnud kerge. Spartacuse väe hävitamisest võttis osa Pompeius, aga suurima kuulsuse omandas see väepealik meriröövlite võitmisega.

60-ndate aastate algul ilmusid Vahemerele meriröövlid, kes liikumise sel merel otse võimatuks tegid. Nad olid muretsenud endile laevad ja andusid siis laialt röövimisele. Et tagaajamise puhul varju leida, otsisid nad endile mererannal kindlustatud kohad, kuhu parajal ajal peitu pugesid. Nende röövkäigud ja ülesnäidatud vahvus selle juures tegid neid riiklikult kardetavaks. Rooma senat saatis a. 67 nende vastu Pompeiuse ja andis sellele väepealikule võitluses nendega tegevusvabaduse. Pompeius võitles nendega kolm kuud ja võitis siis, purustanud nende kindlustatud kohad Kreeta saarel, Dalmaatsia kaldail ja Väike-Aasia rannikul. Vahemerele võis jälle julgesti välja sõita.

Itaalia sisemised tülid ja rahutused olid kasuks naabritele. Vägevaim neist, Pontose kuningas Mithridates, vallutas mitmel korral roomlaste Väike-Aasia provintsi. Aga Pompeius läks suure sõjaväega Väike-Aiasse ja sundis põgenema Mithridatese Pontosest. See taganes Musta mere põhjaranda, et sealt

uuesti tulla Rooma vastu. Kuid ta oma poeg tõstis tema vastu mässu ja tema omad sõjaväed lahkusid temast. Seda nähes tühjendas Mithridates kihvtikarika. Kui kihvt otsekohe ei mõjunud, laskis ta end oma teenijail hukata. Roomale oli Mithridatese surmasõnum rõõmusõnum. Rooma piirid ulatusid nüüd Lõuna-Kaukaasiani ja Kaspia mereni. Pompeius käis veel Süürias ja Palestiinas ning võitis needki maad. Tükk aega valitses ta idas iseseisvalt.

**Pompeius ja Caesar.** Kui Pompeius oma sõjakäigult tagasi tuli, kartsid senaatorid, et ta omandab Roomas juhtiva seisukoha. Senat ei mõtelnudki sõjast tulnud sõduritele anda maad; ka Pompeiuse vastu ei avaldanud senaatorid küllaldast lugupidamist. Siis pakkus noor Julius Caesar haavunud Pompeiusele oma abi.

Caesarit iseloomustab ajaloolane Mommsen järgmiselt:

„Caesar oli pärit Latiumi põlisest ja vanimast aadliperekonnast, kes oma sugupuud luges Iliase kangelistest. Tema noorus möödus tingimustes, millistes tavaliselt kasvas tolleaegne kõrgem noorsugu. Ta õppis kauneid kunste, harrastas kirjandust ja maitses täiel sõõmul kõiki tavalisi elulõbusid. Kuid temale omane terane loomus ei lubanud tal hingeliselt laostuda säärases kergemeelses elus. Ta säilitas imehästi kehalise kui ka vaimse värskuse. Vehklemise ja ratsutamisoskuse alal võis ta võistelda parimaga oma sõduritest ja ujumisega päästis ta isegi oma elu Aleksandria juures. Vastandiks omaaegsele väga aeglasele liiklemisele toimusid tema reisid uskumatu kiirusega, mis äratas ta kaasaegete imestust kui ka osalt põhjustas ta edu. Värske ja löögivalmis nagu ta keha oli ka ta vaim. Imetlusväärt kindel ja osav oli ta korraldusvõime isegi seal, kus tal puudus võimalus seisukorda isiklikult tundma õppida. Ta mälu oli võrratu ja ta suutis mitu toimingut sooritada kõrvuti ühesuguse eksimatusega. Tema südamlikkusest kõneleb austus, mida ta elulõpuni tundis oma ema Aurelia vastu, ja sõprus, mis teda sidus omaaja tublimate ja tüsedamate meestega, ükskõik mis seisusest. Head kui ka halvad ajad läbi pidas ta vankumatut truudust oma sõpradele ega ohverdanud ühtki neist ei omakasule ega hiljem valitsejatujudele. Vastupidi, ei lasknud ta ka kellelgi, ei oma sõpradel ega armusalistel, võimu võtta enda üle. Caesar oli täieline mõistuseinimene. Kõik, mis ta kavatses või ette võttis, oli kantud geniaalsest asjalikkusest. Suurimale kui ka vähimale ülesandele suutis ta asuda igal silmapilgul ühesuguse koondumusega ja kirjanduslik tegevus oli temale sama kerge kui sõjaline toiming. Ta omas imelist lahkust ja rõõmsust, mis ühesuguseks jäi headel ja halbadel päevadel.

Caesari kui geniaalse riigimehe ülim eesmärk oli sügavalt langednud rooma ja veel rohkem langenud helleeni rahva poliitiline, sõjaline, vaimne ja kõlblas uuestisünd. Kolmekümne-aastased kibedad kogemu-

sed õpetasid teda mõnikord ümber hindama abinõusid eesmärgile lähemale jõudmiseks, eesmärk ise jäi temale pühaks suurimatel alanduste aegadel, kui ta vandeseltslasena tumedatel teedel pidi teotsema, kui ka teistel, mil ta ainuvalitsejana, kõrgeima võimu kandjana heledas päikeses kogu maailma ees võis oma tööd jätkata. Vaevalt saab Caesari elutööd hinnates kõnelda üksikasjust. Kõik ta korraldused ja teod liituvad otstarbekohaselt tervikusse. Nagu ta anded ja omadused moo-



Caesar.

dustavad täiuslikuma terviku, mida inimesena võimalik kujutleda. Õigusega kiidetakse Caesarit ta kõneoskuse pärast, mis nagu hele leek valgustas ja ühtlasi soojendas. Õigusega imetellakse kirjanik Caesaris ta keele puhtust ja kaunidust. Õigusega kiidetakse ka Caesarit kõigi aegade suurima väejuhina, kes peaaegu selgeltnägija kindlusega oskas tabada igale olukorrale vastavat ja ainuõiget taktikat. Sealjuures polnud ta mitte sõdur, vaid tark poliitikamees, kes ainult paratamatuse sunnil tarvitas relvade abi. Relvade suurmeistrina tegi ta riigimehe arukusest juhitult ometi kõik ähvardava kodusõja ärahoidmiseks. Sündinud valitsejana suutis ta inimeste meeli oma tahtmisele alistada samasuguse ker-

gusega, nagu tuul valitseb pilvi. Tema organiseerimisvõime oli otse haruldane. Kunagi pole poliitikategelasel lepinguid sõlmida, väejuhil vägesid koostada tulnud nii vastukäivatest ja lahkpüüdlikest olluseist nagu temal. Ülesanded, mis ta lahendas terava pilguga olukordade hindamisel.

Ainuvalitsejaks hakates ei mänginud ta kuningat. Rooma riigi piiramatu isevalitsejana jäi ta oma esinemises poliitikameheks, vastutulelikuks ja painduvaks, ei midagi muud olla tahtvaks kui esimeseks omaaoliste hulgas. Võimu joobumus, omane türannidele, jäi temale tundmatuks. Vahest ainuke valitsejate hulgas on tema see, kes kunagi ei toiminud oma kalduvuste või tuju kohaselt, vaid nagu seda käskis ta riigimehelik mõistus. Küll on tal tulnud kahetseda mõnd väära sammu, kunagi pole seda põhjustanud aga kirg, viha või muu türannituju. Mis suurejoonelistele loomudele tavaliselt osutub raskemaks kõigest — menu tipul seistes säilitada piiride tunnet, oli temale antud.“

Caesar ei sallinud Rooma senatoreid ja ei tahtnud töötada nendega ühes; ta astus ühendusse Pompeiusega. Sõbrad lubasid toetada teineteist igal sammul. Nad võitsid rahva poolehoidu; nad jagasid alatasa vilja töötuile, korraldasid maksuta lõunasööke ja rahvapidusid. Rahva vastuhakkamist polnud neil karta. Varsti sai Pompeius Hispaania prokonsuliks ja Caesar Gallia valitsejaks. Gallias algas Caesar oma võidukäiku.

**Caesar ja Gallia.** Caesari aegne Gallia (nüüdne Prantsusmaa, lääneosa praegusest Saksamaast ja osa Šveitsist) oli võrdlemisi tihedasti asustatud maa. Gallide juures seisis heal järjel põlluharimine ja karjakasvatus. Rannikurahvas harrastas loomulikult ka kalapüüki. Käsitöödest oli arenenud villase ja linase riide kudumine ning metallide ümbertöötamine; eriti head olid nende vaskriistad. Keltidelt õppisid roomlased tinutamise ja hõbetamise oskust.

Gallide külad asusid lähestikku. Läbikäimine asulate vahel oli elav, maanteed ja sillad ühendasid neid igal pool. Suured jõed, nagu Garonne, Loire, Rhône hõlbustasid liiklemist. Keltide juures oli hästi arenenud laevasõit. Nad olid osavad laevade ehitamises ja nende laevad liikusid ka Atlandi ookeanil.

Poliitiliselt ei moodustanud gallid riiki, aga neil oli mõjuv aadli- ja preestriseisus, kes talupoegi ja teisi vabu kodanikke hoidsid majanduslikus sõltuvuses. Üldise kindla võimu puudumisel valitses maal rusikaõigus, tugevama ülekaal. Kaitset ja varju võis leida vaid mõne vägeva suurmaaomaniku juures, kuuludes tema kodakonda. Üldine killunemine ja ühise kindla organisatsiooni puudus andsid end tunda kohe, kui tekkis kokkupõrkeid vaenlastega. Galliat hakkasid ründama ida poolt germaanlased ja lõunast roomlased.

Caesar valis enda valitseda roomlaste poolt varem allaheidetud Gallia osa tagamõttega. Siin oli tal võimalus võita uute maade vallutamiseks kuulsust, koguda rikkusi, luua võidetuist uusi sõjavägesid ja nendega võita lõplikult kogu Gallia ning ka Rooma valitsus. Kohale asudes hakkaski Caesar sõdima. Tal tuli siin võidelda ka germaanlastega. Kaheksa aastat kestis üldse Gallia allaheitmine. Caesar ise on järele jättnud kirjutise oma sõjakäigust: „Mälestamisväärtsündmused gallide sõjast“.

Võidetud maa oli rikas ja seega võitja kasu suur. Caesar valitses Gallias kui kuningas, äratades Rooma senaatorites kui ka Pompeiuses kadedust. Kuid Caesar ei kartnud neid enam ega arvestanud neid. Gallidest moodustas ta sõjaväe, ja see oli talle ustav, sellega võis ta võitjana Roomagi minna.

**Caesari valitsus.** Rooma senat lõi Caesarit tõsiselt kartma, ta saatis väepealikule kutse ilmuda viibimata Rooma. Caesar tuli, kuid senati vastasena, oma sõjaväe saatel. Küll saatis talle senat Pompeiuse vastu, aga Caesar oli võitmatu. Ent Rooma vallutamisega ei olnud Caesar veel seisukorra pereinnes. Neli aastat kestis edasi vastaste tagaajamine. Jutustatakse, kui Caesar Itaaliast Kreekamaale oma vastaseid taga ajama sõitnud, tõusnud suur torm ja laevajuht lõõnud kartma. Caesar aga hüüdnud talle: „Julgust, mees, sa sõidad Caesari ja tema õnnega!“ Caesar uskus nimelt, et kui inimene püsivalt oma õnne poole püüab, siis ta selle ka saavutab. Caesari oli kokkupõrkeid oma vastastega Kreekamaal, Aafrika ja Hispaania pinnal. Pompeius ja palju teisi nobiile hukkusid kodu sõjas.

Caesar oli veendunud piiramatu ainuvalitsuse pooldaja. Kuid Caesar ei muutnud väliselt Rooma riigikorda; kõik endised asutised ja ametid jättis ta alles. Aga ta vähendas nobiilide mõju senatis seega, et ta senaatorite arvu tõstis, senatisse uute liikmetena juurde tuues oma poolehoidjaid. Juba mõjul olles koondas Caesar kõik tähtsaimad ametid enda kätte. Ta oli imperaator, s. o. käskija, nii nimetati vägede ülemjuhatajat; sõjavägi allus ainult imperaatorile ja viimane võis iseseisvalt alustada ja lõpetada sõda. Diktaatorina omas Caesar piiramatu volitusi, tema ükski oli konsul, ta oli kõrgeim vaimulik riigis, kõrgeim politseiülem jne. Caesari juhatada oli riigikassa; ta parandas riigi rahalist seisukorda ja hakkas esimesena lõõma kuldraha, mida ehtis Caesari loorberpärjaga pea. Caesar parandas rahva elujärge, võttes ette hulga uuendusi. Maata inimestele laskis ta provintsid anda maad. Tõõtud leidsid kestvat tõõd teede parandamisel, soode kraavitamisel, lugematute ehitiste kallal, millistega Caesar kaunistas pealinna. Korratu

viljajagamise jättis Caesar ära, aga korraldas alatise abiandmise vaestele. Seltskonna kõlbla elu tõstmiseks elustas ta usuelu ja edendas haridust, asudes muu seas esimese rahvaraamatukogu kogumisele Roomas. Kogu Caesari väsimatu tegevus oli sihitud rahva käekäigu ja Rooma riigi hiilguse tõstmiseks. Caesari reformid olid demokraatlikud, kuigi ta ise polnud demokraat.

Caesari poolt maksma pandud kalender reguleeris ajaarvamist, määrates aasta alguseks jaanuari ja aastaks 365 päeva ja 6 t. Julianuse, s. o. Caesari kalender oli meil veel vene ajal tarvitusel. Ainult riigi sisemised reformid ei rahuldanud Caesari; a. 45 hakkas ta kiirelt valmistuma sõjakäigule, ta tahtis ära võita idas partlased, et jälle maksma panna rooma nime idas ja ühtlasi laiendada Rooma riigi piire. Caesari olnud selle järel veel kavatsus alla heita Germaania ja Britannia. Väljasõit idasse oli määratud 18. märtsi peale a. 44.

Ootamata sündis midagi muud. Caesari vastu tekkis salaühing, mille eestvõtjaks olid tema endised sõbrad Brutus ja Cassius. Roomas oli veel salkkond nobiile, kes lootsid Caesari kõrvaldamisega tagasi saada endist võimu. 15. märtsil 44. a. läks Caesar senati istungile, kus salaühingu liikmed ta ümber piirasid ja tapsid. Salaühingu liikmed (23 meest) teinud otsuseks igaüks Caesari haavata; nii suri see vana Rooma kangelane 23 haava kätte. Brutust tapjate keskel nähes hüüdnud Caesar: „Ka sina, Brutus!“ Need olnudki ta viimased sõnad.

**Antonius ja Octavianus.** Nobiliid eksisid, kui nad Caesari surmaga lootsid võimu oma kätte saada. Kodusõjad algasid uuesti.

Paljud Caesari sõdurid hakkasid kohe taga kiusama oma kadunud pealiku mõrtsukaid. Brutus ja Cassius põgenesid Makedooniasse, kus nad viimaks ise võtsid endil elu.

Tekkinud olukorda oskas Caesari sõber Antonius kasutada. Ta hakkas Caesari sõdureid enese poole meelitama ja kihutas nad verisele võitlusele diktaatori tapjate vastu. Sel ajal ilmus Rooma 18-aastane Octavianus, Caesari sugulane, kelle diktaator testamendis oli määranud oma pärijaks. Nii oli nüüd senatil kaks võistlejat võimupüüdjat. Et senatist jagu saada, leppisid Octavianus ja Antonius omavahel kokku, nagu varem Pompeius ja Caesar. Octavianus jäi Rooma, kuna Antonius läks Idamaad valitsema.

Kui vastased olid võidetud, katsus Octavianus lahti saada oma kaaslasest.

Antonius oli abielus Octavianuse õe Octaviaga, keda ta aga Idasse kaasa ei võtnud. Idas tutvus ta Egiptuse naisvalitseja Kleopatraga ja abiellus sellega. Antonius ja Kleopatra hakkasid

toredasti elama. Antonius kinkis Kleopatrale Rooma maid ja ülistas teda „kuningannade kuningannaks“.

Octavianusel oli nüüd küllalt põhjust süüdistada Antoniust. Ta saatis suure sõjaväe oma väepealiku Agrippa juhatusel Antoniust võitma. Lahing Kreekamaa rannal Aktioni juures (31. a.) otsustas võitluse. Octavianuse sõjavägi võitis. Antonius ja Kleopatra võtsid ise endil elu ja Egiptus muutus 30. a. e. Kr. Rooma provintsiks.

Vabariik ei saanud Roomas enam püsida. Iga väeülem püüdis iseseisvusele ja valitsema. Sõjavägi hoidis selle poole, kes tema vastu oli kõige heldem. Rooma rahvas oli väsinud sõdadest ja igatses rahu; tähtsamad nobiilid olid surmatud. Peale Antoniuse surma oli Octavianusel võimalus hakata ise-valitsejaks.

## V. Keisririik: printsipaad.

30. a. e. Kr. — 284 p. Kr. printsipaad.

30. a. e. Kr. — 14 p. Kr. Octavianus.

96 — 180 p. Kr. „Head keisrid“.

**Octavianus Augustus.** Caesar ei olnud küll ametlikult ainuvalitseja, keiser, aga keisri nimetus on pärit temalt. Octavianus nimetas end Caesari nime järgi tseesariks ehk keisriks ja sest ajast sai keiser ainuvalitsejate tiitliks.

Esimeste Rooma keisrite aega nimetatakse ajaloos printsipaadiks, s. o. esimese kodaniku valitsuseks. Esimesed keisrid valitsesid ühes senatiga; selles seisabki printsipaadi tähtsaim tunnus. Seadused kuulutati välja keisri ja senati nimel. Kuid juba Octavianus püüdis võimalikult rohkem kiskuda oma kätte võimu. Säilitades vabariigi-aegsed ametid, püüdis ta nagu Caesar tähtsamaid neist ühendada oma isikuga. Printsepsina oli ta esimene kodanik riigis, seega riigi seaduslik esindaja välismaade ees. Tema oli vägede ülemjuhataja, impeerator; ainult temale vandusid sõjamehed ustavust ja üksnes tema otsustas sõja ja rahu üle. Octavianus asutas endale alalise ihukaitseväe. Octavianus oli senati eesistuja; ta tagandas senatist paljusid, nende asemele juhtides oma poolehoidjaid. Octavianus oli eluaegne rahvatribuun, milline amet talle võimaluse andis veto-õigust tarvitada senatis küsimuste kohta, mis talle ei meeldinud. Octavianus kaotas konsuliameti.

Keisri isik kuulutati puutumatuks ja pühaks; teda hüüti Augustuseks, s. t. auväärseks. Keisrit võrreldi jumalatega; teda kummardati ja talle ohverdati. Nii tõusis ainuvalitseja isik ausse Roomas.



Octavianus Augustus.

Octavianus on üldiselt tuntud „rahutoojana“, sest tema lõpetas kodusõjad. Kuid välised sõjad ei lõppenud ka Octavianuse päevil. Octavianus tahtis vallutada germaanlaste maid, sellepärast asusid Rooma väed võitlusse germaanlastega Reini piirkonnas. Kuid roomlased kaotasid kuulsa Teutoburi lahingu

(9. a. p. Kr.). Roomlased pidid harjuma mõttega, et neil põhja pool on tegu tõsise vaenlasega. Doonau piirkonnas läks roomlastel siiski korda piiri nihutada suure jõeni. Nii olid Rooma riigil Germaania vastu loomulikud piirid: Rein ja Doonau. Roomlaste ja germaanlaste vahel algas rahulik läbikäimine.

Octavianus oli ka kunsti ja kirjanduse harrastaja. Ta kaunistas Rooma linna. Varem ehitatud templid seati korda. Püstitati rida uusi ehitisi, muude hulgas jumalatekoda, panteon, mis oli kuulus oma hiigelkupliga. Avalikkudele platsidele ja tähtsamate majade kaunistamiseks püstitati kujud.

Octavianus toetas kirjanikke, seda tegid ka mitmed rikkad suursugu kodanikud. Nad kogusid endi ümber kirjanikke ja andsid neile ülalpidamist; nii võisid kirjanikud muretult anduda kirjanduslikule tööle. Octavianuse ajal elas Vergilius, lugulaulu „Aeneis“ koostaja; luuletaja Horatius kirjutas oode jumalate ja keisri kiituseks. Palju teisi kirjanikke teetses kirjanduse alal. Livius kirjutas 142-kõitelise Rooma ajaloo jne.

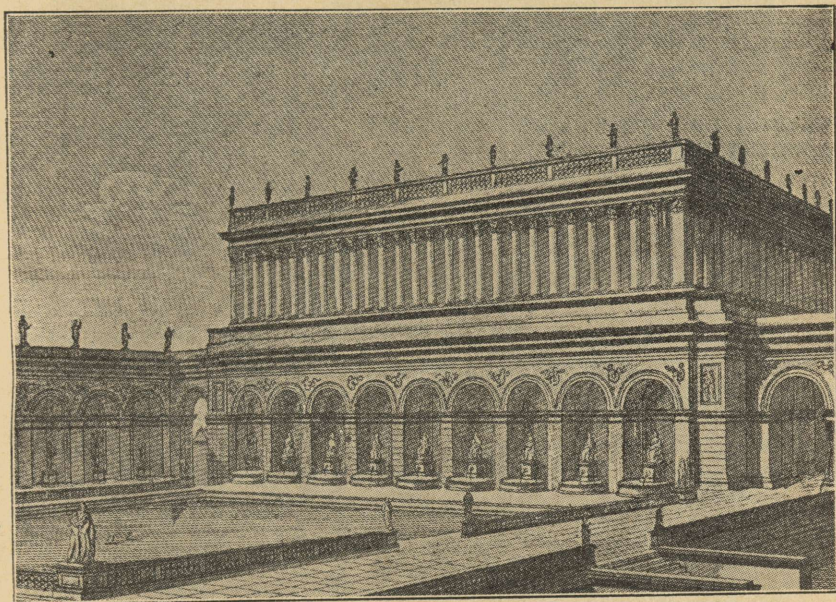
**Octavianuse järeltulijad I s.** Octavianus suri a. 14 p. Kr. Et ta ei olnud seaduslik ainuvalitseja, siis ei olnud tal ka õigust pärandada oma võimu. Kõik Octavianuse järeltulijad saavad ainult siis keisriks, kui nende poolt on sõjavägi ja senat. Suurt mõju avaldas keisri valimisel Roomas asuv keisri ihukaitsvägi, millesse võeti ainult Rooma kodanikke. Kuid juhtus ka, et provintsid asuvad väed oma pealikud nimetasid keisriks ja nende kandidaadid võitsid; sellisel korral puhkesid tavaliselt troonitülid, uut tüüpi kodusõjad. Senat oli võimetu looma korda.

Octavianuse järeltulijad olid pealegi valitsejad, kes rahva eest vähe hoolitsesid. Nad olid pillajad ja muutusid hirmuvalitsejaiks, niipea kui vaatepiirile ilmusid mõned vastased. Otse õudseid lugusid kirjutatakse näiteks Caligulast.

„Ta laskis tähtsaile vangidele külge põletada märgid ja saatis nad kas kaevandusse tööle, teede ehitamisele või võitlusse kiskjate loomadega, või pani nad kui loomad puuri, kus nad olid sunnitud kätel ja jalgadel roomama, või ta laskis nad saagida pooleks. Ja seda mitte raskete kuritegude pärast, vaid üksnes sellepärast, et nad temast halvaks-panevalt olid kõnelnud või keeldunud jumalikkude andmast. Keiser oli ka äärmiselt toores sõnades. Timukale ütles ta tapmise juures: „Tapa teda nii, et ta surma tunneb.“ Kord publiku peale vihaseks saanud, hüüdis ta teatris: „Oh, oleks Rooma rahval ainult üks kael!“ Kõige selle juures oli Caligula veel meeletu pillaja. Kõnlemata sumnadest, mida ta kulutas oma paleede, villade, lõbulaevade ehitamiseks, laskis ta oma armastatud hobusele teha marmorist talli elevandiluust sõimega ja teda katta purpurpunaste tekkidega ja kalliskividest ehetega“

(Suetonius.)

Üldtuntud on Nero oma lõpmatu tigidusega. See keiser ei andnud armu kellelegi, kelles nägi oma vastast. Ta laskis surmata hulga ülemaid Rooma ametnikke, ta laskis isegi hukata oma ema, oma abikaasa ja oma õpetaja, kuulsa mõttetarga. Samuti ei pidanud ta piiri rahva raha pillamisega. Ta laskis endale ehitada palee, mida ta nimetas „kuldmajaks“. Selle palee lagi ja seinad olid ehitatud kalliskividega, kulla ja elevanti- luuga. Oma joomapidude peale kulutas ta ennekuulmatuid



Nero kuldmaja.

summasid. Nero valitsuse ajal leidis aset Roomas hirmus tulikahi, mis möllas üheksa päeva, hävitas pool linna ja tõukas sajatuhanded kodanikke äärmisse viletsusse.

Vespasianuse valitsuse aega kuulub Britannia vallutamine. Tituse keisriks oleku ajal tabasid Rooma riiki hirmsad loodusõnnetused: 79. a. kattis Vesuuv tulepuruskamisega kaks suurt linna, Herculaneumi ja Pompeji. Viimasel ajal on nende linnade varemeid lahti kaevatud, mille tõttu on avanenud võimalus tutvuda lähemalt roomlaste eluga.

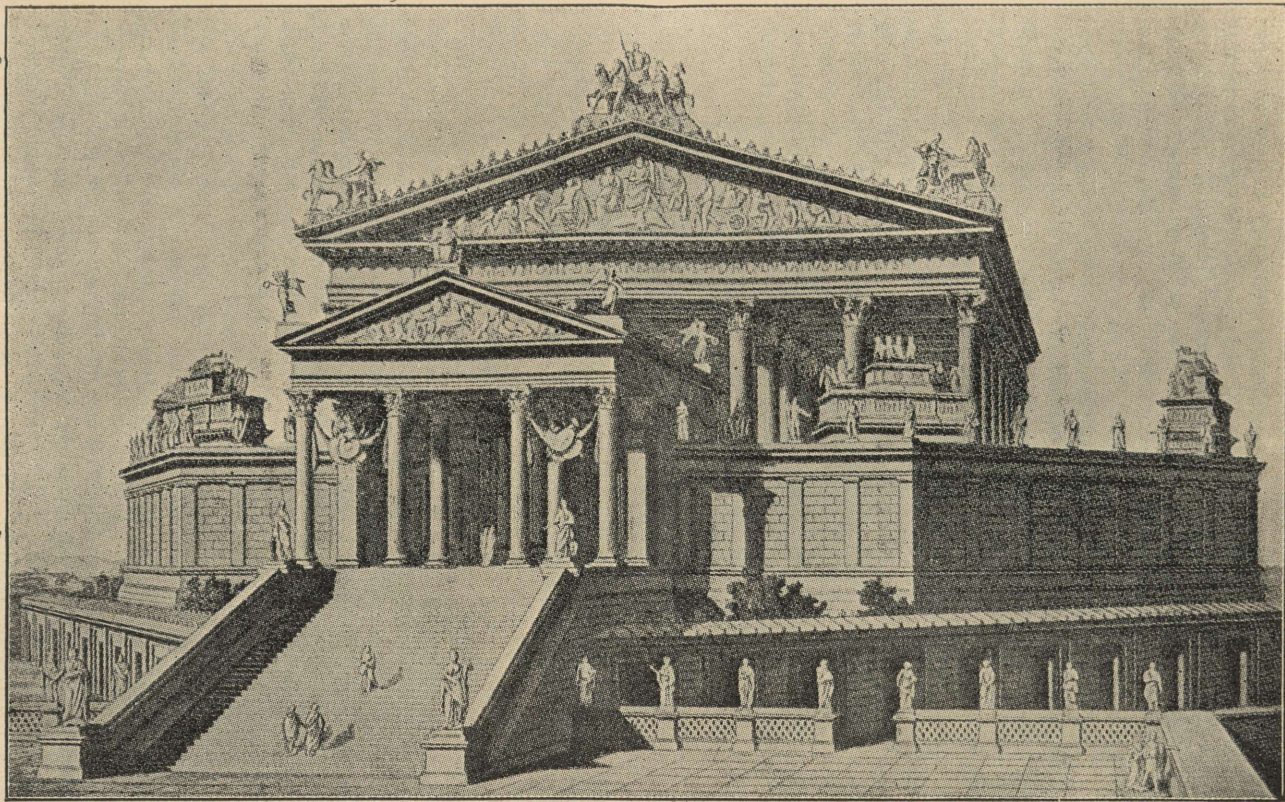
„Head keisrid“. II sajandi valitsejaid Roomas nimetakse „headeks keisriteks“, sest nad hoolitsesid ka rahva käe-

käigu eest. Nii parandas Nerva riigi rahalist seisukorda, vähendades valitsuse väljaminekuid. Korraldas maamüümist talupoegadele ja võimaldas neile odavaprotsendilise laenu saamist riigilt. Traianus kindlustas Rooma piiri Balkanil, vallutades rahutu D a a k i a m a a. Hadrianus reisis palju riigi olude tundmaõppimiseks, rajas linnu, toetades seega tööstust ja kaubandust. Marcus Aurelius, mõttetark, pidas rahva head käekäiku oma ülimalt püüdeks. Kuid tema ajal algas germaanlaste sissetung, mis ei lõppenud enne, kui kokku varises roomlaste rajatud maailmariik.

**Rooma olud I ja II s. p. Kr.** Rooma riik oli suurem kõigist seni olnud riikidest. Lääne pool oli ta piiriks Atlandi ookean, põhja pool Šotimaa. Reini jõgi ja Doonau olid rajaks germaanlaste vastu. Kaugemal idas piirasid Rooma maid Must meri, Kaukaasia mäed ja Eufrati jõgi, lõuna pool Araabia kõrb, Nuubia ja Sahara. Rooma riigi suur tähtsus seisabki selles, et temas ühinesid kõik haritud maailma osad.

Esimesel kahel sajandil p. Kr. oli ka Rooma riigi majanduslik õitseae. Suured mõisnikkude latifundiumid saatsid suures arvul põllusaadusi turule. Mõisnikud, kes veel vabariigi lõpu poolel suurema osa oma maast tarvitasid karjakasvatamiseks, hakkasid nüüd ikka enam ja enam maad välja rentima talupoegadele, et suurendada sissetulekuid. Nad olid jõudnud otsusele, et orjadega põlluharimine ei ole tulutoov, pealegi kahanes üldse orjapidamine, sest ära olid jäänud suured sõjad, mis seda inimkaupa saatsid turule. Nii hakkas põllumajanduses suurmaapidamine üle minema väikemaapidamisele ja nimelt põliste renditalude näol.

Suurte sõdade tagajärjel oli Vahemeri saanud Rooma riigi sisemereks. Kui Pompeius hävitas ka meriröövliid, võis alata elav merekaubandus. Heade veeteede kõrval ei puudunud Rooma riigis korralikud maanteed, need ühendasid riigi kaugemaidki osi. Üle suurte jõgede ja rabade ehitati sillad — viaduktid. Nii kujunesid Rooma riigis tingimused soodsaiks kaubanduse ja tööstuse edenemiseks. Kogu Rooma maa-alal valitses vabakaubandus; kuski ei olnud läbikäimist kitsendavaid tolliasutisi. Välisriikidega, eriti idamaaga, oli kaubanduslik läbikäimine väga elav. Babülonist toodi peeni kangaid ja ilusaid vaipu, Hiinast ja Pärsiast siidi, Indiast ja Araabiast kalliskive, kulda, elevantiluud ja lõhnaõlised, Aafrikast vilja ja metsloomi jne. Väljavedu oli sisseveoga võrreldes väike. Kinnise kultuuriga Idamaa rahvad Euroopa saadusi palju ei tarvitanud. Välja veeti peamiselt kulda ja hõbedat ja nendest valmistatud asju.



Jupiteri tempel,

Room — maailmariigi pealinn — oli see paik, kus võis saada tööstuse ja kaubanduse parimaid tooteid, kus võis leida inimesi kõigist maailma rahvastest, kus selle tõttu elanikkude arvgi keisririigi ajal ulatus 2 miljonini. Tähtsaid kaubalinnu leidis provintsidiski: idas Aleksandria ja Antiookia; Hispaanias Gades; Gallias Massilia, Lutetia (Pariis); Britannias Londinium (London) jne.

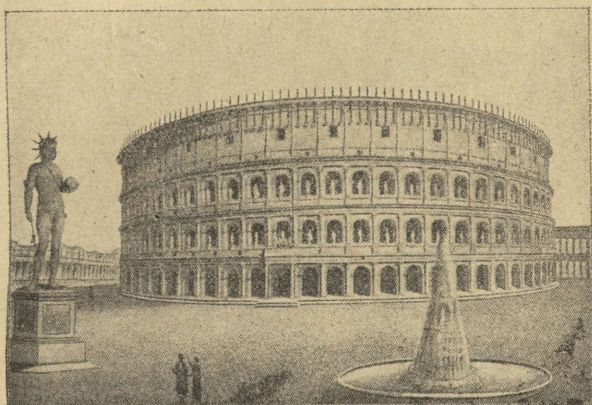
Linnad ei olnud üksnes kaubanduse keskkohaks, nad olid ka kultuuri- ja valitsemise keskkohaks. Roomlased asutasid igasse äravõidetud maakonda linna. Linna koondusid ametiasutised ametnikkudega; kui linn sai omavalitsuse, siis omavalitsus-asutised; edasi koolid, tsirkus, veevärgid jne. Harilikult asus linnas Rooma garnison. Et Rooma sõdur viibis 20 aastat väeteenistuses, siis katsus ta oma elu seal võimalikult koduseks teha. Nad ehitasid teid ja tänavaid, maju, tegid käsitöid, töötasid hoolega igal alal, et tuua koduseid mugavusi ka barbarite maale. Paljudel juhtudel jäid teenistusest vabanenud sõdurid edasi elama provintsi, luues enese ümber rooma õhkkonda. Üldse mõjusid Rooma asundused ja linnad väga kaasa, rooma kultuuri levitamiseks provintsid.

### Rooma linn.

Rooma linn, paik, kus üksteise kõrval asusid vürstlik rikkus ja suurim viletsus, külluslik elumaitmine ja piinav puudus, oli keisrite ajastul jõudnud oma arengu ja hiilguse tipule. Veel oli ta vastuvaidlematu keskpunkt, maailma pealinn, ja keisrid ühes aadliga püüdsid üksteise võidu teha kõik, et Roomale anda ta seisukohale vääriline väline ilme. See oli niivõrd uhke ja suurejooneline, et aastatuhandete tormidest järelejäänud riismed veel tänapäev äratavad imetlust. Vasakul Tiberi kaldal olev linnaosa oli ümbermõõdult üle 15 kilomeetri, peale selle laialdased pargid ja aiad paremal kaldal. Veidi eemal linnast asetsesid uhked suvilad lõhnavates aedades, templid, hauasambad ja mälestisehitised, mille kuplid ja müürisakid vastu särasid Appia tee poolt liginevale rändajale juba eemalt. Linnas paelusid vaadet eriti Kapitol ja Palatinus, linnaosad, kuhu oli koondunud riiklik ning usuline elu ja mille platside, templite, väravate ja sammaskäikude ning tuhandete kujude marmoriline toredus kõneles Rooma hiilgavast ajaloost. Seal oli suur tsirkus, mis mahutas ligi 150 000 inimest; määratu suur amfiteater, kus võis olla korraga ligi 90 000 pealtvaatajat, luksusliku toredusega ehitatud supelmajad ehk termid, mille basseinides leidis vett igas temperatuuris; mitmed kümned jumalate templid, millistest küll toredaim oli Jupiteri tempel, „mis säras nagu tähine taevas maa kohal“ — ühe Rooma kirjniku sõnade järgi; kõrged ausambad treppidega, selle sisemuses konsulite ja endiste valitsejate kujudega, auväravad, teatrid, võiduajamisteed, ehitatud keisrite ja rikaste kodanikkude poolt Rooma rahva lõbustuseks.

Kaugemal Marsi väljal, põhjapoolses linnaosas, ja Tiberi paremal kaldal levisid toredad avalikud aiad, täis oliivi-, lootose- ja loorberipuid, lõhnavaid lillesid ja lindusid. Ja igal pool külluslikult hõbeselget allikavett. Albani ja Sabiini kõrgetest mägiallikatest, jõgedest ja ojadest, igalt poolt, kust vett üldse oli saada, toodi seda Rooma 19 suurejooneliste, kõrgetele kivikaartele ehitatud rennide kaudu. Neist said vett üle 1000 kaevu ning basseini ja 800 sauna. Peale selle vulisesid igal pool aedades ja platsidel purskkaevud, võideldes tolmu ning kuumusega.

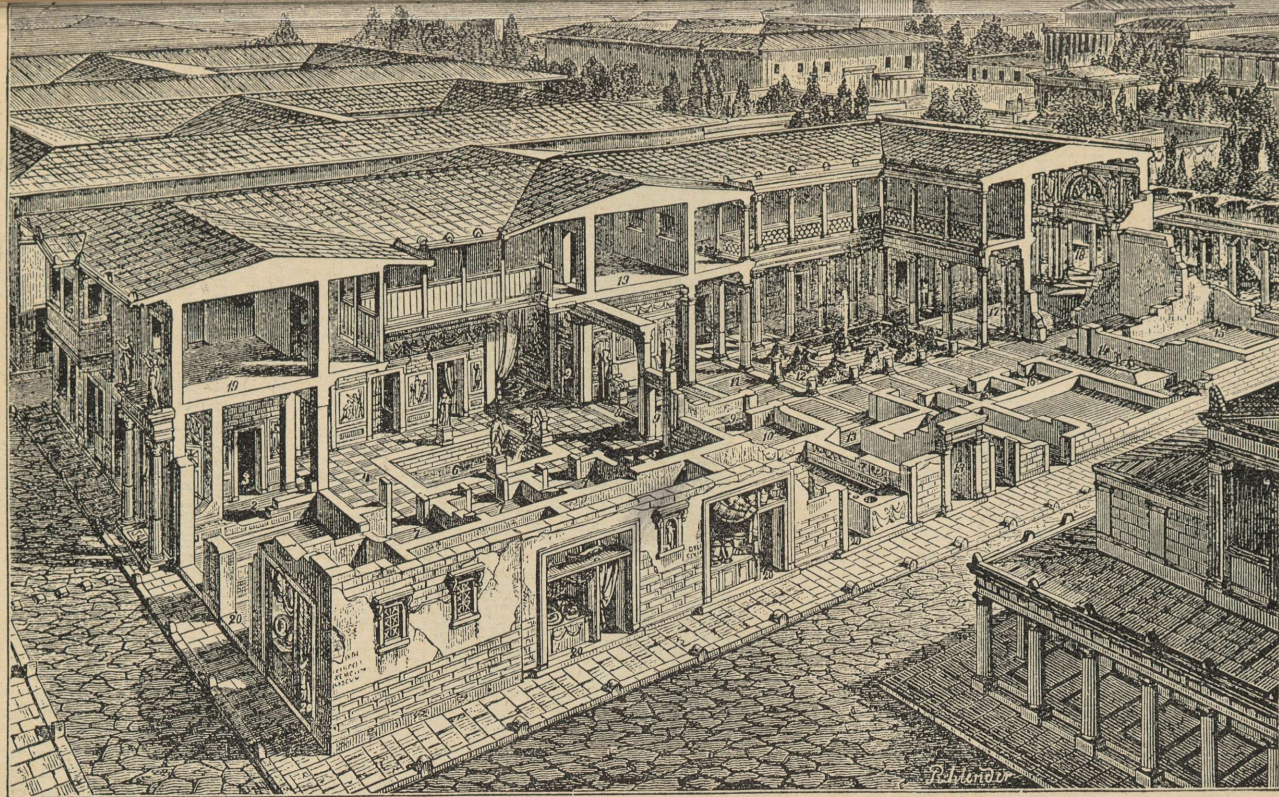
Muidugi ei puudunud linna särava hiilguse kõrval ka sügavad varjud. IV sajandist pärit olev linna kirjeldis kõneleb 1800 lossist ja paleest, kuid ka 47 000 üürikorterist. Terved linnaosad olid täis kõr-



Amfiteater.

geid, puht-kasusaamise otstarbel ehitatud maju — praguliste müüride ja kitsaste, kaelamurdvate treppidega. Liiga kergesti ja lohakalt ehitatud majade kokkuvarisemine kuulus igapäevaste õnnetuste hulka. Uputused Tiberi kaldal ja tulikahjud suurendasid üürikkude viletsust, kuigi ametivõimud püüdsid võidelda kuritarvitustega ehitusalal. Taudid tegid süvisel ajal hirmsat hävitustööd vaese rahva hulgas. Siiski oli mulje Rooma linnast niivõrd vägev, et selle kõrval kergesti võis unustada varjuküljed. Ainult see, kes on näinud Rooma, on näinud maailma, ütlesid roomlased. Inimest, kes Rooma pole näinud, võrdlesid nad pimedaga, keda kunagi pole kosutanud päikeskiir. (Spameri j.)

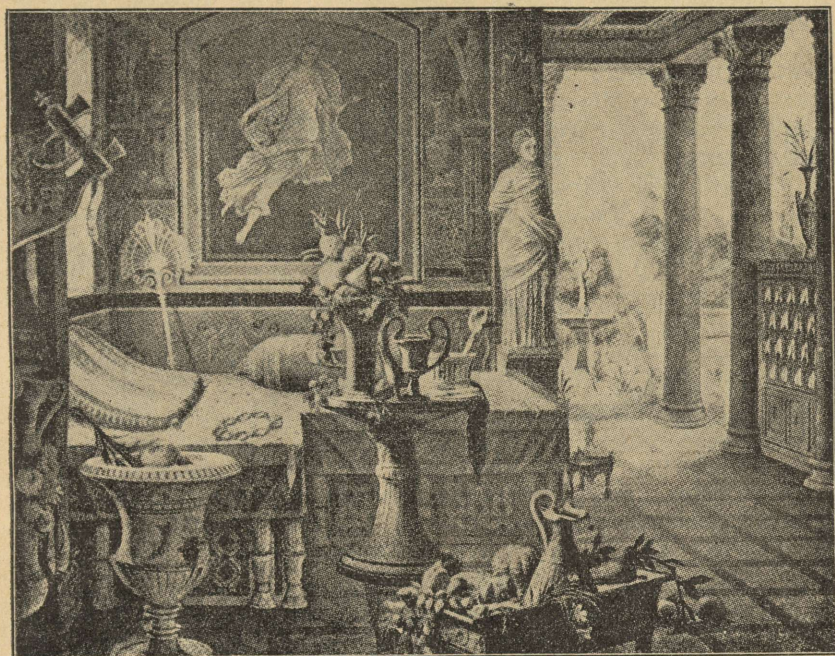
1. Nimetage Rooma rikkamaid linnaosi! 2. Nimetage Rooma tähtsamaid ehitisi! 3. Kuidas ilustasid roomlased oma pealinna? 4. Kuidas oli korraldatud veevarustus? 5. Kuidas elasid kehvikud Roomas?



Rooma härasmaja.  
 1. Sissekäik. 2. Eestuba. 3. Uksehoidja. 4, 5, 6. Aatrium. 12. Peristylum. 16. Pereisanda tuba. 18. Väljakäik aeda. Teised alumised ruumid olid perekonnaliikmete kasutada, kuna ülemisel korral asus teenijaskond

## VI. Roomlaste kodune ja vaimne elu.

**Roomlaste elamu.** Roomlaste elamu sarnles etruskide ja kreeklaste elamuga. Aatrium oli elamu tähtsaim osa; siin asetseis ohvrialtar, millel ööd kui päevad põles tuli; selles ruumis söödi ja võeti vastu külalisi. Mõlemal pool aatriumi asetseisid elamistoad pererahvale ja teenijaskonnale. Aga jõukuse kasvamisega ei lepitud enam aatriumi ümber asetsevate



Tuba rooma härrasmajas.

tubadega. Aatriumi taha ehitati sammastele toetuv võlvistikuga piiratud nelinurkne ruum, mis oli ukse kaudu ühendatud pereisanda toaga ja mille keskel lageda taeva all asetseis veebassein, ümberringi pürskkaevud ja lillepeenrad (*peristylum*). Väga rikastes majades leidis selle ruumi taga veel juurdeehitisi ja supelruum, isegi uus aatrium ja koda teise tänava poole.

Vastandiks rikaste ruumikatele ja nägusatele elumajadele olid linnades üürikasarmud, kus elasid vaesed kodanikud hulga-kaupa koos; maal ümbritsesid kehviku tavaliselt ühetoalist elamut laudad ja teised hädavajalikud juurdeehitised.

Sama erinev oli rikaste ja vaeste kodanikkude elujärg. Kehvikute kodudes puudusid sageli kõige vajalikumad tarbeasjad. Ka jõukamad käsitöölised ajasid läbi savist söögi- ja jooginõudega, lihtsate puust toolide ja laudadega; nad olid õnnelikud, kui jõudsid muretseda hõbedase soolatoosi ja ohvrikarika. Kuid rikaste kodudes tarvitati kunstipäraselt valmistatud kallispuust tarbeasju, polsterdatud mööblit, hõbedast lauanoosid, kullast ja kristallist peekreid. Kehvikutele andis vilets savilambike valgust, aga rikaste tube valgustasid suurepärased kreeka pronkslühtrid.

Kuna vaesed kodanikud olid sunnitud endid kõikjal ise aitama, moodustus rikastel nende isiku ümber terve õukond igasuguseist teenijaist ja orjadest. Tänavale ilmudes lasksid nobiilid ja nende naised endid kandetoolis kanda, kusjuures neid saatsid teenijad.

Rikkuse ja uhkuse kasvamisega ei rahuldunud rooma rikkad kodanikud ühe elumajaga linnas, nad pidasid tarvilikuks aasta-aegade järgi oma tervisele ja heaolekule vastavalt vahetada elukohti. Omades elumaja Palatinusel või mõnes teises Rooma paremas linnaosas, muretseti linna lähedusse suvila, kuhu sõideti puhkama pealelõunati ja kust pöörduti õhtuks tagasi linna. Nii kerkisid Rooma ümbrusse ja Itaalia kaunimatesse kohtadesse suvilad, piiratud aedadest ja parkidest, mida ehtisid kujud, purskkaevud, lillepeenrad.

**Perekonnaelu ja kasvatus.** Rooma perekonnas maksis pereisa võim. Kui laps sündis, toodi see isa ette; kui isa ta omaks tunnistas, kasvatati ta üles, vastasel korral hukati laps. Pereisa oli kõigi tähtsamate küsimuste otsustaja, ta valitses kogu varanduse ja perekonnaliikmete üle.

Roomas oli naise seisukord parem kui Hellases. Tal ei lastud küll mehe kõrval osa võtta poliitikast, talle keelduti andmast kõrgemat haridust, sooviti, et ta tegevusala piirduks koduste toimetustega; aga perekonnas esines naine üheväärtuslikuna mehe kõrval, tema valitseda oli teenijaskond ja juhatada kodune majapidamine. Aatriumis võttis ta ise vastu külalisi ja viibis ka mehe poolt kutsutud külaliste keskel. Ka võtsid rooma naised osa koos meestega avalikest pidustusist.

Kasvataja ülesandeid täitis vanemal ajal üksnes perekond: isa ja ema olid laste kasvatajaiks ja õpetajaiks. Lastes kasvatati lugupidamist vanemate inimeste, eriti oma vanemate vastu; nendes arendati mõõdukust ja tagasihoidlikkust. Mehe ideaaliks peeti: olla ustav riigikodanik, hea sõdur ja laitmatu põllumees; sellele vastavalt toimus õpetuse andmine.

Õpetus ei sündinud ühegi kindla kava ega raamatu järgi, vaid nii kuidas seda isa või ema oskas. Praktilisi teadmisi

omandas laps samuti isa ja ema juures, osa võttes nende tegevusest: tütarlaps ema kodustest toimetustest, poeglaps, saates isa tema tegevusel põllul, ettevõtteis jne. Osa päevast pühendas kasvav laps kehalistele harjutustele, nagu jooksmisele, hüppamisele, ketta- ja odaviskamisele, rusikavõitlusele, ratsutamisele, ujumisele. Tütarlapsed mängisid palli, millest võtsid osa meelelahutuseks ka vanemad inimesed.

Pärast Kreekamaa vallutamist hakkasid rikastes perekondades vanemate asemel kasvataja ülesandeid täitma haritud orjad.

16-aastaselt arvati Roomas noormees täiskasvanute hulka. Noormees lõpetas siis poisirõivastise kandmise, sai selga mehe-



Hõbedasi peekreid.

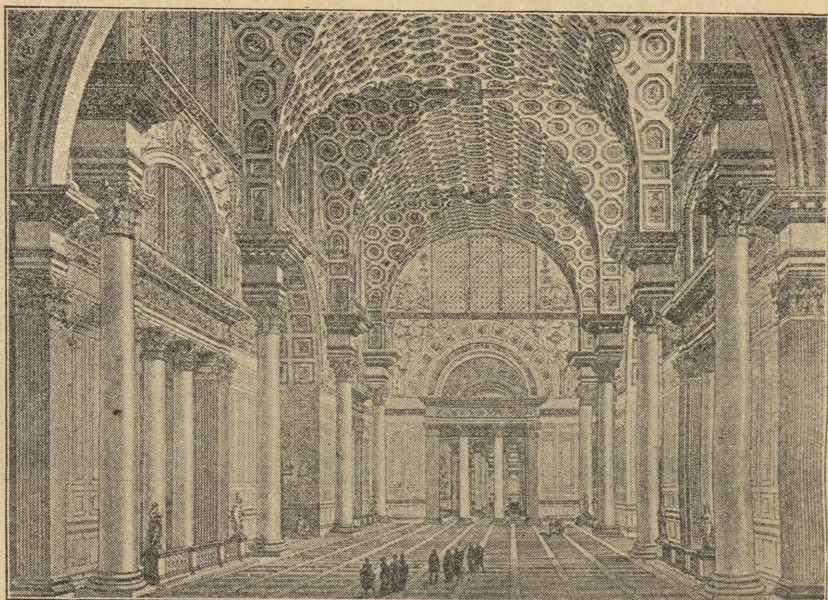
tooga. Ta võeti ühtlasi üles kodanikkude nimekirja. Sel puhul korraldati ohver kapitooriumil ja kodus pidu (võrdne meie leeri-pöega). 17-aastaselt astus noormees sõjateenistusse.

Vanemal ajal oli roomlastel perekonnaelu au sees; vanemad elasid omavahel heatahtlikus vahekorras ja nad hoolitsesid oma laste eest armastusega. Rooma hiilgepäevil oli perekonnaelu täiesti lagunemas; mitte oma perekonnas ei otsinud kodanik meelelahutust ja unustust päevamuredele, seda otsiti väljastpoolt kodu, tsirkusest, teatrist, sõprade-ringist. Perekonnaelu lagunemine mõjus väga halvasti laste seisukorrale, need olid jäetud teenijaskonna hoolde.

**Koolid.** Koolid tekkisid Roomas arvatavasti ammu. Esiimesed koolid olid algkoolid ja neis õpetati nagu koduski lugemist, kirjutamist, arvutamist. Õppetöö koolis algas vara hommikul.

Õpperaamatuid ei olnud. Pärast seaduste üleskirjutamist hakati lugemisel tarvitama „12 seadustahvlit“. Raamatuid oli

vanemal ajal üldse vähe ja nende hinnad kõrged. Alles Caesari ja Octavianuse päevil hakkasid mõned rikkad ärimehed orjadega ümber kirjutama raamatuid. Ka elas neil aegadel Rooma riigis palju kirjanikke, kes ise olid huvitatud oma raamatute levitamisest. Kirjutati papüürusele ja pärgamendile. Nii tõusis kreeka- ja ladinakeelsete raamatute arv ning nende hinnad langesid. Tekkis raamatukauplusi ja raamatukogusidki.

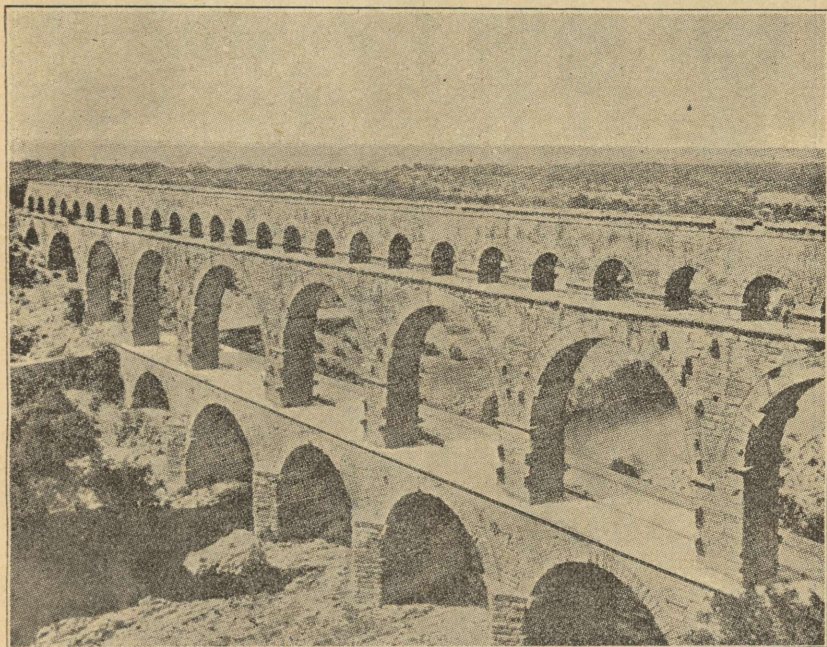


Rooma supelmaja.

Õpilasi õpetati kirjutama vahatahvlile metallkrihvliga. Taheti lapsele õpetada kreeka keelt ja anda keskharidust, siis saadeti ta grammatikakooli. Need olid haritud kreeklaste asutatud koolid, kus nad õpetasid oma kasvandikkudele kreeka keelt, kirjandust, mõtteteadust, aritmeetikat, geometriat ja muusikat. Peale grammatikakoolide avasid nad ka ülikoole. Ülikoolis oli peaõppeaineks kõnekunst ehk retoorika; õpetus seisis siin ilulugemises, kõnede koostamises ja ettekandmises. Eeskujuks võeti kreeka ja rooma tähtsate kõnemeeste kõnesid.

**Supelmajad.** Rooma hiigelveejuhtmed, mis on säilinud tänapäevani, võimaldasid roomlastel laialdaste termide varustamise veega. Kirglik puhtusearmastus sundis roomlasi ehi-

tama supelmaju igasse linna, ka vähemaise asulaisse. Roomas endas aga võtsid supelmajad otse suurejoonelise ulatuse. Supelmajade suurejoonelisust seletatakse asjaoludega, et neid asutisi kasutati mitte üksnes pesemiseks, vaid siin viibiti ka puhkamiseks. Siin olid ruumid võimlemiseks, jalutamiseks, siin kuulati loenguid, luuletajaid ja kirjanikke, kes oma teoseid ette kandsid, neid seega rahvale tutvustades.



Sild ja veejuhe.

Harilikkude supelmajade kõrval leidis veel teisi, tervisetelisi. Neid rajati igale poole, kus looduslikud tingimused, näiteks sooja- või väävlivee allikate olemasolu andsid tarvilikke eeldusi. Mõningad seesugustest supelasutistest on kasutusel tänapäevani.

Rooma suurejoonelises supelmajas oli kõigepealt riietusruum, siis soojem ruum, kus keha ette valmistati kuumale vannile, mis asetseb kolmandas ruumis. Eriti kuumad vannid olid väga harrastatud, hoolimata soojast kliimast. Peale kuumutamist tuli külm loputus eriruumis või ujumisbasseinis. Oli eriruum, kus võis lasta end kuivatada, masseerida ja lõhnastada. Võimlemiseks,



I rida: rooplannad. II rida: vasemal — talupojad, paremal — reisisjate rõivastis. III rida: vasemal — rõivastis halva ilmaga, paremal — mehed toogas.

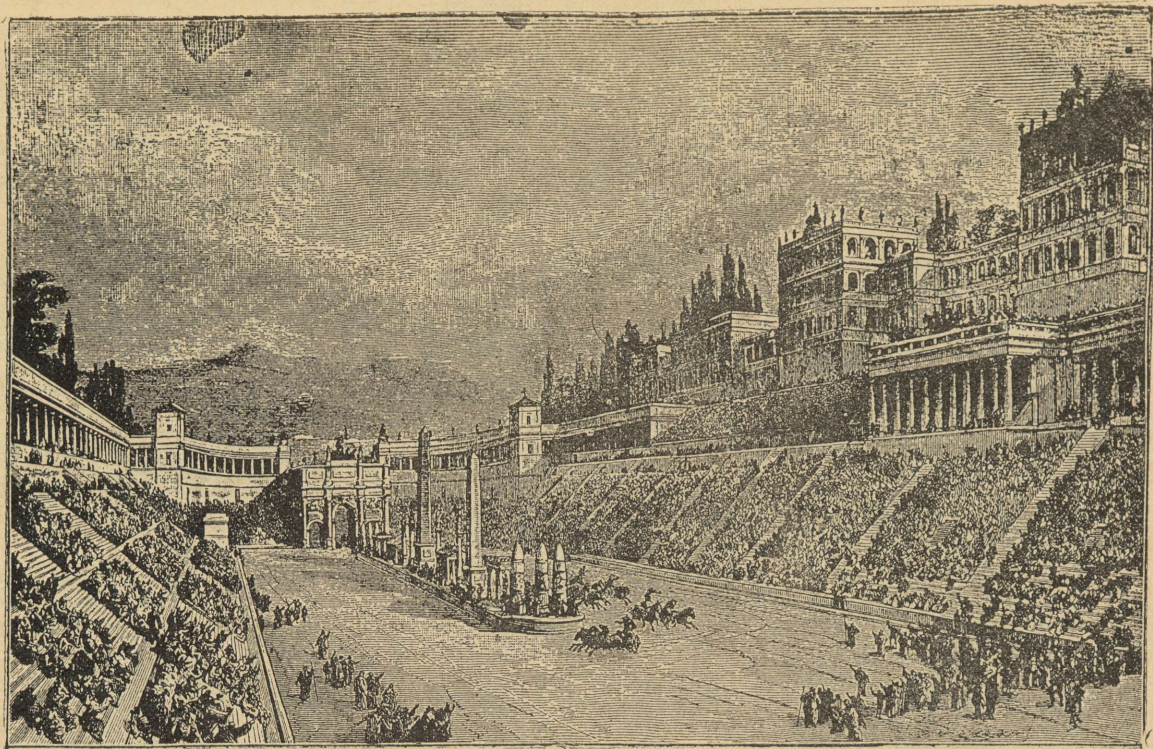
pallimänguks, mis oli väga harrastatud, ja jooksuharjutuseks olid jälle eriruumid. Peale nende olid supelmaja juures aga ka teater, raamatukogu ja loengute saalid, lisaks veel söögiruumid ja kauplused.

**Rõivastus.** Roomlased kandsid alusrõivana tuunika t. See oli kas lühikeste varrukatega või varrukateta särk, mis küttemisel ja kehalise töö juures oli ainukeseks rõivastiseks ja mida siis vööga piha ümbert seoti. Välja minnes visati selle üle valge villane üliriie, tooga, mis ümbritses keha allalangevais voltides. Kõrgemad ametnikud kandsid purpuriga ääristatud toogat. Uhkeimad rõivad sai selga triumfikangelane, see oli purpurne tooga rikkaliku kullatikandusega. Sõdurid kandsid tooga asemel lühikest pahemal õlal pandlaga kinnitatud üliriidet. Halva ilmaga ja reisidel kandsid roomlased vastupidavast villasest riidest või nahast tehtud mantlitaolist üliriidet, mis oli varustatud ka peakattega. Tavaliselt pead ei kaetud. Jalgades kanti kodus ja töö juures sandaale; tänavale minnes kinnisi kingi, mis suursugustel härradel olid omamoodi ilustatud.

Naiste alusrõivaks oli ka tuunika. Selle üle tuli stoola, pikk piha ümbert vööga seotud kleit, mille üle tänavale minnes visati veel voltides allakukkuv nelinurkne rätik — palla. Vihmase ilmaga kasutati pallat ka peakattena. Jalas kandsid ka naised sandaale ja kingi. Jõukuse kasvamisega ja idamaade mõjul hakkasid rooma daamid uhkeid riideid harrastama, nende soengud muutusid keeruliseks ja särasid kalliskivi- ning pärli-ehteis.

**Toitumine.** Jõukad roomlased sõid lamades. Seks asetati söömalaua ümber diivanid, mis varematal aegadel olid kaetud kitsenahaga, hiljem peente siidkatetega. Rooma vaesed kodanikud toitusid väga lihtsalt, nad sõid peamiselt taimetoitu. Rikaste toidud olid aga väga mitmekesised. Einet pidasid nad k. 11, siis olid laual lihatoidud aedviljaga. Peasöömaaeg oli kell 3; enne seda võimeldi ja supeldi. Peasöömaajal pakuti eeltoiduna mune, seeni, kurke, austreid, sardiine ja suuremaid kalu maitsvate kastmetega, peatoiduna aga kas metssea- või linnupraadi. Eriti külluslikult olid kaetud laudad pidude puhul.

Üks kirjanikest toob Caesari auks korraldatud pidusöögi toitude loetelu. Seal on nimetatud eeltoiduna: merisiil, too-red austrid, hiigel- ja nõelkarpelajad, rästas spargliga, nuumatud kana, raguu karpelajaist ja austreist, mustad ja valged merikarbid, veelkord karpelajad, nõges-elajad, viigirästas, põdra ja metssea küljetükid, kodulinnu pasteet, rästas tigudega; peatoiduna mainitakse sedelil: emiseudar, seapea, kala-raguu, emise-

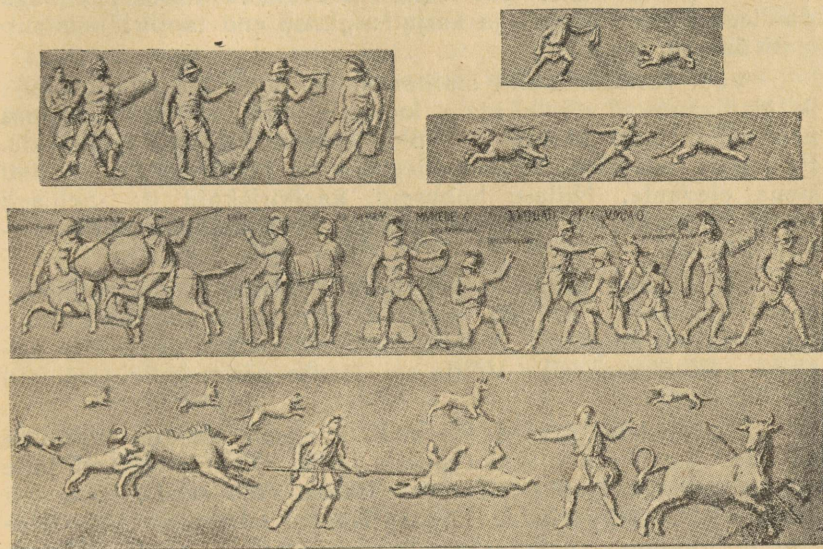


Tsirkus

udara-raguu, pardid, põldpüüd, jänessed, kodulinnu-praad, pähkli-leib, magustoidud.

Roomlased tundsid nähtavasti söömisest suurt mõnu. Iga-tahes oli neile mõõdukus võõras. Nad tarvitasid pidusöökide puhul vahepeal isegi kõhutühjendamise abinõusid, et siis jälle süüa edasi.

**Lõbustused.** Varematel aegadel pühitseti roomlaste juu-res nagu Hellaseski usupühi. Suurim püha oli Saturnuse, Jupi-teri isa auks korraldatud Saturnuse püha. Ka orjad



Gladiaatorid võitluses.

vabastati siis töölt ja lubati neil osa võtta pidustustest. Kuna varematel aegadel usupühad enamasti piirdusid pidulik-kude ohverdamistega, lisandusid juba vabariigi ajal sellele tsirkusmängud, isegi teatrietendused. Üldse hoolitseti Rooma hiilgepäevil palju rahva lõbustuste eest. Vabariigi lõpu ajal tegid seda väepealikud ja tähtsad nobiilid, keisrite ajal — keisrid, omavalitsused ja rikkad eraisikud, kes korraldasid lõbustusi rahva poolehoiu võitmiseks.

Lahtise areniga amfiteatris võitlesid rahva lõbustuseks vehklejad ehk gladiaatorid. Need olid kas orjad, sõjavangid, kristlased või surmamõistetud kurjategijad; nende saatus oli valada oma verd Rooma rahva lõbustuseks. Erilise toreduse

etendustele andis võitlejate uhke rõivastis. Julius Caesar lasknud esineda 320-l gladiaatorite paaril hõbedases mundris. Keisrite päevil ületanud areenile saadetavate gladiaatorite hulk ja võitluste korralduskulud iga piiri. Nii võidelnud Octavianus Augustuse ajal Roomas 10 000 õppinud gladiaatorit. Võitlus areenil sündis muusika saatel. Gladiaatorid erinesid rõivastiselt ja relvastiselt: oli raske varustises ja vankritel võitlejaid, lassoviskajaid, seotud silmadega odapildujaid ratsanikke jne. Sai gladiaator raskesti haavata, siis otsustas publik, kas surmata või saata ta ravimisele. Kui pealtvaatajad lehvitasid rätikuid ja hüüdsid: „Lase lahti!“ siis saadeti haavatu ravimisele; kui aga põidlagi rinnale näidati ja karjuti: „Lase end tappa!“ siis surmati õnnetu.

Veel verisemad olid amfiteatris võitlused kiskjate loomade ja gladiaatorite või kiskjate loomade endi vahel. Üksainus keiser Traianuse korraldatud pidu maksnud 11000 looma elu. Peamiselt lasti areenile loomadest lõvisid ja tiigreid, ka saadeti sinna elevant, Niiluse hobuseid, kaelkirjakuid jt. Sellised verised lõbustused võisid kasvatada pealtvaatajais ainult äärmist toorust.

Süütuimana esinevad roomlaste lõbustuste reas võiduajamised tsirkuses. Sõitjaid valmistati ette, nagu gladiaatoreidki, sellekohastes koolides. Võidusõitjad rõivastusid uhkesti ja esinesid ehitud vankreil. Võitja sai tasuks pärja, kalleid rõivaid või rahakingi.

Pidustustele järgnes Roomas tavaliselt kinkide jagamine rahvale. Lasti rahva sekka sadada leiba, rõivaid, raha või jälle märke, millega igauks määratud kohast võis saada toitu või kinke. Lõbu tagaajamine hävitas Rooma kodanikes tööarmastuse ja töötahte. Kuna tänapäeval töötud nõuavad „tööd ja leiba“, nõudsid Rooma kehvikud „leiba ja lõbustusi“.

**Matmine ja hauad.** Roomlased paigutasid surnu kõigepealt lavatsile ja siis jätsid omaksed temaga jumalaga. Seda toimingut saatis nutunaiste vahetpidamatu kaebamine. Niisugune leinaavaldus tundub meile võõristavana, ei saa aga salata, et tundide kaupa ühetooniliselt kestev ulgumine peab mõjuma masendavalt. Mulda sängitati laip kirstus või põletati ära, niisugusel korral hoiti tuhk alal urnis. Ühe perekonna liikmete kirstud või põrmurnid koguti ühte kohta kalmistuile väljaspool linna või erilistesse surnumajakestesse.

Vanaaegse elu tundmaõppimisel mängib haudade uurimine tähtsat osa, kuna niihästi kirstud ehk sarkofaagid kui ka surnumajad sagedasti on kaunistatud igapäevase elu kujutlustega. Eriti palju on alal hoidunud kiviseid sarkofaage, mida leidub

sadadena muuseumides. Need on ühestainsast kiviblokest väljaraiutud kastid, materjalilt seega võrratult kestvamad kui tänapäeva puusärgid. Kahtlemata ei maetud aga mitte igäühte sarkofaagis, vaid ainult tähtsamaid ja jõukamaid. Sarkofaagide väliskülgi ilustati meelsasti reljeefidega, mis kujutavad sagedasti puhtmaisi toiminguid ja askeldusi. Roomlaste mõtteviis lubas seda, mis lahkunut eriti oli huvitanud elus, kujutada ta haul. Nii leiame sarkofaagidelt võiduajamiste, rõivastumise, kauplemise ja muu tegevuse kujutusi. Nende varal on võimalik olnud surnute kaasaegset elu tundma õppida. Küll ei ole kõik sarkofaagid selles mõttes ühesuguse väärtusega ega ka kaugeltki kõik kunstilise väljatöötamise poolest kõrgeväärtuslikud. Neid valmistati suuremal arvul lattu, nagu tänapäevgi puusärke, ja tarviduse korral lisati nägudele isiklikud jooned. Siiski on paljud ka tehtud eritellimuste peale. Väga harrastatud olid sarkofaagidel ka usulised stseenid. Hilisematel aegadel raiuti sarkofaagidele hauataguse elu või jälle piiblliloo stseene.

**Rooma teadused, kirjandus ja kunst.** Rooma teadus kandis vanemast ajast peale praktilist iseloomu, iga väiksemgi kogemus püüti ära kasutada. Isegi jumalat ei palunud roomlane hingega, vaid oskusega; ainult täppis palve tõi abi.

Eriti huvitatud olid roomlased põllumajandusest (oli ju Rooma põllumajanduslik riik) ja neil ilmusid esimesed raamatud põllumajanduse üle (Cato). Varakult ilmusid roomlastel ajaloolised kirjutised. Caesar, Livius, Tacitus olid tähtsamaid ajaloo-kirjanikke.

Edasi ilmutasid roomlased kirjutisi õigusteaduse alal. „Rooma õigusest“ on saanud juhatust kõigi aegade õigusteadlased, „Rooma õigust“ õpitakse meiegi päevil ülikoolides.

Ilukirjanduslikke töid ilmus roomlastel palju; eriti Octavianus Augustuse ajal, mispärast seda aega rooma kirjandusajaloos nimetatakse „kuldseks ajastuks“. Filosoofia alal ei pakkunud roomlased midagi uut.

Kunstidest arenes ka roomlaste juures rohkem arhitektuur. Oma vanemaid templeid ehtis nad etruskide ehk toskaana stiilis, milles esineb vähe muudetud kujul dooria ehitusviis. Rooma templite iseärasuseks on võlv; sammastikkude asemel leidub siin võlvkäik. Kreekamaa liitumise järel Roomaga täienes rooma ehitustehnika. Kreeka stiilide kombinatsioonist tekkis rooma stiil, milles nüüd ehitati templeid kui ka ilmlikke ehitisi, nagu amfiteatreid, terme, paleid jne. Võlv jäi endiselt iseloomustavaks osaks, ainult lihtvõlvi kõrval võeti tarvitusele ristvõlv ja ka kuppel (panteon). Kreeka eeskujul dekoreeriti fassaade ja need dekoratsioonid olid väga mitmekesised.

Usu alal Juudamaal tekkinud Kristuse õpetus võitis rooma rahva hulgas suurt poolehoidu.

**Ristiusk.** Keiser Octavianus Augustuse ajal sündis Juudamaal Betlehemmas Jeesus Kristus, ristiusu kuulutaja. Jeesuse sünniaastast arvame tänapäevani aega.

Juba ammu leidis juutide keskel prohveteid, kes kuulutasid messia tulekut, kelle saatsid Jahve päästma iisraeli rahvast võõraste ikke alt. Paljude silmis oligi Jeesus see messias. Jeesus rändas ringi linnades ja taludes ja kuulutas armuõpetust. „Armasta oma ligimest nagu iseennast“ oli tema tähtsaim käsk. „Armastage oma vihamehi, tehke head neile, kes teid vihkavad!“ õpetas ta mäejutluses. Jeesust kuuldi kõnelemas vendlusest, sõprusest, rahust; nii polnud siiani jutlustanud keegi. Temast jutustati veel, et ta korda saatsid imesid, välja ajavat pahu vaime, muutvat vee veiniks, äratavat surnuid. See kõik meelitas inimesi tema juurde, ja 12 meest jäi alaliselt tema juurde, need olid tema õpilased ehk jüngrid, teised hakkasid tema poolehoidjaks. Kuid Juudamaa vaimulikkudele ja sunnikudele ei meeldinud Jeesuse õpetus; nad surmasid Jeesuse. Aga Jeesuse jüngrid läksid laiali ja jutlustasid edasi oma isanda õpetust. Orjad ja kehvikud andusid meeleldi uuele usule. Eluraskustes olid nad kaotanud igasuguse lootuse, aga ristiusk andis neile selle tagasi. Mis tähendas nälg, tagakiusamised, piinamised ja piitsahoobid, kui neid pärast surma ootas igavene elu.

Rooma valitsuse seisukohalt oli kristlaste mõtte- ja eluviis riigivastane. Kristlased ei austanud riigi jumalaid, nad ei andnud jumalikkudele au keisrile; nende õpetus üheõiguslusest ja vendlusest oli vastuolus Rooma riigis maksivate sotsiaalsete oludega. Sellepärast alustati valitsuse poolt kristlaste tagakiusamist. See seisus selles, et keelati ära kristlaste kooskäimised, hävitati nende kirikud ja piinati neid. Näiteks kõneldakse Nerost, et ta lasknud teha elavaist kristlastest tõrvikuid, siduda posti külge ja õhtu tulekul põlema süüdata linna valgustamiseks. Kuid esimesed kristlased olid imestamisväärt inimesed; neid ei kohutanud mingid piinad.

## VII. Absoluutne keisririik.

284—476 a. p.	Kr. dominaat.
313 " " "	Milaano edikt.
380 " " "	ristiusk saab riigiusuks.
375 " " "	hunnid tungivad Kesk-Euroopasse.
395 " " "	Rooma riigi lahutus.
476 " " "	Lääne-Rooma riigi lõpp.

**Germaanlased ähvardavad Rooma riiki.** Juba Marcus Aureliuse ajal tungisid germaanlased üle Doonau. Sest ajast lõppes rahulik läbikäimine roomlaste ja germaanlaste vahel ja pealetungijatena esinevad nüüd ikka germaanlased. Juba III s. langesid mitmed piirimaad germaanlaste kätte. Germaanlastest kirjutab Tacitus:

„Germaanlasi tahaksin pidada ma algrahvaks, kes end teiste rahvastega pole seganud. Sellest nende kõikide juures üks ning sama kehaehitus: elavad sinised silmad, punakad juuksed, suur kasv. Pealetungimisel on nad julged, aga töös ja hädas nõrgad, täiesti võimetud janu ja palavust kannatama, aga külmaga ja näljaga on nad harjunud. Nende tavaline relv on oda, mis oma raudotsaga nii terav ja mõnus tarvitamiseks, et nad sellega võitlevad ligidalt ja kaugelt. Nende varustus on lihtne, ainult kilbid on maalitud lugematute värvidega; vähesed germaanlased on raudrüüs, ainult siin ja seal mõni raudkübaras. Nad võitlevad korratuis grupes, kus jalamehed toetavad ratsanikke. Lahingus asetatakse esimestesse ridadesse vahvamad noored sõdurid. Kilp ära anda on suurim häbi. Säärane autu ei tohi ohvrialtarile läheneda, veel vähem osa võtta nõupidamistest.

Germaanlased ei ela linnades, isegi külasid ei tunnusta nad. Lahus ja eraldatud üksteisest, asuvad nad sinna, kus neid meelitab mõni allikas, heinamaa või metsatukk. Igaüks ümbritseb oma maja õuega. Ehitustel ei tarvita nad telliskive. Aga mõned kohad oma ehitiste juures katavad nad hoolikalt nii puhta ja värvirikka mullaga, et ehitis eemalt mõjub otse maalina. Nad teevad ka maa sisse koopaid, mida katavad pealt paksu sõnnikukorraga. Neid tarvitavad nad talvel varjupaikadena ja põllusaaduste panipaikadena.

Nende tavaline rõivastis on särk, mida nad kinnitavad rinna pealt nõelaga; naised kandivad oma särgid punase äärisega. Särk on käisteta, nii et õlad ja käsivarred on paljad.

Pole võimalik nende juures vahet teha isandate ja sulaste vahel. Nad on lõpmatu külalislahked. Tuttava ja võõra vahel ei tee vahet nende külalislahkus. On isegi kombeks lahkujale külalisele kaasa anda seda, mida ta soovib.

Kohe pärast ülestõusmist suplevad nad, selle järel söövad. Sageli käivad nad joomapidudel, kaasas kandes relvi. Nad võivad purjutada päevad ja ööd läbi ja seda ei loeta kellelegi häbiks. Tülitsejate lepimine, pealiku valimine ja isegi sõja ja rahu otsustamine sünnib sageli võõruspeol.“

1. Kuidas iseloomustab Tacitus germaanlasi?
2. Millised relvad olid neil?
3. Kuidas nad sõdisid?
4. Kuidas nad rõivastusid?
5. Kuidas nad elasid?

**Rooma seisukord.** Sel ajal kui Rooma riiki ähvardasid vaenlased, ei olnud roomlastel ühtegi mõistlikku keisrit. Kõik Marcus Aureliuse järeltulijad olid nõrgad, kergemeelsed ja tige-  
dad valitsejad. Sõjavägi seadis neid troonile ja tõukas sealt. Vahel läks asi niikaugemale, et leegionid valisid korruga ligi 30 imperaatorit, sest iga väe-osa soovis keisriks oma juhatajat. Kõige selle tagajärjeks olid muidugi verised kodusõjad, mis hirmsasti laastasid maad. Ainult üks tähtis uuendus viidi sel ajal läbi riigi siseelus; keiser Caracalla andis a. 212 kõigile vabadele provintsielanikele Rooma kodaniku õigused.

Alatiste kodusõdade pärast oli valitsusel võimatu kaitsta riigi piire barbarite eest. Barbarite röövkäikude eest pidid kodanikud ise endid kaitsma. Sellepärast kindlustasid mõisnikud oma losse ja otsisid nende müüride tagant varju. Nõrgad ei jõudnud endid ise kaitsta, nad pidid rikkamate juurest otsima kaitset. Nii andsid talupojad endid mõisniku kaitse alla, makstes selle eest iseseisvuse kaotamisega.

Paljud asusid linna, sest need olid kindlustatud. Kindlusi ehtasid linnad ja maakonnad omal kulul, milleks neil aga ei jätkunud raha. Jäid hooletusse ka veevärgid. Vanad ehitised hävisid, koolid ja raamatukogud kaotasid oma tähtsuse.

Paljud Rooma alamaist põgenesid barbarite juurde, asudes nende teenistusse. Rooma valitsejad ise katsusid barbaritega barbarite vastu võidelda. Nad jagasid germaanlastele piirimaid ja kohustasid neid kaitsma piiri. Ka roomlaste sõjaväes oli palju germaanlasi.

**Diocletianus ja Constantinus.** A. 284 astus Rooma keisri-  
troonile Diocletianus, kelle valitsusajaga algas Rooma keisririigis uus ajastu. Kuna ajajärku Octavianusest Diocletianuseni nimetatakse printsipaadiks, hüütakse keisririigi aega Diocletianusest Rooma riigi lõpuni *dominadiks* (s. *dominus* — isand), sest siis maksis keisrite piiramatu võim. Hävitati kõik ametid ja ametikohad, mis meelde tuletasid vabariiki. Isegi

senat kaotati, ta muutus Rooma linna nõukoguks. Maksma jäi ainult keisri piiramatu võim. Diocletianus kinnitas, et keisrid on jumalast sündinud, et nende võim on jumaliku päritoluga ja sellepärast ei tule seda jagada inimestega. Aga Diocletianus ei hakanud siiski laia Rooma riigi üle valitsema üksi. Ta asus elama riigi idaossa, oma pealinnaks tehes Nikomeedia Väike-Aasias. Riigi lääneossa nimetas Diocletianus abivalitsejaks oma sõbra Maximianuse, kes elama asus Milaanosse. Nad mõlemad nimetasid endid „Augustuseks“; ühised käsud avaldati mõlemate allkirjadega. Mõlemad Augustused võtsid kumbki veel abilised, keda hakati hüüdma „Caesariteks“. Diocletianuse kavatsuse järgi oleks pidanud „Augustuste“ järel Caesarid saama „Augustusteks“, kuna need endile oleksid nimetanud uued „Caesarid“. Selle uue troonipärimisviisiga mõtles Diocletianus lõpetada Rooma riigis troonitülid, mis Rooma ellu olid toonud nii palju segadusi. Kuid vaevalt sai Diocletianus lahkuda troonilt (305. a.), kui troonitülid uuesti puhkesid. Aga keiser Constantinusel läks jälle korda võimu üksi enda kätte saada. Tema hakkas iseseisvaks ainuvalitsejaks, kellel luba pidi olema keda tahes nimetada oma troonipärijaks. Nii oli ka Rooma riik välja jõudnud idamaise piiramatu ainuvalitsuseni. Idamaa monarhide eeskujul hakkasid Rooma keisrid kandma diadeemi (kalliskividest säravat peachet), oma riideid ja jalanõusid üle külvama kalliskividega. Nende poole võis pöörduda vaid kindlaksmääratud kõneviisis, neid tervitades sõnadega: „Teie Kõikvägevus“, „Teie Jumalus“. Neid kohates tuli laskuda põlvili.

Keisrid valitsesid nüüd riiki ametnikkude kaudu, kes allusid järk-järgult üksteisele. Kõrgemad ametnikud moodustasid riiginõukogu, alludes oma tegevuses kõikvõimsale keisrile.

**Maksude korraldus ja ametikohustus.** Kuna siiani peamaksukoorem lasus provintsidel, pidid nüüd kõik riigosad kandma ühesuguseid kohustusi. Maksusid nõuti loodussaadustes, seda tehti küll ka enne, aga nüüd, kus kodusõdade ja välisvaenlaste tõttu kaubandus kahanes, kus raha oli vähe liikumas, pidi valitsus tahestahtmata ainult seesuguste maksudega leppima. Makse nõuti maaomanikkudelt ja põlluharijatelt; maksustamise alla ei käinud ainult maa suurus, vaid ka maa headus ja tööliste arv. Nii ei maksnud talupoeg maksu ainult oma maatüki pealt, mida ta haris, vaid ka tööjõudude pealt. Linnainimestest pidid maamaksu maksma need, kes omasid maad.

Maksud nõuti sisse maavalitsejate poolt maa- ja linnakogukondade kaudu. Linnas jagasid linna poolt valitud ametnikud selle nõutava summa elanikkude vahel ja pidid valitsuse ees vastutama maksude täielise maksmise eest. Maal tegid seda

mõisnikud; kui maksusumma täis ei saanud, siis pidid nad puuduva osa oma taskust juurde lisama.

Et linna-ametnikud oma vastutavast ametist tagasi ei astuks, hakkas valitsus nõudma, et see amet läheks pärandusena isalt pojale ja et niisugune ametnik milgi tingimusel linnast ei põgeneks.

Samuti seoti kaupmehed ja käsitöölisedki linna külge: nad ei tohtinud muuta oma ametit ega elukohta. Käsitöölised pidid valmistama valitsuse kui ka sõjaväe jaoks ilma tasuta rõivaid, jalanõusid, sõjariistu, kuna kaupmehed selleks pidid andma materjali. Kaupmeeste kui ka käsitöölise amet oli pärandatav, see läks isalt pojale.

**Talurahva maaorjus.** Kõige viletsamaks aga kujunes talupoegade seisukord. Peale riigimaksu (viies osa sissetulekust) pidid nad teenima sõjaväes ja maa eest maksma mõisnikule ning teol käima mõisa põllul. Aegamööda kaotasid nad ka liikumisvabaduse.

Algul sündis see sel teel, et talupojad ränkade maksude ja põllutöö-riistade laenamise tagajärjel langesid võlgadesse ja sellepärast oma isanda juurest enam ei saanud ära minna. Kui aga talupojad siiski mõisnikkude juurest põgenesid, kuulutas keiser Constantinus välja talurahva pinnakohustuse. Iga põgenemiskatset trahviti valjusti; isegi iga vaba inimene, kes varjas jooksikut, langes raske karistuse alla.

Et mõisnikel kergem oleks koloonidelt, nagu hakati nime-tama sunnismaisi talupoegi, kätte saada makse, andis valitsus neile oma maa peal elavate inimeste üle politseiõigused, mis seni veel olid olnud maakondade ametnikkude käes, ja viimaks kohtumõistmise-võimugi. Nii sai mõisnikust isand, kes valvas oma alamate üle isevalitsejana. Peagi ei sallinud ta enam ühtegi riigiametnikku oma piires, käsutas, korraldas ise ja jättis viimaks maha valitsusele maksude saatmisegi: ta hakkas ise-seisvaks oma väikeses riigis.

Nii oli uuel riigikorraldusel palju halbu tagajärgi; sellepärast ei päästnud ka Diocletianus-Constantinuse reformid Rooma riiki.

**Ristiusk võidab.** Rooma maailmariigi kestuse viimasel ajastul pääses võidule ristiusk.

Tagakiusamisest hoolimata kasvas II ja III s. ristirahva arv. IV sajandil olid idamaail juba enam kui pooled elanikud kristlased; ka läänemail kasvas nende arv järjest. IV sajandi algul lõppes vaen kristliku kiriku ja riigi vahel.

Keiser Constantinus andis Milaanos a. 313 välja edikti, millega ta tunnustas ristiusu Rooma riigis seaduslikult lubatud usuks.

Riigivalitsus ja kristlik kirik olid jõudnud otsusele, et nad teineteisele kasulikud võivad olla: valitsus nägi ristiusus jõudu, mis veel ühendaks langemisel oleva riigi rahvast, kristlik kirik jälle tundis, et valitsus talle võib saada suureks toeks.

Constantinuse isiklikest juhtumustest, mis käinud Milaano edikti väljaandmise eel, jutustatakse järgmist. Sõtta minnes Itaaliasse oma vastase Maxentiuse vastu, polevat Constantinus sugugi uskunud sõjakäigu kordaminekusse. Tema sõjaväes olnud palju ristiusulisi ja need ütelnud talle, et kui ta lahingusse läheb ristiusuliste jumala nimel, saab ta kindlasti võidu. Constantinus näinud veel nägemust: taeva serval olnud rist pealkirjaga „sellega sa võidad“; ka ilmunud keisrile unes ingel, käes kandes risti samasuguse pealkirjaga. Selle järel lubanud Constantinus kristlaste jumala nimel minna lahingusse ja, kui võidu saab, anda usuvabaduse kristlastele ning ise vastu võtta ristiusu. Esimese lubaduse täitis keiser kohe, kuid ennast ristida laskis ta alles surivoodil († 337).

Constantinus elas Bütsantsis, mida tema nime järgi hakati hüüdma Konstantinoopoliks. Ta ehtis selle linna kaunite ehitistega (sirkus, biblioteegid, supelmajad jne.), kogus sinna kunstimälestisi, tegi ta valitsuse keskkohaks ja tähtsamate ametnikkude asupaigaks.

Constantinuse teeneid hinnates hüüti teda aunimega „Suur“.

Constantinus Suure järeltulijate hulgas oli aga veel valitseja, kes ristiusu vastu oli vaenuline; see oli Julianus Apostata (Taganeja). Julianus oli saanud kristliku kasvatuse: olevat väga hoolitsetud selle eest, et ta ei satuks ilmliku mõju alla; eriti püütud teda eemal hoida paganausu kommetest ja kreeka-rooma kirjandusest. Kuid keelatud vili oli kiusatuks noorele Julianusele. Paganausu kombed ja kreeklaste loodusejumaldamine meeldisid talle. Julianus armastas loodust. „Juba lapsena põlesin ma armastusest jumaliku päikese järele. Mitte ainult päeval, vaid ka öösi, kui taevas selge ja tähis, unustasin ma kõik ja imetlesin taeva ilu,“ nii kirjutab endast Julianus. Kreeka kirjandus ja lõunamaa loodus õhutasid Julianust austama kreeka jumalaid, kuna ristiusk temale oli liiga tõsine. Kuid Julianus ei hakanud ristiusuliste tagakiusajaks; ta võitles ristiusu vastu sõna ja sulega. Julianus on palju kirjutanud ristiusu vastu ja tema kirjatööd on ühe kirikuisa arvamuse järgi kristlikule kirikule toonud rohkem kahju kui tema eelkäijate tagakiusamised.

Keiser Theodosius Suur, — viimne Rooma maailmariigi valitseja, tunnistas a. 380 ristiusu Rooma riigiusuks. Seega võitis ristiusk kõik teised usud.

**Lääne-Rooma riigi langemine.** Constantinus Suure järel olid jälle troonitülid ja kodusõjad; Rooma riigi üle valitsesid mitu valitsejat korraga. Viimne keiser, kes kogu Rooma riigi üle valitses, oli Theodosius Suur, kuid ajaraamatu kirjutaja lausub tema ajast: „Riigi päike oli veeremas“. Vaenlased koputasid väravate pihta, olid valvel, millal on õige aeg sisse tormata varisemisele pühendatud riiki. Theodosiuse surma järel a. 395 hakkasid lääne kui ka ida pool valitsema ise keisrid. Sellest aastast peale oli olemas kaks Rooma riiki; Lääne-Rooma, pealinnaks Room, ja Ida-Rooma riik, pealinnaks Konstantinoopol. Lääne-Rooma riigi alla kuulusid Itaalia, Gallia, Britannia, Hispaania ja Põhja-Aafrika; Ida-Rooma riigi alla kuulusid Balkani poolsaar, Väike-Aasia, Süüria ja Egiptus.

Kuid Rooma riigi lahkumisega kahte ei lõppenud Rooma maades troonitülid. Suurmaapidajate iseseisvusele püüdmistel ei olnud samuti piiri. Vaenlaste piirile asumisega olid lõppenud tööstus ja kaubandus. Viimaks hakkasid needsamad vaenlased suurema jõuga tungima Rooma maadesse. Tõuke selleks andis hunnide ilmumine Kesk-Euroopasse a. 375.

Hunnidest kirjutab rooma ajaloo-kirjutaja Marcellinus:

„Hunnid ületavad kõiki rahvaid barbaarsuses. Poistel uuristavad nad kohe peale sündi noaga põsed, et armidest rikutud nahale ei kasvaks habe. Lühikese, tugeva kehaehituse ning vägeva turjaga sarnlevad nad tooresti tahatud puukujudega, nagu neid näha võib sillakäsi puul. Nad elatuvad metsikult kasvanud taimede juurist ja kõikide võimalikkude loomade pooltoorest lihast, mida nad hobuste seljas istudes puruks sõtkuvad. Nende rõivastis on kas linast või nahast, nad ei rõivastu iial lahiti, ka ei vaheta nad rõivaid, seni kui need räbalais langevad nende kehalt. Madala kapakesega katavad nad pead. Nende kingad on vormitud, nii et nad võimatuks teevad vaba kõnnaku. Sellepärast ei kõlba hunnid jalavõitluseks. Maju neil ei ole; neil puuduvad isegi õlgkatusega hütid. Külma, janu ja nälga õpivad nad juba noorusest peale tundma. Oma ilutute, aga vastupidavate hobustega on nad nagu ühte kasvanud; päevad ja ööd veedavad nad hobuse seljas. Seal ostavad ja müüvad nad, seal söövad ja joovad nad, seal magavad ja näevad und, kummargil üle hobuse kaela. Isegi koosolekuil ja nõupidamistel ei lasku nad sealt. Keegi ei korralda neil põldu ega puuduta sahku. Kindla asupaigata, ulualuse, seaduse ja õigusega eksivad nad ringi oma nahaga löödud kärudel. Viimast on nende naiste määrdunud elamud; seal hällitavad naised oma metsikuid lapsi, seal kasvatavad nad neid, kuni nad saavad täisealiseks...“

Metsikus segaduses, pealik ees, langevad nad peale kõigile, kes neile vastu juhtuvad. Kauge maa tagant heidavad nad viskeodasid ja nooli, mille otsad on valmistatud teravast kondist. Käsitvõitluses kasutavad nad mõõka. Kuna vaenlane end nende mõõgahoobi vastu

kaitseb, oskavad nad talle pahema käega üle visata püüklina, et teda sellesse mässida ja ta abituks teha“.

Euroopasse asudes langesid hunnid germaanlaste peale, sundides neid rändama lõuna ja lääne suunas. Nüüd algasid kibedad valupäevad ka Rooma riigile, sest germaanlastel ei olnud kuhugi mujale taganeda kui Rooma maadesse. See oli suure rahvaste-rändamise algus.

Kui küll Ida-Rooma valitsejail korda läks oma riiki germaanlaste eest kaitsta, ei suutnud selle ülesandega korda saada Lääne-Rooma keisrid. Rooma linnani tungisid vaenlased ja laastasid halastamatult maad.

Germaanlased ei olnud oma sõja- ja röövkäikudel sugugi inimlikumad hunnidest. Ajakirjanik jutustab vandaalidest, et nad piinanud inimesi, et need välja annaksid oma peidetud varandused. Kui vaenlase kindlus end neile kohe alla polevat andnud, siis tapnud nad sõjavange ja kuhjanud nende laibad kindluse müüri taha kuhja, et piiratuid vastiku haisuga sundida allaandmisele.

Nende tormide keskel olid Itaalias ikkagi nimepidi keisrid. Barbaritest palgatud sõjaväega püüdsid nad kaitsta Rooma. Kuid a. 476 lükkas heruulide soost Rooma teenistuses olev väepealik Odoaker keisri Romulus Augustuse troonilt ja nimetas enda Itaalia kuningaks. Seda aastat peetaksegi ajaloos Lääne-Rooma riigi langemise aastaks. Saatus oli tahtnud, et Lääne-Rooma riigi viimne valitseja sama nime kandis, mis Rooma riigi esimene valitseja.

Ida-Rooma riik jäi rahvaste rändamise tormidest üle ja seisis veel ligi 1000 aastat, kuid temas ei säilinud puhtal kujul vana-rooma kultuur.

### Küsimusi kordamiseks.

1. Miks hakati Apenniini poolsaart hüüdma Itaaliaks?
2. Kes olid itaaliklased?
3. Kust tulid etruskid?
4. Kuidas sattusid helleenid Itaaliasse?
5. Kus elasid gallid?
6. Jutustage etruskide kultuurist!
7. Nimetage ladinlaste tähtsamaid linnu!
8. Millal asutati Room?
9. Kes valitsesid Rooma muinasajal?
10. Millal algas Roomas ajalooline aeg?
11. Milline võim oli konsulitel ja senatil Rooma vabariigis?
12. Mis tehti rahvakoosolekuil?
13. Kes olid patriitsid, kes olid plebeid?
14. Miks läksid plebeid Pühale mäele?
15. Millised õigused ja kohustused olid rahvatribuunil?
16. Millal pandi Roomas seadused kirja?

17. Millal saavutasid plebeid üheõigusluse?
18. Millises vahekorras elasid roomlased naabritega?
19. Mis tähtsus oli Etruuria vallutamisel?
20. Kellega sõdisid roomlased Kesk-Itaalias?
21. Keda võitsid nad Lõuna-Itaalias?
22. Miks nimetasid roomlased itaaliklasi lepinglasteks?
23. Mis ülesanded olid Rooma asundustel Itaalias?
24. Kuidas oli korraldatud Rooma sõjavägi?
25. Kus asus Kartaago ja mis riik see oli?
26. Kuidas said Room ja Kartaago vaenlasteks?
27. Miks nimetatakse Rooma ja Kartaago sõdu Puunia sõdadeks?
28. Millal olid Puunia sõjad?
29. Kes oli Hannibal?
30. Nimetage Rooma väepealikuid Puunia sõdades!
31. Kuidas mõjus Hannibali sõda roomlastesse?
32. Miks kaotas lõpuks Hannibal?
33. Millised maad võitis Room Puunia sõdadega?
34. Joonistage Rooma riigi piirid 133. a. e. Kr.!
35. Kes valitsesid Rooma suurte sõdade ajastul?
36. Kuidas valitsesid roomlased provintse?
37. Mis töid suured sõjad nobiilidele?
38. Kuidas mõjusid suured sõjad talurahva ellu?
39. Kes olid proletaarlased?
40. Kuidas elasid orjad Rooma riigis?
41. Mida nõudsid vennad Gracchused?
42. Milline saatus sai neile osaks?
43. Kes oli Marius ja milles seisavad tema teened?
44. Miks omandasid väepealikud Rooma vabariigis suure tähtsuse?
45. Mis teened olid Pompeiusel?
46. Kes oli Gaesar?
47. Kuidas saavutasid Pompeius ja Caesar rahva poolehoidu?
48. Miks asus Caesar Galliasse?
49. Milliseid reforme teostas Caesar oma diktatuuri ajal?
50. Kuidas tõusis Octavianus ainuvalitsejaks?
51. Mis iseloomustab printsipaati?
52. Miks olid Rooma keisririigis troonitülid?
53. Iseloomustage printsipaadi-aegseid keisreid?
54. Millal oli Rooma riik oma territooriumilt suurim?
55. Millal oli Rooma majanduslik ja kultuuriline õitseng?
56. Millal hakkas Rooma riik näitama languse tunnuseid?
57. Millal oli dominaadi aeg?
58. Kes olid selle ajastu tähtsamad keisrid?
59. Miks polnud tulemusi Diocletianuse ja Constantianuse reformidel?
60. Millal saavutab ristiusk võidu?
61. Kuidas kujutlete germaanlaste osa Lääne-Rooma riigi langemise protsessis?



# VANA-MAAILM

- PÄRSIA RIIGI PIIR.
- ..... ALEKSADER S. RIIGI PIIR.
- RRRRR ROOMA RIIGI PIIR
- KREEKLASTE ASUKOHAD.

KREEKA

## Sisukord.

### Sissejuhatus.

Lk.

5—9

Ajaloo aine. Ajaloo liigitus ja allikad. Katkend: Tähtsa leiutajal — Hauser.

### I. Eelajalooline aeg.

9—29

Elu tekkimine. Inimessoo algkodu, rahvatõud ja vanus. Euroopa vanimad elanikud. Inimese erilisi omadusi. Katkend: Elu jää-ajal — Beltz. — Eelajaloolise aja jaotus. Toitumine. Elamud, Rõivastus ja ehted. Inimeste kooselu. Katkendid: Võõrsil vaikülas. Koosolek, Kuidas kositi. — Walburg. — Usk. Katkend: Matusekombeid uuest kiviajast — Walburg. — Uued ühinemismvormid. Vana-aja ajaloolised rahvad, Kõsimusi kordamiseks

### II. Vana-Idamaa.

29—59

#### 1. Egiptus.

Maa ja rahvas. Rahva töö. Rahva kihid. Riik ja valitsus. Egiptus ja sõjad. Usk. Ehitised. Katkend: Tut-enk-Amuni haud — Carter. — Kiri ja teadused.

#### 2. Mesopotaamia.

Maa ja rahvas. Babüloomlaste kultuur. Usk. Kiri ja teadused. Katkendid: Suur veeuputus Hammurapi seadused. — Assüürlased. Assüürlaste jõukus. Katkendid: Assüüria kuninga Tiglatpilasari kirjast. Assüüria kuninga Salmanassar II kirjast. — Uus-Babüloonia riik. Katkend: Uus-Babüloonia kuninga Nebukadnetsari kirjast.

#### 3. Pärsia.

Maa ja rahvas. Pärsia riik. Pärslaste kultuur. Usk.

#### 4. Süüria.

Heebrealased ehk juudid. Katkend: Jahve tempel. — Foiniiklased. Katkend: Tüüros ja selle kaubandus. — Küsimumi kordamiseks.

### III. Hellas.

59—119

#### 1. Eelajalooline aeg.

Maa ja loodus. Balkani vanim kultuur. Helleenid. Usk ja jumalad. Kangelased. Lugulaulud. Katkendid: Achilleuse kurtmine. Patroklose suripidu. Odysseus faiaakide juures. — Usk.

#### 2. Hellas ajaloolisel ajal: Sparta ja Ateena.

Kreeka riigid. Helleenide ühistunne. Katkend: Olümpia-pidu — Janeschitz. — Rahva töö. Sparta riik. Sparta kasvatus. Sparta hiilgeaeg. Ateena riigi elanikkond. Ateena vana riigikord. Solon. Peisistratos. Kleisthenes.

#### 3. Kreeka - Pärsia sõjad.

Sõja põhjusi. Sõja ajend. Pärslaste esimene sõjakäik. Maraton. Themistokles Ateenas. Xerxese sõjakäik. Thermopylai ja Salamis. Plataia ja Mykale. Ateena liit. Sõja lõpp.

#### 4. Hellase hiilgeaeg ja langus.

Demokraatlikud reformid. Perikles Ateenas. Katkend: Rahvakoosolek Ateenas — Janeschitz. — Hellase õitsest üldse. Hellase langus.

#### 5. Kreeklaste kodune ja vaimne elu.

Kreeka elamu. Kodune elu ja kasvatus demokraatlikus Hellases. Kreeklaste rõivastus. Toitumine. Kreeka templid. Kreeka skulptuur. Kreeka teater. Katkend: Panatenaia püha — Janeschitz. — Kreeka haridus. Sokrates ja Diogenes. Katkendid: Sokratese iseloomustus. Diogenese mõtteid. — Ajaloo-kirjanikud.

#### 6 Aleksander Suur ja hellenism.

Makedoonia ja Philippos. Katkend: Aleksander Suur. — Aleksander vallutab Pärsia. Aleksandri valitsus. Makedoonia riigi lagunemine. Hellenism. Katkend: Aleksandria linn. — Küsimumi kordamiseks.

### 1. Eelajalooline aeg.

Maa ja rahvas. Etruskid. Itaaliklased. Usk. Rooma riigi algus. Katkendid: Legend kaksikuist. Rooma asutamine. — Kuningate valitsus.

### 2. Room saavutab võimu Itaalias.

Riigikord. Patriitsid ja plebeid. Katkend: Menenius Agrippa. — Plebeid saavad õigused. Roomlaste sõjaväe korraldus. Itaalia sõjad. Katkend: Võitlus Tarentumi pärast. — Võitjate ja võidetute vahekord.

### 3. Rooma muutub maailmariigiks.

Uus valitsev klass. Kartaago ja Room. I Puunia sõda. II Puunia sõda. Katkend: Hannibali rünnak üle Alpide. — Roomlaste teised võidud ja III Puunia sõda Triumfikäik. Provintside olukord. Valitsev klass pärast sõda. Talurahva saatus. Proletaarlased. Orjad.

### 4. Kodusõjad.

Kodusõdade põhjusi Tiberius Gracchus. Gaius Gracchus. Uus sõjavägi ja Marius. Kodusõjad Itaalias. Pompeius. Pompeius ja Caesar. Katkend: Caesari iseloomustus. — Mommsen. — Caesar ja Gallia. Caesari valitsus. Antonius ja Octavianus.

### 5. Keisririik: printsipaat.

Octavianus Augustus. Octavianuse järeltulijad I s. „Head keisrid“. Rooma olud I ja II s. p. Kr. Katkend: Rooma linn — Spamer.

### 6. Roomlaste kodune ja vaimne elu.

Roomlaste elamu. Perekonnaelu ja kasvatus. Koolid. Supelmajad. Rõivastus. Toitumine. Lõbustused. Matmine ja hauad. Rooma teadused, kirjandus ja kunst. Ristiusk.

### 7. Absoluutne keisririik.

Germaanlased ähvardavad Rooma riiki. Rooma seisukord. Diocletianus ja Constantinus. Maksude korraldus ja ametikohustus. Talurahva maaorjus. Ristiusk võidab Lääne-Rooma riigi langemine. Küsimesi kordamiseks.

---



Hind kr. 1.60